ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

РАҲИМ ҲАСАНОВ

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСОСЛАРИ

Ўқитувчилар, талабалар, бадиий йўналишдаги лицей ва коллежларнинг ўқувчилари ҳамда ҳаваскорлар учун қўлланма

(Қисқа курс)

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи
Тошкент — 2009

85.1
Ҳ-31

Қўлланма Низомий номли ТошДПУ илмий кенгашининг 2008 йил 25 сентябрдаги 2-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

Тақризчилар:

Н.Толипов – педагогика фанлари номзоди, доцент,
А.Эгамбердиев – санъатшунослик фанлари номзоди.

Ҳасанов, Раҳим.
Тасвирий санъат асослари: Ўқитувчилар, талабалар, бадиий йўналишдаги лицей ва коллежларнинг ўқувчилари ҳамда ҳаваскорлар учун қўлланма / Р.Ҳасанов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – 204 + 12 вкл. б.

ББК 85.1

Ҳ $\frac{4310020000-60}{М352(04)-2009}$ қатъий буюртма, 2009

ISBN 978-9943-03-224-8

© Раҳим Ҳасанов, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009 й.

МУАЛЛИФДАН

Мазкур қўлланма ўқитувчилар, талабалар, бадиий йўналишдаги касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари ҳамда ҳаваскорлар учун мўлжалланган.

Маълумки, тасвирий санъат тараққиёти, унинг назарий асосларининг шаклланиши жараёни ибтидоий жамоа давридан бошлаб ниҳоятда узоқ йўлни босиб ўтди. Ушбу соҳа тараққиёти айрим давлатлар билан чегараланиб қолмасдан, Ер шарининг барча қитъаларида, барча даврларда изчил ривожланиб борди. Бу борада санъатшунос ва тарихчилар томонидан ниҳоятда улкан ва бой мерос тўпланган.

Афсуски, мазкур қўлланмада уларнинг барчасини тўлиқ тавсиф қилиш, тадқиқ этиш ва ўрганишнинг имкони йўқ. Шуни ҳисобга олиб, мазкур қўлланмада тасвирий санъатнинг назарий асослари, шунингдек, унинг тараққиёт босқичида буюк бурилишлар ясаган мамлакатлар санъати, уларнинг жаҳонга машҳур рассомлари ҳамда ҳайкалтарошларининг ҳаёти ва ижодига доир манба ва материаллар баён этилди. Тақдим этилаётган маълумотларни иложи борича қисқа ва лўнда қилиб акс эттиришга ҳаракат қилинди. Қўлланма ниҳоясида берилган тасвирий санъатга оид атамаларнинг изоҳли луғати ўқувчиларнинг шу соҳадаги билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштиришга имкон беради, деб умид қиламиз.

КИРИШ

Маълумки, санъатнинг турлари ниҳоятда кўп бўлиб, уларнинг энг асосийлари сифатида адабиёт, мусиқа, кино, театр, меъморчилик, амалий безак, цирк, телевидение, тасвирий санъат кабиларни алоҳида эътироф этиш мумкин.

"Тасвирий" атамаси "тасвирлаш" сўзидан олинган бўлиб, унда турли материал, хусусан, бўёқ, тош, гипс, ёғоч, шунингдек, бошқа бадиий ва турдош материаллар ёрдамида ҳар хил тимсолларнинг ва нарсаларнинг расми, ҳайкалини ифодалаш тушунилади.

Тасвирий санъат илм-фан каби дунёни, ҳаётни, табиатни, халқлар тарихини ўрганишга хизмат қилади. Тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши ибтидоий жамоа даврига бориб тақалади. Бу вақтда кишилар теварак-атрофда содир бўлаётган воқеаларни, одам ва ҳайвонларнинг тасвирини тошларга чизиб, уларни кесиб турли кўриниш ва мазмундаги ҳайкалларни ясаганлар. Қадимдан кишилар санъат, табиат ҳодисалари ва кишиларнинг ўзаро муносабатлари, фаолиятларига, хулқига ижобий таъсир кўрсатади, деб ҳисоблаганлар.

Айни пайтда тасвирий санъат асарлари кишиларнинг ҳис туйғуларига кучли таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эгадир. Кишилар тасвирий санъат асарларини томоша қилиш орқали, уларда ифодаланган гўзалликни кўриш орқали ўз ҳаётларига ана шундай гўзалликни киритишга ҳаракат қиладилар, асарлардаги қаҳрамонларни кўриб эса уларга ўхшашга интиладилар. Санъат асарларида ифодаланган салбий воқеалар, хунук хатти-ҳаракатларни кўриб, улардан муайян хулосалар чиқарадилар, бундай ҳодисалардан йироқ бўлишга интиладилар.

Айниқса, тарихий мавзудаги санъат асарларини томоша қилганда, ўша даврдаги табиат манзаралари, нарса ва буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, кишилар ҳаёти, уларнинг кийимлари, урф-одатлари билан танишадилар, қурилишлар, бинолар ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

Рассомлар ўз асарларида ҳаётни қандай кўрсалар ўшандай эмас, балки ундаги алоҳида эътиборга молик, характерли кўринишларни танлаб оладилар, эътиборсиз, иккинчи даражали кўринишларни тушириб

қолдирадилар, энг муҳимларини эса бўрттириб кўрсатадилар. Танлаш ва бўрттириш орқали рассомлар нарса ва ҳодисаларнинг кишилар тафаккури ва ҳиссиётларига самарали таъсир кўрсатишига эришадилар. Рассом борлиқни шунчаки биладиган кишигина эмас, балки у аввало, бой тасаввур ва тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган ижодкордир. У ўз ижодида борлиқни шунчаки акс эттирибгина қолмай, балки унга асосланган ҳолда нималарнидир ўзи ўйлаб топади, тасаввур этади ва тўқийди. Демак, санъат асарлари ўз мазмунида борлиқни акс эттирибгина қолмасдан, айни пайтда улар рассомнинг гоялларини ифодалайди, томошабин онгини бойитади. Шу билан бирга бундай асарлар кишилар руҳиятига таъсир кўрсатиб, улар маънавий оламини, билим ва тажрибасини кенгайтиради.

1-БОБ. ТАСВИРИЙ САНЪАТНИНГ ТУР ВА ЖАНРЛАРИ

1.1. Тасвирий санъатнинг турлари

Тасвирий санъатнинг уч тури мавжуд:

1. Рангтасвир. 2. Ҳайкалтаросшлик. 3. Графика.

Рангтасвир деб текис юзада турли ранг ва материаллар ёрдамида бажариладиган тасвирга айтилади. Бу тур учун асосан бўёқлар – мойли бўёқ, акварель, гуашь, темпера, шунингдек, рангли қаламлар, кўмир, қалам, пастел, соус, сангина каби бадиий материаллар билан ишлаш характерлидир.

Рангтасвир асарлари қоғоз, мато, картон, девор, ойна, ёғоч каби текис юзаларга ишланади. Рангтасвир асосини расм ташкил этади. Ҳар қандай рангтасвир ишида, аввало, унинг расми ишлаб олинади. Унда композиция, нур ва соя, ранг асосий ўринни эгаллайди.

Рангтасвир асарлари бажарилиш техникаси жиҳатдан турли-туман бўлиб, улар мойбўёқли, темперали, фрескали, мозаикали, витражли, акварелли, гуашли, пастелли бўлиши мумкин.

Рангтасвирнинг қуйидаги турлари мавжуд: 1. Дастгоҳли рангтасвир. 2. Монументал (маҳобатли) рангтасвир. 3. Миниатюра (мўъжаз) рангтасвири. 4. Декоратив (безак) рангтасвир. 5. Театр-декоратив (безак) рангтасвири.

Дастгоҳли рангтасвир дейилганда, рассомларнинг махсус асбоб-дастгоҳ (мольберт) ёрдамида ишлайдиган сувратлари тушунилади. Дастгоҳли рангтасвир асарлари унча катта бўлмаган ўлчовда юқорида қайд қилиб ўтилганидек мато, картон, ойна, фанер каби текис юзали материалларга бўёқлар билан ишланади. Дастгоҳли рангтасвирда кўпинча мойли ва акварель бўёқлар қўлланилади.

Монументал рангтасвир атамаси монументал (маҳобатли), яъни катта ўлчовдаги рангтасвир маъносини англатади ва бу турдаги асарлар кўпинча биноларнинг ички ва ташқи деворларига темпера бўёқлари билан ишланади.

Монументал рангтасвир асарларининг фреска, мозаика, витраж, панно каби турлари мавжуд.

Фрескалар асосан бино деворларининг ўзига, шунингдек, унга матолар ёрдамида ишланади (1-расм).

Мозаика – турли табиий ва иккиламчи материаллар – рангли ойна парчалари, тошлар, синтетик материаллардан бино деворларига ёки текис материаллар устига ишланади (2-расм).

Витраж эса биноларнинг дераза, эшик, ойналари устига бўёқлар ёрдамида ишланади. Витражлар уй ичкариси ва ташқарисидан ҳам бир хил кўринади (3-расм).

1-расм. Ч.Ахмаров. Суғд тўйи. Фрагмент. Фреска.

2-расм. Делфиндаги саёҳат. Мозаика.

3-расм. "Олтин хўрозча" эртаги асосида ишланган витраж.

Миниатюра (мўъжаз) рангтасвири дейилганда бежирим, жуда кичик, жажжи, нозик санъат асарлари тушунилади. Миниатюра рангтасвири ўрта асрларда китоб безаги билан боғлиқ ҳолда ривож топди. У китоблардаги бош, якуний безак, зарҳал ҳарф, иллюстрациялардан иборат бўлган (4-расм). Рангтасвирнинг бу тури Шарқда, шу қатори Мовароуннаҳрда катта шуҳрат қозонган. Ҳозирда у мустақил санъат тури сифатида нафақат китобларни, балки турли қутича, томошақовоқ кабиларни безатишда ҳам кенг қўлланилмоқда. Шунингдек, бу тур мустақил санъат сифатида йилдан-йилга оммалашиб бормоқда.

4-расм. Маҳмуд Музаҳҳиб. Султон Санжар ва камшир.

Декоратив рангтасвир асарлари мустақил амалий аҳамиятга эга бўлиб, у биноларнинг ички ва ташқи деворларини безатишда кенг қўлланилади. Улар панно шаклида, шунингдек, қутича, патнис, сандиқ, шкафларни безатишда қўл келади. Бино ичини безатишга хизмат қиладиган нақшлар, фризлар, намоён каби майда элементлар ҳам декоратив рангтасвирга киради.

Театр декоратив рангтасвири спектакл декорациялари, унда ишлатиладиган грим, саҳна жиҳозлари билан боғлиқ. Улар театр рассоми томонидан тайёрланиб, спектакл мазмунини томошабинга кенг ва чуқурроқ синдиришга ёрдам беради. Бу безакларда рассомлар саҳнанинг ёритилишни ва рангларга алоҳида эътибор қаратадилар. Спектакл безаклари унда ифодаланган воқеа содир бўлаётган жой, давр, муҳит тўғрисида томошабин тасаввурларини бойитади, воқеаларни идрок этишни осонлаштиради ва фаоллаштиради (5-расм).

5-расм. У. Сандалиев. "Майсаранинг иши" спектаклига ишланган эскиз.

Тасвирий санъат назарияси ва амалиётида **академик рангтасвир** ибораси ҳам ишлатилади. **Академик рангтасвир** асосан ўқув жараёнида фойдаланиладиган кўргазмали рангтасвир ишларини назарда тутади.

Ҳайкалтаroшлик ҳам худди рангтасвир каби ҳаётий воқеа ва ҳодисаларни турли услуб ва тасвирлаш техникаси ҳамда материаллар ёрдамида ифодалайди. Ҳайкалтаroшликда тош, металл, гипс, ёғоч, воск (мум), сим каби материаллар кенг қўлланилади. Ҳайкалтаroшлик асарлари кесиш, ёпиштириш, улаш ва ўйиш, қуйиш орқали бажарилади.

Ҳайкалларнинг асосан икки тури мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси тўлиқ юмалоқ ҳайкаллар, иккинчиси эса рельефли — бўртма ҳайкаллардир. Юмалоқ ҳайкалларни ҳар томондан кўриш мумкин бўлса, рельефли ҳайкалларни фақат бир томондан, яъни олдиндан кўриш керак бўлади. Рельефли ҳайкаллар текислик устига ишланиб, юзадан қисман бўртиб чиққан бўлади (6-расм).

6-расм. Суғд чавандози. Товоққа ишланган тасвир. VII аср.

Рельефли ҳайкалларнинг ҳам икки хили бўлади:

1. **Барельефда** тасвир қалинлигининг ярмидан ками бўртиб чиққан бўлади.

2. **Горельефда** эса бу қалинликнинг ярмидан кўпроғи бўртиб туради.

Ҳайкалтаroшликда маълум миқдорда рангдан ҳам фойдаланилади. Сўнгги йиллларда асалари муми (воск)дан ҳайкаллар ишлаш техникаси қўлланила бошланди. Бунда рангли мумлардан кенг фойдаланилмоқда.

Ҳайкалтар шакл ва мазмун жиҳатдан **реалистик, декоратив** ва **абстракт** йўналишларда бўлади.

Реалистик ҳайкалларда одам, ҳайвон ва бошқа тасвир объектлари ҳақиқий кўринишда ифодаланса, декоратив ҳайкалларда улар стилланган, яъни шакл, ўлчов, пропорция ва бошқа жиҳатлардан маълум даражада ўзгартириб ифодаланади. Абстракт ҳайкаллардаги объектлар шакл, мазмун, ўлчов ва бошқа жиҳатлардан мавҳумлаштирилган ҳолда тасвирланади.

Ҳайкалтарошлар ўз фаолиятларида ишқуроли сифатида қуйидаги асбоблардан фойдаланадилар: махсус дастгоҳ, болта, болта, стек, циркуль, искана ва бошқалар. Исканаларнинг тўғри бурчакли, учбурчакли, трапеция бурчакли, чуқур шакл берувчи ёйсимон турлари бўлади. Шунингдек, ҳайкалтойи устидаги ортиқча қисмини тортиб олиш учун қаттиқ металлдан тайёрланган доира, эллипс, учбурчак, тўртбурчак, трапеция шаклидаги сидиргичлар қўлланилади. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, ҳайкалтаршликда қўлланиладиган исканалар турли ўлчовда, тузилишда ва шаклда бўлади.

Ҳайкалтаршликнинг дастгоҳли, монументал, ёдгорлик (мемориал), декоратив ва монументал-декоратив турлари мавжуд.

Дастгоҳли ҳайкалтаршлик ибораси ҳайкалларни махсус асбоб (дастгоҳ)га ўрнатиб ишланганлигидан келиб чиққан. Бундай ҳайкаллар мустақил амалий аҳамият касб этиб, улар жамоат бинолари ва уй-жойларнинг ички қисми, шунингдек, истироҳат боғлари, музей ва кўргазма залларига мўлжаллаб яратилади.

Дастгоҳли ҳайкалларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, уларда тасвирланаётган объектларнинг ҳақиқий, яъни ҳаётдаги ўлчамда ёки ундан кичик бўлишлигидадир.

Дастгоҳли ҳайкалтаршлик асарлари яқиндан кўришга мўлжалланган бўлиб, унда портрет асосий ўринни эгаллайди. Ҳайкалтаршликда тимсолнинг фақат бош қисми ва елкаси тасвирланганда, бундай асар **бюст** дейилади. Агарда одам бўйи-басти билан тасвирланса, бу **фигурали портрет** деб юритилади. Шунингдек, ярим фигурали портретлар ҳам бўлади.

Маҳобатли ҳайкалтаршлик ибораси монументал, яъни йирик, маҳобатли ҳайкал маъносини англатади. Улар майдон ва кўчаларга кенг халқ оммаси учун мўлжаллаб ўрнатилади (7-расм). Бундай ҳайкаллар тарихий воқеалар ёки алоҳида машҳур шахсларнинг номларини абадийлаштириш мақсадида ўрнатилади. Монументал ҳайкаллар узоқдан кўришга мўлжалланган бўлиб умумлаштирилган тарзда атроф-муҳит билан боғлиқ ҳолда яратилади. Монументал ҳайкалтаршликнинг алоҳида йўналишларидан бири – бу монументал-декоратив ҳайкалтаршликдир. Бу йўналишдаги асарлар ҳам монументал ҳайкалтаршлик

7-расм. С.Одилов в.б. Тошкентда Абу Али ибн Синога ўрнатилган ёдгорлик.

асарлари каби кенг халқ оммаси учун мўлжалланган бўлса-да, кўпроқ безак вазифасини бажаради.

Маҳобатли – декоратив ҳайкаллар кўча ва майдонларни, бино ва истироҳат боғларини, фонтанларни безатишда ишлатилади.

Уларда одам, ҳайвон, балиқ ва қушлар тасвири ифодаланади. Бундай ҳайкаллар йирик ўлчамда бўлганлиги сабабли, уларни бемалол узоқдан кўриш мумкин. Маҳобатли асарларнинг умумий ўлчами, ҳажми, пропорциялари теварак-атроф, табиат ва биноларга мослаб ишланади.

Маҳобатли-декоратив ҳайкаллар гарчи маҳобатли бўлса-да, улар ҳам тўлиқ ҳажмли ва рельефли қилиб ишланиши мумкин.

Пластик ҳайкалтарошлик – ҳайкалтарошликнинг бир тури сифатида монументал ҳайкалларда, ёдгорлик ҳайкалларда, шунингдек, биноларнинг ички ва ташқи безак ишларида кенг қўлланилади. Улар ўлчам жиҳатдан кичик бўлиб, мустақил амалий аҳамият ҳам касб этади. Махсус лойдан ишланадиган кичик ўлчамдаги ўйинчоқ ҳайкалчалар ҳам пластик декоратив ҳайкаллар ҳисобланади. Уларни баъзан **майда пластика** деб ҳам аташади. Ўзбекистонда ҳайкалтарошликнинг бу турида уста кулолларидан Х.Раҳимова, У.Жўрақулов, А.Мухторов каби халқ кулол усталари самарали меҳнат қилганлар.

Декоратив ҳайкалтарошликнинг яна бир тури борки, улар кичик ўлчамдаги металл, мармар, ёғоч, суяк, чинни каби материаллардан ишланади. Улар ҳам декоратив, ҳам реалистик тарзда ишланиши мумкин. Бундай ҳайкаллар китоб жавонлари, ёзув столларини безатади.

Графика. "Графика" – лотинча сўз бўлиб, "ёзаман, чизаман" деган маънони билдиради ва тасвирий санъатнинг турларидан бири ҳисобланади. Графиканинг турларидан бири **гравюрадир**. "Гравюра" французча сўз бўлиб, "**кесиш**" маъносини билдиради. Бунда расмлар қаттиқ материалларга чизиш ва кесиш орқали бажарилади. Бу расмлар аввало металл, ёғоч, линолеум, тош каби материалларда ишланиб, кейин ундан қоғозга кўп тиражда кўчирилади. Металлда тайёрланадиган гравюрани **офорт**, ёғочдагисини **ксилография**, ленолиумдагисини

линогравюра, тош орқали тайёрланадиганини эса **литография** деб юритилади. Графика асарларининг қўлланиш соҳалари ниҳоятда кенгдир. Хусусан, эстампи, китоб иллюстрациялари, плакат, почта маркалари, газета-журнал безаклари, карикатуралар, (ҳажвий расмлар) этикетка ва ўрама (упаковка)лар, театр ва кино афишалари, йўл ва товар белгилари, ташкилот ва муассасаларнинг иш бланкалари шулар жумласидандир.

Китоб графикасининг илк ватани Шарқ ҳисобланиб, XV–XVII асрларда бу соҳада шарқ мусаввирларидан Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Султон Муҳаммад, Қосим Али, Абдулло кабилар шуҳрат қозонган бўлсалар, XX асрда Ўзбекистонда И.Икромов, В.Кедрин, О.Ошейко, Қ.Башаров, Т.Муҳамедов, И.Криакидилар сермаҳсул ижод қилдилар.

8-расм. Плакат. Болалар тинчлик истайдилар.

Графиканинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу – унинг катта ўлчамда бўлмаслиги ва бўёқлар сонининг чегаралланганлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам графика асарларида фақат чизиқ ёки тўқ рангли тасвир иштирок этади. Баъзан график тасвирлар ҳам рангли бўлади.

Айрим графика асарлари катта ўлчамда ва кўп нусхада тайёрланади ҳамда катта тарбиявий вазифаларни бажаради. Бу **плакатлар**дир (8-расм).

Графика санъатида **эстампи** ҳам катта ўринни эгаллайди. "Эстампи" французча сўз бўлиб, "штампланг" маъносини билдиради.

Эстампи яратиш учун аввало тасвир махсус асбоблар билан қаттиқ материалга (тош, ёғоч, линолеум) ўйиш орқали туширилади. Сўнгра ўйилган материал устига бўёқ берилади ва ундан қоғозга тасвир олинади.

Эстампи учун шу нарса характерлики, унда гравюра босмадан чиққанидан сўнг рассом унга баъзи бир тузатишлар киритади ва асар тагига ўз имзосини қўяди.

Графика техникасининг кенг тарқалган турларидан яна бири бу – **иллюстрация**лардир. Қадим-қадимдан тасвирий санъат китоб безаги билан чамбарчас боғланган ҳолда ривож топган. Ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб мамлакатларида яратилган китобларнинг деярли кўпчилиги нақшлар ва рангли расмлар билан безатилган. Бу расмларда китоб мазмуни ўз аксини топар эди. Кейинчалик, китоб босиш дастгоҳлари

9-расм. Т. Муҳамедов. Ўзбек халқ эртаги "Карнай кўтарган бола" асосида ишланган иллюстрация.

ихтиро қилинганидан сўнг, иллюстрациялар китобларда янада катта ўрин эгаллай бошлади. Иллюстрациянинг аҳамияти шундаки, биринчидан у китобни безакли, чиройли ва ёқимли бўлишига ёрдам беради, иккинчидан адабий образлар-тимсолларни аниқ ва жонли бўлишига, ўқувчининг ёдида яхши сақланиб қолишига хизмат қилади (9-расм).

Рассом бирор бир адабий асарга иллюстрация ишлашга киришишдан аввал, мазкур асарни яхшилаб ўрганиб чиқиши билан бир қаторда, асардаги воқеа содир бўлаётган даврга доир материалларни ҳам тўплаши, ўша давр одамларининг маданияти ва турмушини, мамлакат табиатини билиб олиши керак бўлади.

Карикатура ҳам графиканинг бир тури ҳисобланади. Унда ҳаётдаги айрим салбий ҳодиса ва кўринишлар, шахслар ҳажвий ёки ҳазил тарзда расмлар орқали танқидий тасвирланади (10-расм).

Графиканинг **реклама, афиша, этикетика, ўрама (упаковка)** каби турлари ҳам кенг тарқалгандир. **Газета, журнал** графикаси ҳам шрифтлар билан боғлиқ бўлиб, амалиётда кенг қўлланилади (11-расм).

Ўтган асрнинг 60 йилларида ўзбек график рассомлари миллий тасвирий санъатнинг бадиий анъаналарини давом эттириб, юксак бадиий савиядаги асарларни яратгандилар. Шундай рассомлардан бири И.Икромовдир. Искандар Икромов томонидан А.Навоийнинг "Лирика" номли тўрт жилдлик шеърлар тўпламига ишланган расмлар рассом ижодининг гултожи ҳисобланади. Бу ишлар 1960 йилда Тошкентда Марказий Осиё рассомларининг ҳудудий конференцияси муносабати билан очилган кўргазмада эътироф этилиб, юксак тақдирланган. Китобнинг муқова жилди ниҳоятда оригинал ва бетакрор бўлиб чиққан. Ундаги товус

10-расм. Х. Расулов.
Чойхўр. Карикатура.

11-расм. Газета-журнал графикаси.

12-расм. Т.Муҳамедов.
Ўзбек халқ эртаги
"Эшакни китоб ўқишга ўргатиш"
асосида ишланган иллюстрация.

тасвири асарга мос лирик хусусият касб этади. Муқова юзасидаги график белгиларининг бир текислиги, товус тасвирининг нафис ранглар билан ифодаланиши, қушнинг орқа томонидаги ҳаворанг бўёқлар билан берилган гул шакли, шунингдек, қизил рангда ёзилган китоб номи ишнинг юқори бадиий савиясини таъминлаган.

Ўзбек китоб графикаси соҳасида самарали меҳнат қилган рассомлардан яна бири Тельман Муҳамедовдир. Бу ўзига хос рассом асосан ўзбек халқ эртакларига ниҳоятда жозибали иллюстрациялар ишлаб, катта шуҳрат қозонди. Унинг энг муваффақиятли ишларидан бири "Насриддин Афанди ҳақидаги латифалар" номли китобга ишлаган "Эшакни ўқишга ўргатиш" номли иллюстрациясидир (12-расм).

1.2. Тасвирий санъатнинг жанрлари

Тасвирий санъатда манзара, маиший, натюрморт, портрет, тарихий, анимал, (яъни ҳайвонот оламига оид) афсонавий, денгизнавислик, ню, интерьер жанрлари мавжуд. Жанр рассом нимани тасвирлаётганлигига қараб белгиланади. Масалан, асарларда одам расми ишланса, улар "Портрет", табиат ва шаҳар кўринишлари тасвирланса, "Манзара", турмуш ва меҳнат жараёнлари тасвирланса "Маиший" жанрга хос бўлади. Шунингдек, тарихий воқеаларни тасвирлаш тарихий жанр, ҳайвонларни тасвирлаш анимал жанр деб юритилади. "Анимал" жанри лотинча "анима" сўзидан келиб чиққан бўлиб ҳайвон маъносини англатади. "Батал" жанри эса французча "батай" сўзидан келиб чиққан бўлиб, жанг, "ню" жанри французча яланғоч маъносидаги сўздан келиб чиққандир. Айрим асарлар бир пайтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ жанрларга мансуб бўлиши мумкин. Масалан, портрет ва ню, денгизнавислик, интерьер, манзара ва ҳоказолар.

Ҳар бир жанр ўз ўрнида яна бир қанча жанрларга бўлиниши мумкин. Масалан, манзара жанрини табиат манзараси жанри, шаҳар манзараси жанри, индустриал-саноат бинолари кўриниши манзараси жанрига ёки портрет жанрини тантанаворлик, ишқий, гуруҳли жанрларга бўлиш мумкин.

Вақт ўтиши билан жанрлар табақалашиб, мустақил тус олиши ҳам мумкин. Масалан, манзара жанридан денгизнавислик, тарихий жанрдан батал, манзара жанридан **интерьер** ажралиб чиққан.

Манзара жанри. Тасвирий санъатда табиат, шаҳар, индустриал-саноат, интерьер кўринишларининг тасвирланиши манзара жанрига тааллуқлидир. Манзара жанридаги асарларнинг айримлари бевосита табиатнинг ҳақиқий, яъни ҳаётий кўринишини тасвирласа, бошқаларида борлиқ ижодий тарзда, хаёлан ифодаланган бўлади. Баъзан бу икки ҳол бир асарда кузатилиши ҳам мумкин. Манзара жанрининг пайдо бўлиши жуда узоқларга бориб тақалади. Манзара тасвирларининг кенг тарқалишини қадимги Шарқ ва Крит ороллaридаги қадимги археологик қазилмалар мисолида кўриш мумкин.

Масалан, эрамиздан аввалги даврларга оид Бени-Ҳасандаги қабр тошда ёввойи мушук ови тасвирланган. Манзара жанри мустақил равишда Хитойда VI асрда пайдо бўлган бўлса, Европа санъатида Уйғониш даврида илмий негизда, яъни чизиқли ва ҳаво (ранг) перспективаси асосида шаклланган.

Манзара жанрининг икки хили мавжуд. Биринчиси мустақил манзара бўлиб, унда фақат манзара акс эттирилади. Иккинчи турида манзара бирон тасвир фонида тасвирланади. Масалан, портретнинг орқа томонида табиат ёки шаҳар манзараси тасвирланиши мумкин.

Манзара жанрида самарали ижод қилган ва санъат ихлосмандларига манзур бўлган рассомлардан И.Левитан, И.Шишкин, Ў.Тансиқбоев, И.К.Айвазовский, Н.Карахан кабиларни алоҳида тилга олиш мумкин.

Манзара жанрининг алоҳида шаклларидан бири бу интерьер ҳисобланади. **Интерьер** биноларнинг ички қисми кўринишларини ифодалайди. Бу жанр қадимги Миср, Хитой рассомчилигида кўп учрайди. Қадимги мисрликлар ва хитойликлар ўз ишларида интерьерни ақл бовар қилмайдиган даражада аниқлик билан перспектива қонунлари асосида тасвирлай олганлар.

Бу жанрда ижод қилиб Жотто, А.Веррокко, Леонардо да Винчи, Рембрандтлар шуҳрат қозонганлар.

Манзара жанрининг иккинчи бир кўриниши бу денгизнавислик жанридир. Унда асосан денгиз кўринишлари ва ундаги ҳодисалар тасвирланади. Денгиз жанрининг шаклланишида И.Айвазовскийнинг хизматлари катта бўлган. Бу улуғ рассом ўзининг умрини фақат денгиз кўринишларини тасвирлашга бағишлади. Унинг "Тўққизинчи вал", "Чесмен жанги", "Қора денгиз", "Тўлқинлар орасида" каби асарлари жаҳон тасвирий санъатида муносиб ўринни эгаллайди.

Денгизнавислик жанридаги асарларда бошқа жанрларга хос элементлар ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, портрет, манзара, тарихий, маиший ва ҳоказолар.

Манзара жанри кўпроқ рангтасвирда, қисман графика ва ҳайкалтарошликда қўлланилади. Ҳайкалтарошликда манзара асосан унинг рельеф турида ишлатилади. Ҳайкалтарошликда манзара кўринишлари асосий эмас, балки тўлдирувчи, қўшимча аҳамият касб этади.

Натюрморт жанри. "Натюрморт" сўзи французча бўлиб "жонсиз нарсалар (натура)" маъносини англатади. Бу жанрдан асосан рангтасвир ва графика асарларида кенг қўлланилади. Тасвирий санъатнинг бу жанрида гуллар, мевалар ва сабзавотлар, қушлар, балиқлар, озиқ-овқатлар, турли предметлар акс эттирилади. Натюрморт мустақил жанр сифатида XV—XVI асрларда Голландия ва Испанияда пайдо бўлган.

Натюрмортнинг икки хили мавжуд. Биринчиси мустақил равишдаги натюрморт бўлса, иккинчиси ёрдамчи ёки тўлдирувчи натюрмортдир. Натюрмортнинг биринчи турида фақат натюрморт тасвирланса, иккинчи турида натюрморт биронта портрет ёки маиший жанрдаги тасвирда қўшимча детал сифатида ишланган бўлади.

Натюрмортнинг характерли хусусияти — унинг ҳаётдан, ўзаллиқдан завқланишга йўналтирилганлигидадир. Бу вазифани рассом гуллар, мева-сабзавотлар, озиқ-овқатларни турли кўриниш ва рангларда ифодалаб, кишиларнинг ҳис-ҳаяжонини уйғотиш орқали бажаради.

Натюрмортнинг турли миллат ва элатларнинг турмуш тарзи ҳақида маълумотлар бериши ҳам ўта муҳимдир.

Мутахассислар натюрмортнинг кишиларга икки хил таъсирини қайд қилишади. Биринчисида, натюрморт кишиларни ғўзалликка ошно этиб, уларни ҳаётдан завқланишга чорлайди. Агарда у мева-сабзавот ва озиқ-овқатлар тасвиридан ташкил топган бўлса, томошабинга яхши кайфият ва иштаҳа бахш этади.

Иккинчисида натюрморт ўзи ҳақида эмас, балки у билан боғлиқ шахс унинг эгаси ҳақида маълумот беради. Бундай натюрмортларда кишилар акс этмаса-да, бироқ унинг диди, ижтимоий мавқеи ифодаланади.

Натюрмортларнинг бу икки хили яхлит ҳолда ифодаланиши ҳам мумкин.

Бу жанрларда ижод қилган рассомлардан Ж.Шарден, Ф.Снайдерс, И.Машков, П.Кончаловский, Л.Салимжоновалар катта шуҳрат қозонганлар.

Маиший жанр. Бу жанрдаги асарлар кишиларнинг маиший турмуш тарзи, меҳнати, кундалик ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, уларда кўпроқ оила, мактаб, дам олиш, шахсий ва ижтимоий ҳаёт жараёнлари акс эттирилади. Маиший жанрдаги асарлар нафақат ҳозирги кун одамларининг балки ўтмишдаги кишиларнинг турмуш тарзи ва ҳаёти ҳақида ҳам кенг маълумот беради.

Тасвирий санъатда маиший жанр XVII асрда Голландияда пайдо бўлган. Бу жанр ўз мазмуни жиҳатдан анча мураккаб бўлиб, натюрморт, манзара, анимал ва бошқа жанрлар билан боғлиқ тарзда яратилади. Маиший жанр кўпроқ рангтасвирда, баъзан эса графика ва ҳайкалтарошликда ҳам ишлатилади.

Маиший жанрда ижод қилган рассомлар тарихда ниҳоятда кўп бўлиб, улардан энг машҳурлари сифатида турли замон ва маконларда яшаб ижод этган Камолиддин Беҳзод, Леонардо да Винчи, Илья Репин, З.Иноғомов, Ж.Умарбеков, А.Сикейрос, Р.Кент ва бошқаларни тилга олиб ўтиш мумкин.

Портрет жанри. "Портрет" французча "портраит" сўзидан олинган бўлиб, кишиларнинг чеҳрасини худди ўзига ўхшатиб тасвирлаш маъносини билдиради. Портретда кишилар якка, икки киши ёки бир гуруҳ сифатида тасвирланиши мумкин. Портретда одамларнинг фақат боши, баъзан улар белигача ёки бўйи-басти билан тасвирланиши мумкин. Портрет тасвирий санъатнинг учала турида ҳам қўлланилади. Портрет ўз характери жиҳатдан монументал, миниатюрали, дастгоҳли, ишқий, ҳажвий бўлади.

Рассомларнинг ижодида унинг **автопортрет** хили ҳам кенг тарқалган. Автопортретни рассом ойнадаги ўз аксига қараб яратади.

Портрет рассомлар томонидан натурани кузатиш, хотирадан ёки шахснинг фотосидан, шунингдек, архив материали ёки адабий тасвиридан, баъзан ҳатто вафот этган марҳумнинг бош чаноғини ўрганиш асосида ҳам яратилади.

Портретчи асарнинг ўз қаҳрамони ташқи қиёфасига ўхшаш бўлишига эришишдан ташқари унинг миллати, касби, табақасини ҳам ифодалашга ҳаракат қилади. Шунингдек, портретда шахснинг ички кечинмалари, кайфияти, маънавий дунёси ҳам тасвирланиши керак.

Дастлабки портретлар қадимги Юнонистонда милоддан аввалги VII–V асрларда яратилган. Портрет жанри Ўрта асрлар Шарқ миниатюрачилари ва Европа рангтасвирчилари ва ҳайкалтарошлари ижодида ҳам кенг ривож топди. Бу жанрда Камолиддин Беҳзод, Леонардо да Винчи, Микеланжело, XVIII–XIX асрларда О.Ренуар, П.Пикассо, И Репин, XX аср ўзбек рассомларидан А.Абдуллаев, Ч.Аҳмаров, В.Кайдалов кабилар самарали ижод қилдилар.

Тарихий жанр. Рангтасвирнинг бу жанрида инсоният тарихидаги муҳим воқеалар ва қаҳрамонлар ҳаёти тасвирланади. Рассом биронта тарихий воқеалар кўринишини тасвирлаш учун аввало ўша воқеанинг бошқа тарихий воқеалар орасидаги ўрни ва муҳимлигини англаб етиши керак бўлади. Сўнгра у ўша воқеа содир бўлган давр ҳақидаги адабий манбаларни, тарихий меъморчилик обидалари ҳамда у ердан топилган археологик топилмаларни ўрганади, улар асосида қоралама ва рангламалар яратади. Мавзуга алоқадор тарихчилар билан суҳбатлашиш воқеа мазмуни ҳамда яратиладиган асар деталларини аниқлаштиришга ёрдам беради.

Батал жанри. Бу жанрдаги асарларда рассомлар уруш жараёнларини завқ-шавқ, кўтаринкилик, қаҳрамонлик каби туйғулар билан ифодалашга ҳаракат қиладилар.

Бундай асарларда кўпроқ ватанпарварлик ғоялари илгари сурилади. Уларда нафақат жанг кўринишлари, балки ҳарбийларнинг жангдан ташқари вақтдаги турмуши ҳам ифодаланиши мумкин.

Жанг манзараларини тасвирлаш қадимдан маълум бўлса-да, унинг санъатда ифодаланиши Шарқда XV–XVI асрларда кенг тарқалган. Айниқса, у Шарқ миниатюра рангтасвирида алоҳида ўринни эгаллайди. Мазкур жанр XV–XVIII асрларда Европа рангтасвирида ҳам ривож топди.

Тарихий ва батал жанрларда самарали ижод қилган рассомлар қаторига Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Д.Веласкес, К.Брюллов, П.Пикассо, П.Рубенс, Ф.Гойя, В.Суриков, А.Дейнека, М.Набиев, Р.Чориев кабиларни киритиш мумкин.

Анимал жанр. Анимал лотинча “анима” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “жонлантириш” демакдир. У тасвирий санъатнинг деярли барча турларида

мавжуд. Ҳайвон ва қушларнинг расмини ишловчи рассомларни **анималист** рассомлар деб юритишади. Бундай рассомларнинг табиатга, унинг ажратмас қисми бўлган ҳайвонот оламига муҳаббати кучли бўлади.

Анимал жанр тасвирий санъатнинг мустақил жанри бўлса-да, ҳайвонлар тасвири баъзан маиший, портрет, натюрморт жанрларида ҳам акс этиши мумкин.

Ҳайвонларни тасвирлашга қадимги Мисрда катта эътибор берилган эди. Чунки, мисрликлар кўплаб илоҳларини турли ҳайвонлар қиёфасида тасаввур этишган. Уларни сфинксларда одам, турли ҳайвонлар ва қушлар кўринишида тасвирлаганлар. Бу улкан ҳайкалларнинг танаси одам, боши бирор йиртқич ҳайвон ёки қуш кўринишида бўлган.

Ўзбекистонда ҳайвонлар тасвирини ишлаш эрамиздан аввалги VII–V асрларда Афрасиёб фреска ва ҳайкалларида (фил, от, туя, қушлар) юксак бадиий савияда ишланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шарқ миниатюра рангтасвири асарларида ҳам ҳайвонлар тасвири тез-тез учраб туради. Миниатюрачи рассомлар томонидан ишланган ов манзарасига оид тасвирларда кийик, шер, қоплон, қушлар кўп тасвирланади. Камолиддин Беҳзоднинг "Туялар жанги" асари Ризо Аббосийнинг "Чўпон" миниатюраси ҳам фикримизнинг далилидир.

XV–XVI аср Европада Уйғониш даври рангтасвирида А.Пизанелло, Леонардо да Винчи, А.Дюрерлар ҳайвонлар тасвирини аниқ, реалистик тарзда ифодалашга ҳаракат қилганлар.

XVII асрга келиб Голландияда ҳайвонларни тасвирлаш алоҳида жанрга айланди. Кейинчалик анимал жанрда рассом ва ҳайкалтарошлардан П.Клодт, В.Серов, В.Ватагин, Ю.Васнецовлар ҳам ижод қилишиб, бетакрор санъат асарларини яратдилар.

Афсонавий жанр. Афсонавий жанрдаги тасвирий санъат асарларида ҳаётда учрамайдиган, бироқ халқ томонидан хаёлан ўйлаб топилган одам ва ҳайвонлар, балиқлар, воқеа ҳамда ҳодисалар тасвирланади. Хусусан, афсонавий жанрдаги асарларда осмонда учиб юрган қанотли фаришталар, ҳуру ғилмонлар, уч бошли аждарлар, ярми одам, ярми от "кентаврлар", ярми аёл ярми балиқ сув парилари, ярми аёл, ярми қуш жонзотлар, бир кўзли баҳайбат девлар ва ҳоказолар тасвирланади.

Афсонавий жанр тасвирий санъатнинг ҳамма турлари (рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика)да кенг қўлланади.

Афсонавий жанрда ижод қилган рассомлар қаторига Рафаэл Санти, Шарқ миниатюрачи рассоми Султон Муҳаммад, рус рассомларидан М.Врубел, В.Васнецовларни киритиш мумкин.

Денгизнавислик жанри (Маринизм). Марина французча сўз бўлиб, денгиз кўриниши маъносини билдиради. **Маринизм** – яъни **денгизнавислик** рангтасвирнинг тури сифатида Европа санъатида алоҳида

ўринни эгаллайди. Денгиз, денгиз ҳаётидаги муҳим воқеалар, ҳарбий кемалар тафсилотини айнан тасвирлашда ушбу йўналиш муҳим аҳамият касб қилади.

Голланд манзарачи рассомларидан Я.Порселлис, С.де Влигер, Х.Сигерс ва бошқалар денгизнавислик жанри имкониятларини янада кенгайтириб, денгиз табиати ва у билан боғлиқ балиқчилар ҳаётини ҳаққоний акс эттиришда самарали ижод қилдилар. Кейинчалик ойна жанрда К.Верне, У.Тернер, Х.Месдаг, И.Айвазовский каби рассомлар юксак бадиий савиядаги асарлар яратдилар. Ушбу жанрда ўзбекистонлик мўйқалам усталаридан Ф.Мадгазин, Ў.Тансиқбоев, А.Мўминовлар ҳам баракали ижод қилишган.

Денгиз кўринишлари портрет, тарихий, батал, маиший жанрдаги сувратларнинг орқа планида ҳам тасвирланиши мумкин.

Ню жанри. "Ню" сўзи француз тилидан олинган бўлиб, яланғоч деган маънони англатади. "Ню" портрет жанридан ажралиб чиқиб, мустақил аҳамият касб этган. Мазкур жанрда рассомлар кўпинча яланғоч аёллар расмини ишлайдилар ва бу орқали улар танасидаги нафосатни кўрсатмоқчи бўладилар. "Ню" портрет жанри каби якка ёки кўп фигурали бўлиши мумкин. У тасвирий санъатнинг барча турлари (рангтасвир, ҳайкалтаroшлик, графика)да кенг қўлланилади.

Интерьер жанри. Бу жанрда биноларнинг ички кўриниши, фое, йўлак, хоналарнинг ўзига хос жиҳатлари, улардаги жиҳозлар, безаклар ва гулдаста тасвирланади.

2-БОБ. ТАСВИРИЙ САНЪАТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1.Композиция

Тасвирий санъатнинг назарий асослари билан танишиш ҳар бир мутахассис учун ниҳоятда зарур. Бунда асосий эътибор композиция, нур ва соянинг ўзаро мувофиқлиги, рангшунослик, перспективани ўргатишга қаратилади.

"**Композиция**" атамаси лотин тилидан олинган бўлиб, тузилиш, бирлашиш, боғланиш маъноларини англатади. Асарнинг композицион тузилиши ижодкор ғоясини томошабинга аниқ, осон, тез етиб боришига хизмат қилади.

Композиция орқали рассом асардаги мазмуннинг муайян тартибдаги чизиқ, шакл, ранг ва бошқа воситалар орқали томошабинга таъсир кучини оширади. Унинг элементларини ўзаро боғлаб жой-жойига қўяди, фазовий кенгликни яратади. Ҳар бир тасвирий санъат асари маълум композицияга эга бўлади. Зеро, композиция асар яратилишида биринчи галда ҳал этиладиган муҳим иш ҳисобланади.

Композиция тузишнинг ўзига хос қонун-қоидалари, восита ва услублари мавжуд. Композициянинг восита ва услубларини батафсил ўргатувчи "Композиция" фани ҳам мавжуд.

Тасвирий санъатда композициянинг асосан уч тури амал қилади. Улар фронтал композиция, ҳажмли композиция, чуқур-фазовий композициядан иборатдир.

1. Фронтал композиция. Бунда тасвир текислик юзасида ишланади. Улар ранг тасвир, рельефли ҳайкаллар, биноларнинг олд қисми – фасадидаги тасвирли нақшлар бўлиши мумкин.

2. Ҳажмли композиция. Бундай композициялар уч ўлчамга эга тасвирлар бўлиб, уларни ҳар томондан кузатиш мумкин. Улар асосан юмалоқ ҳайкаллар, амалий санъат буюмлари, меъморчилик биноларининг моделларида намоён бўлади.

3. Чуқур-фазовий композиция. Бундай композициялар кўпроқ тураржой ва жамоат биноларининг ички қисмини, хусусан уй ички хоналари, жамоат жойларининг фоеси, театр саҳнаси кабиларнинг лойиҳаларида кўзга ташланади.

Ранг тасвир композицияси ҳам тасвирий санъатда катта ўринни эгаллайди. Бунга сабаб тасвирий санъат олдига қўйиладиган вазифаларнинг аксарияти, хусусан кишиларда бадиий дид, тафаккур ва хотирани ўстириш, дунёқарашни кенгайтириш, тасвирий санъатни ҳис этиш малакаларини ривожлантириш ранг тасвир композициясининг асосини ташкил этади.

Ҳайкалтарошлик композицияси бевосита ҳайкал яратиш билан боғлиқ бўлган талаб ва қоидалар, услуб ва воситаларнинг амалий жиҳатларини ўз ичига олади.

Декоратив композиция тушунчаси асосан ранг тасвир ва ҳайкалтарошликда қўлланиладиган бадиий безак ишларини ифодалайди. Улар фреска, мозаика, витраж, истироҳат боғлари ҳайкалтарошлиги, майда пластика, меъморчиликда эса биноларининг рельефли безакларида фризлар шаклида кенг қўлланилади.

Тасвирий санъат асарларидаги композицияни тузиш тамойилларини пухта эгаллаш бўлғуси мутахассис рассомлар учун ниҳоятда зарурдир. Юқорида таъкидлаганимиздек, ранг тасвир композицияси расм ишлашдаги мураккаб жараёнлардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам одатда ўқувчи ва талабаларнинг ишлари фақат перспектива ва ранг жиҳатидангина эмас, балки композиция жиҳатидан ҳам анча бўш бўлади. Бу ёшлар тафаккури, тасаввури ва фантазиясининг талаб даражасида эмаслиги ва ривожланмаганлиги билан изоҳланади. Шу билан бирга, бунга ўқувчиларнинг композициянинг назарий асосларини, услуб ва воситаларини етарлича билмасликлари ҳам сабаб бўлади.

Композиция ҳақида фикр юритганда, аввало, гапни унинг ўлчами ва форматидан бошлаган маъқул. Чунки композиция таъсирчанлигини оширишда унинг ўлчами ва форматини (кўндаланг, тик, квадрат форматлар) тўғри белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Яратилажак асар формати, яъни шакли ва ўлчами рассомнинг ғояси, асар мавзуси ва мазмунига, ва сувратдаги деталларга боғлиқ бўлади.

Айтайлик, портретда фигура тиккасига тасвирланадиган бўлса, рассом асар форматини бўйига тугади ёки рассом тасвирни чапдан ўнгга ва, аксинча, ўнгдан чапга ҳаракатда тасвирлайдиган бўлса, асар форматини энига тугади.

Албатта, суврат композицияси ва унинг таъсирчанлигини оширишга қўйиладиган талабларнинг ҳаммаси ҳам ёшларнинг идроки ва савиясига мос эмасдек туюлади. Бироқ, ўқитувчи композициянинг ана шу муҳим назарий асосларини ёшлар идрокига мос келадиган самарали йўллар ва усуллар билан тушунтириши лозим. Шунда бу борадаги материаллар талабалар томонидан яхши ўзлаштирилади.

Композиция қонунлари дейилганда биринчи галда бир бутунлик ёки суврат деталларининг ўзаро боғлиқлиги қонуни, композициядаги деталларнинг асар ғоясига мувофиқлиги қонуни, мувозанат қонуни, сувратда янгиликнинг бўлиши, контрастлар қонуни, ҳаётийлик қонуни кабилар назарда тутилади.

Композиция қоидалари дейилганда эса ритм, композицион марказнинг бўлиши, деталларнинг симметрик ёки ассиметрик жойлашуви, композицияда ҳаракат, турғунлик, планлилик, параллеллик кабилар назарда тутилади.

Ўқувчилар композицияга хос қонун ва қоидалар билан бирга унинг услублари ва воситалари ҳақида ҳам маълум тасаввурга эга бўлишлари лозим.

Композиция услублари дейилганда тасвирни монументал тарзда ифодалаш, фазовий тасвирлаш, деталларни тик, ётиқ, диоганалар бўйича тасвирлаш кабилар тушунилади. Масалан, В.Суриков «Бойвучча Морозова» номли асарида композициядаги ҳаракатни кўрсатиш учун деталларни диоганал йўналиши бўйича жойлаштирган (13-расм).

Композиция воситалари дейилганда чизиқ, оқ ва қора ранглар, ранг доғлари, чизиқли ва ҳаво (ранг) перспективаси қоидалари асосида тасвирлаш тушунилади.

Композиция қонунлари ҳақида гапирганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, суврат деталларининг ўзаро узвий боғлиқлиги қонунига кўра, асар ғоясидан келиб чиққан ҳолда унинг мазмунини ишонарли тўлқин этилиши учун унда барча мавжудотларнинг бир-бири билан алоқадорликда тасвирланиши талаб этилади. Акс ҳолда асарнинг томошабинга таъсири бўлмайди.

Сувратда муайян янгиликнинг бўлиши ёки асарнинг оригинал ва бетакрор бўлиши эса масалага ижодий ёндашиш лозимлигини билдиради.

Яъни яратилган асарда рассом композиция, мазмун, гоя, ранг, элементларининг жойлашуви жиҳатидан янгича ёндашувларга эришмоги керак. Суврат юқорида қайд қилинган жиҳатлари билан аввал яратилган асарлардан тублан фарқ қилса, яъни оригинал ва бетакрор бўлсагина у юқори баҳоланади, алоҳида эътирофга сазовор бўлади.

13-расм. В.Суриков. Бойвучча Морозова.

Асарнинг бош гояси табиат гўзаллигини тараннум этиш бўлса, унда рассом сувратдаги барча деталларни ўз гоясига мос равишда тузиши, шунга мувофиқ шакл, ранг ва бошқа жиҳатларни танлаши керак бўлади. Сувратдаги ҳайвонлар, дарахтлар, тоғу тошлар, уйлар, сойлар, ҳаттоки осмондаги булутлар ҳам шакл ва ранг жиҳатидан мазмунга мос тарзда тасвирланиши керак бўлади.

Композицияда контрастлар қонуни ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бу қонун асардаги деталларнинг ранг ва тон жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилишини билдиради. Хусусан, улар оч ва тўқ, илиқ ва совуқ рангда, оғир ва енгил рангларда бир-бирига қарама-қарши бўлишлари лозим. Шундагина сувратдаги деталлар бир-бирининг фонида аниқ ва ифодали кўринади.

Композицияда мувозанат қонуни муҳим жиҳатлардан ҳисобланади. Бу қонун суврат юзасида жойлашган деталларнинг чап ва ўнг, юқори ва паст томонларида шакл, ранг, тон, деталлар сони, уларнинг катта ёки кичиклиги жиҳатидан тенг бўлиши лозимлигини англатади. Бу сифатларни у ёки бу томонда кўп ёки кам, катта ёки кичик, оч ёки тўқ бўлиши сувратдаги томонларнинг мувозанатини бузиши мумкин. Натижада сувратнинг у ёки бу томони пастга ёки юқорига, чапга ёки ўнгга оғгандек туюлади. Бу эса шубҳасиз томошабиннинг ташига тегади.

Композицион мувозанатнинг ўринлилигига мисол тариқасида Р.Ориповнинг «Қорақалпоқ келини» номли асарини келтириш мумкин. Унда рассом ўнг ва чап томонлардаги деталларни жой-жойига қўйиш орқали расм композициясидаги мувозанатни таъминлаган (14-рангли расм).

15-расм. Уста Мўмин. Хирмон.

16-расм. О. Татевосян. Сайл.

Композициянинг қоидалари орасида композицион марказнинг мавжудлиги жуда муҳимдир. Асарда бу қоидага риоя қилинини рассом тоясининг томошабинга тезроқ ва аниқ етиб боришига хизмат қилади.

Композицион марказни ажратиб кўрсатиш Уста Мўминнинг "Хирмон" номли сувратида ўлчам, жой, ранг воситасида амалга оширилган. Натижада у томошабин эътиборини сувратдаги асосий объектга қаратади ва рассом ўз мақсадига осон эришади (15-расм).

Композицияда деталларнинг **симметрик ёки ассиметрик** тарзда жойлашуви, асар мазмуни ва рассомнинг тоясидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бу қоида сувратдаги деталларнинг оғирлиги, тони, ранги, шакли жиҳатидан мувозанатни сақлашга хизмат қилади. Уни О.Татевосяннинг «Сайл» номли сувратида яққол кўриш мумкин (16-расм).

Асарда деталларнинг ассиметрик жойлашуви эса детал, шакл, ёруғ ва соя, ранг, ҳаракат, ҳолатлар орқали руй беради. Деталларнинг асарда ассиметрик жойлашуви расм тоясини амалга оширишга хизмат қилади. Айтайлик, асарнинг икки томонида қарама-қарши кучлар тенгсизлигини кўрсатмоқчи бўлганда, рассом ассиметрия қоидасидан фойдаланини

мумкин. Деталлар ассиметрик бўлгани тақдирда асарда мувозанатни бузилмаслиги учун рассом деталларни ритмик жойлаштиришдан фойдаланади.

Рассомлар кўпинча ўз асарларида муайян **ритм** бўлишига эътибор берадилар. Бу тасвирий санъатнинг барча тур ва жанрларида қўлланилади. Ритм кўпроқ шакл, ранг, ўлчов, нур ва соя, ҳаракат кўринишларида ифодаланади. У асар мазмуни билан боғлиқ бўлиб, муаллифнинг ғоясини томошабинга тез ва осон етказишга хизмат қилади, асарни ифодавийлигини оширади. Буни А.Риловнинг «Мовий кенгликларда» асарида яққол кўриш мумкин (17-расм).

Тасвирий асарларда асосий нарса ёки воқеа, кўпинча, иккинчи планда жойлаштирилади. Бу эса, биринчидан, асосий нарсани асар марказида бўлишига хизмат қилса, иккинчи томондан, биринчи пландаги майда деталлар асосий нарсага йўл очади ва томошабиннинг асардаги асосий воқеа бўлаётган жойга кириб боришига ёрдам беради. Биринчи, учинчи ва бошқа пландаги тасвирлар асосий мавзунинг очилишида ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади.

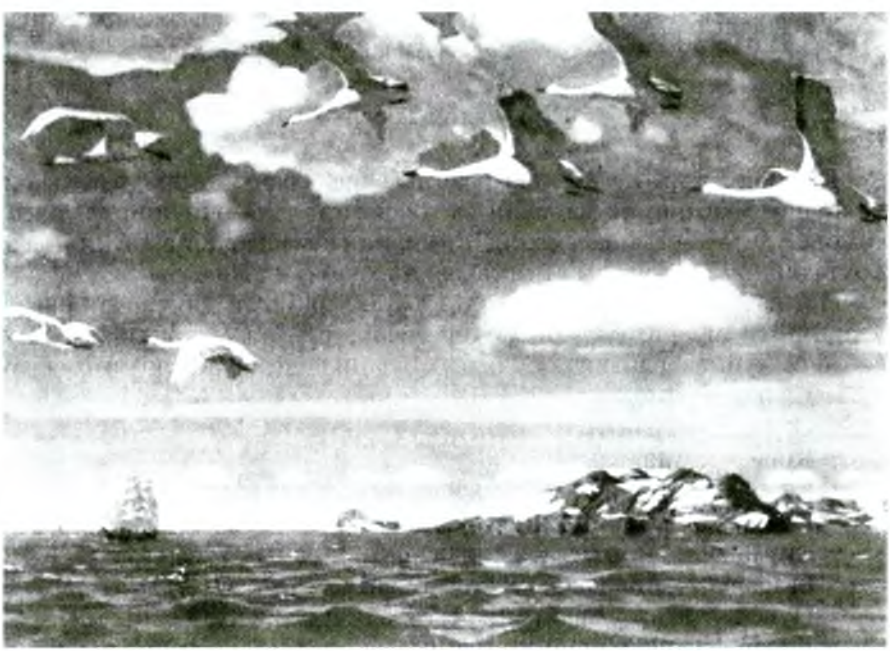

17-расм. А. Рилов. Мовий кенгликларда.

Композицияда ҳаракат ва турғунлик қоидалари ҳам борки улар, асар муаллифининг гоясини ва асар мазмунини тўлиқроқ очиб беришга хизмат қилади. Композицияда ҳаракат ва турғунлик асардаги воқеанинг ишонарли бўлишига ёрдам беради. Композициядаги ҳаракат ва ритм Ч.Ливейнинг «Шиддатли парвоз» ва В.Суриковнинг «Бойвучча Морозова» номли сувратларида муваффақиятли ҳал қилинган (18-расм).

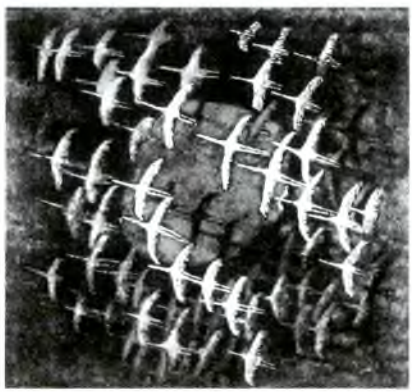

18-расм. Ч.Ливэй. Шиддатли парвоз.

Композицияда деталлар ҳаракатининг чапдан ўнгга томон жойлашуви уни секинлашувига ва ўнгдан чапга жойлашуви эса уни тезлаштиришга хизмат қилади. Композицияда ҳаракат воқеанинг ривожланиб боришига қаратилса, турғунликда воқеанинг тўхташи ҳақида тасаввур ҳосил қилишда, фикр юритишга имкон берин каби ҳолатларни тасвирлашда фойдаланилади.

Турғунлик кўпинча портрет жанридаги асарларда кўпроқ ишлатилади.

2.2. Рангшунослик

Тасвирий санъатда, айниқса, рангтасвирда рангнинг роли беиҳоя каттадир. У асарнинг мазмуни ва гоясининг тўла очилишига унинг томошабинга эмоционал-ҳиссий таъсирини кучайтиришга, шунингдек, композициядаги мувозанатни сақлашга хизмат қилади.

Ранглар ҳақида фикр юритиш ва бўёқлар билан ишлашдан аввал уларнинг номлари, туслари ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозим. Шу сабабли қуйида рангшуносликда қўлланиладиган асосий атамалар луғатини келтирамиз.

– Оқ – пахта ранги.
– Қора – кўмир ранги.
– Кулранг – ёнган ўтиндан ҳосил бўлган кул ранги.
– Қизил – анор гулининг ранги.
– Қирмизи – анор меваси доналарининг ранги.
– Бинафша – бинафша гулининг ранги.
– Пушти – атиргул рангини эслатувчи ним қизғиш ранг.
– Лоларанг – лола гулининг ранги.
– Зарғалдоқ (поранж) – апельсин, зарғалдоқ шафтоли ранги.

– Сариқ – момақаймоқ (қоқиўт) гулининг ранги.
– Ҳаво ранг – осмон ранги.
– Зангори – тўқ осмон ранги.
– Мовий (нилуфар) – эрта тонгдаги соф осмон ранги.
– Малла – лимон мевасининг ранги.
– Яшил – тўқ барг ранги.
– Жигарранг – мол жигарининг ранги.
– Мош ранг – пишган мош донининг ранги.
– Пистоқи – кунгабоқар пистаси мағзининг ранги.
– Новвоти – новвот ранги.
– Тўтиё – ёрқин яшил, медицинада ишлатиладиган "зеленка" ранги.
– Шингоб – тилла ранг.
– Бронза – кумуш ранг.
– Сабза – эрта баҳорда янги ўсиб чиққан майса ранги.
– Ложувард – энг тўқ зангори ранг.
– Садаф – оч сарғиш, денгиз чаноғи ранги.
– Нилгун – оч жигар ранг.
– Сиймоб – симоб ранги.
– Тўтигий (тўтиёйи) – зангори ва яшил ранглар қўшилмасидан олинган ранг.
– Фируза – ёрқин зангори ва яшироқ тош ранги.
– Новшадил – ўткир ёрқин яшил ранг.
– Гулгун – шафақ ранги.
– Зафарон – тўқ сариқ ранг.
– Зумрад – яшил яшироқ тош ранги.
– Норанжваш – оч апелсин ранги.
– Нофармон – оч бинафша ранг.
– Сомоний – сомон ранги.

Маълумки, мутахассислар рангларни икки турга бўлишади: 1. **Асосий ранглар**. 2. **Қўшимча ранглар**. Асосий рангларга қизил, сариқ ва зангори ранглар киради. Қўшимча ранглар ана шу асосий рангларни бир-бирлари билан аралаштириш орқали олинади. Масалан, қизил ва сариқ ранглар аралашувидан зарғалдоқ; сариқ ва зангори ранглар аралашувидан яшил; қизил ва зангори ранглар аралашувидан эса бинафша ранглар олинади. Бу олинган рангларни ўзаро иккинчи бор аралаштириш орқали яна бошқа янги ранглар ва уларнинг туларини ҳосил қилиш мумкин. Янги рангларни ҳосил қилишда оқ ва қора ранглар ҳам иштирок этишлари мумкин (19-расм).

Рангшуносликда рангларнинг **хроматик** ва **ахроматик** турлари ҳам бўлади. **Хроматик** сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, **рангли** маъносини англатса, **ахроматик** сўзи **рангсиз** деган тушунчани билдиради.

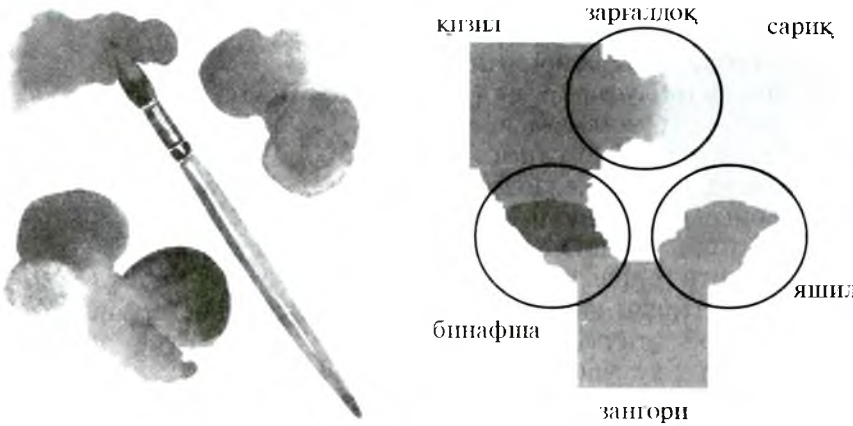

19-расм. Асосий ранглардан янги ранг тусларини ҳосил қилиш.

Ахроматик ранглар қаторига оқ, қора, кулранг кирса, булардан бошқа ҳамма ранглар хроматик ранглар ҳисобланади.

Рангшуносликда фанида **илиқ ва совуқ ранг** тушунчалари ҳам бор. Мутахассислар илиқ ранглар қаторига сариқ, қизил, зарғалдоқ, сабза, пушти, салаф, малла, қирмизи, лоларуй, гулгул, зафарон, норанжвани, сомоний, барғикарам кабиларни киритишади. Улар ўз хусусиятларига кўра бир кўришда кишиларда илиқлик кайфиятини ҳосил қилади.

Совуқ рангларгa эса зангори, ҳаворанг, мовий, яшил, бинафша, монранг, тутиё, ложувард, тутиёий, фируза, новпадил, зумрад, нофармон кабилар киритилади. Улар кишиларда кўпроқ совуқ кайфият ҳосил қилади. Илиқ кайфият ҳам совуқ кайфият ҳам уйғотмайдиган ранглар ҳам бор. Масалан, кулранг, жигарранг, нилгун, сиймоб шулар жумласиландир.

Рангларнинг оғири ҳам, енгили ҳам бўлади. **Оғир ранглар** қаторига кўпроқ тўқ, енгилига эса оч ранглар киради. Хусусан, қора, жигарранг, яшил, бинафша, тутиё, ложувард ранглар, оқ, сариқ, ҳаворанг, мовий, малла, пушти, пистоқи, новвоти, сабза кабиларга нисбатан кузатувчига оғирроқ туюлади.

Ранглар назариясида **ранглар қарама-қаршилиги** (контраст ранглар) атамаси ҳам ишлатилади. Рангларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, улар бир-бирларининг ёнларида турганларида алоҳида турганидан кўра бошқача кўринади. Улар бир-бирларининг тусларини аниқроқ, кучлироқ кўринишига ёрдам беради. Рангларнинг бу хусусиятларидан рассомлар ўринли фойдаланиб, асардаги асосий образни

ажратиб кўрсатиш мақсадида қарама-қарши ранг ҳодисасидан фойдаланадилар. Масалан, асосий образни оч рангда тасвирласалар, унинг атрофини ёки фонини тўқ рангда оладилар, ва аксинча.

Ранглар қарама-қаршилиги қуйидаги кўринишларда ишлатилиши мумкин:

1. Бир рангни икки хил – оч ва тўқликда қўллаш.
2. Икки рангнинг оч ва тўқ тусларини қўллаш.
3. Бир рангнинг кўп тусларини қўллаш.

Ранглар қарама-қаршилиги қоидаси сувратдаги асосий образ билан фон, асосий образ билан муҳит ўртасидаги муносабатларни яққолроқ ифодалаш учун қўлланади.

Рангнинг асосий хусусиятлари унинг ёрқинлиги (оч-тўқлиги) туси ва тўйинганлиги билан белгиланади.

Ранг ёрқинлиги деганда унинг оч-тўқлик даражаси тушунилади. Масалан, пушти ранг – ёрқин ёки оч деб баҳоланса, қизил унга қараганда ёрқинлиги сўст, яъни ранги тўқроқ.

Ранг туси деганда эса асосан унинг тозалиги, соф ҳолдаги ранги тушунилади. У икки хил маънода ишлатилади. Масалан қизил, сариқ, зангори, яшил ва бошқа ранглари тус жиҳатидан бир-биридан ажратишини билдиради. Иккинчи маъносида бир рангнинг турлича кўринишлари ҳам ранг туси ҳисобланади. Масалан, қирмизи, шафақ, лоларанг каби ранглар қизил рангнинг туслари ҳисобланади.

Тўйинган рангларга соф ҳолдаги хроматик ранглар киради. Кам тўйинган ранглар таркибида оқ ранг ёки кулранг кўпроқ бўлади.

Ҳар қандай предметнинг ҳажми, шакли, материали ва уларнинг жойлашувини биз фақат нур ва соя жиҳатидангина эмас, ранг жиҳатидан ҳам идрок этамиз. Ҳажм ва материални идрок этиш предметлар юзасидан жойлашган нур ва соя ҳамда рангларга боғлиқ бўлади. Биринчи ва иккинчи пландаги предметларнинг ранглари бир-биридан ўз тўйинганликлари билан кескин фарқ қилади. Шунинг учун ҳам биз нарсалар шаклининг табиий эмас, перспектив кўринишини тасвирлаганимиздек, улар рангларини ҳам табиий эмас, перспективада кўринаётганидек шартли тасвирлашимиз керак бўлади.

Кузатувчига нисбатан турли хил узоқликда жойлашган ва бир хил яшил ранга эга бўлган дарахтлар турли тусда, ўрмон эса узоқдан деярли кулранг кўринади. Чунки кузатувчидан объектгача бўлган масофадаги ҳаво қатлами маълум зичликка эга бўлганлиги сабабли ранг нурларини маълум миқдорда ушлаб қолади. Натижада предметларнинг кўринаётган ранглари ўз тўйинганлигини йўқотади.

Бундай ҳолни Ў.Тансиқбоевнинг "Тог йўли" номли асарида яққол кўриш мумкин (20-расм).

20-расм. Ў.Тансиқбоев. Тоғ йўли.

Кузатувчи билан объект ўртасидаги масофанинг узоқ-яқинлиги натижасида фақат уларнинг ранглари эмас, балки ранг туслари ҳам ўзгаради. Узоқда жойлашган нарсалар кўпроқ ҳаво ранг тусда кўринади. Чунки осмондаги зангори ва ҳаво ранг нурлар фазога тарқалиб, уларга ҳаво ранг тус беради. Атмосферадаги намлик ва чанг заррачаларининг сони ва ўлчамига қараб ёруғликнинг тарқалиш даражаси, характери ўзгаради. Агар ҳаво намлик билан тўйинган бўлса, йирик заррачалар ёруғликни кўп тарқатади ва у кўпроқ оқиш кўринади.

Предмет кузатувчидан узоқлашган сари ўз рангларининг тўйинганлигини йўқотади. Натижада ҳаво ранг зангори тусда кўринади. Объектнинг соя жойлари эса ёруғлашиб, сиртидаги ранг ва ёруғлик фарқлари камаяди. Шунингдек, предмет зирҳлари, унинг бўртган жойлари, бўлаклари ўз аниқликларини йўқотади.

Ранг (ҳаво) перспективаси деганда борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг кузатувчидан узоқлашган ёки яқинлашган сари уларнинг рангларида бўладиган ўзгаришлар тушунилади. Айрим мутахассислар уларни **ҳаво перспективаси** деб ҳам аташади. Чунки рангларнинг перспективадаги ўзгаришига асосан ҳаво қатлами таъсир кўрсатади. Шунингдек, рангларни узоқдан ўзгариб кўринишига чанг, ёмғир, туман, қор ёғиши ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Ёруғлик манбаининг ўзгаришига қараб ўтлар, дарахт барглари, ер, уйларнинг ранглари турлича туста киради. Мазкур нарсалар эрта баҳордаги тонг пайтида ҳаво ранг ва зангори тусда бўлсалар, кундузи эса улар ўзларидаги барча мавжуд ранг тусларини намоён қиладилар. Бу ҳодисаларни Ў.Тансиқбоевнинг "Қайроққум ГЭСи тонги", З.Иноғомовнинг "Чойга" номли асарларида яққол кўриш мумкин (21-расм).

Қишнинг қуёшли ёрқин кунида қор пушти ранг тусда, соя жойда у ҳаво ранг ёки зангори тусда кўринади.

21-расм. З.Иноғомов. Чойга.

Предметнинг ранги уларни ўраб олган нарсаларнинг ранги таъсирида ўзгаради. Бундай ҳодиса **ранг рефлекси** деб юритилади. Предметлар рангини биз теварак-атрофдаги нарсаларнинг рангларига нисбатан идрок этамиз. Агар предмет турган жойдаги фон ўзгартирилса, ўша предметнинг ранги ҳам ўзгаргандек туюлади. Сариқ предмет зангори фонда сариғ ёки қизил фондагига қараганда янада сариғ туюлади, яшилроқ рангдаги предмет қизил фонда сариғ ёки зангори фондагига қараганда ёрқин ва янада яшилроқ туюлади. Илиқ рангдаги предмет ёнида турган совуқ рангли предмет янада совуқроқ туста эга бўлади. Зангори ранг яшил ранг билан ёнма-ён турса илиқ туюлади. Агар предмет ранги совуқ бўлса, унинг сояси илиқ туюлади ва аскинча.

Манзарадаги биронта дарахтни тасвирлашда уни фақат биргина яшил бўёқ билан бўяш нотўғридир. Дарахтнинг ранги ёруғлик нури ва ён атрофдаги нарсаларининг таъсирида ўзгаради. Шунга кўра, уни ўзига ўхшатиш учун турли ранг тусларидан фойдаланиш керак бўлади. Шундагина у ҳаққоний чиқади. Агар дарахт фақат бир хил тусдаги ранг билан бўялса, унинг ноаниқ, сунъий, жонсиз тасвири ҳосил бўлади.

Нарсалар сиртидаги рангнинг биргина ном билан айтилиши **локал ранг** деб юритилади. Яъни дарахт – яшил, сабзи – сариқ, гул – қизил. Ҳақиқатан, ҳар қандай предмет сиртида бир эмас, бир неча хил ранг туслари акс этган

бўлади. Лекин уларнинг нисбатлари кўпроқ ёки камроқ бўлади. Ҳақиқий санъат асарларини синчиклаб кузатар эканмиз, уларда тасвирланган нарсалар ва одамларнинг ранглари бир-бирлари билан ўзаро мутаносиб эканлигини сезамиз. Шунинг учун ҳам суврат ипонарли кўринади.

Тасвирда ёки сувратда ҳамма ранглардан устунлик қиладиган умумий ёруғлик ва ранг бирикмаларига **колорит** дейилади. Агар сувратда қизил ранг устунлик қилса, у қизил колоритли деб юритилади. Сувратлар илиқ, совуқ, олтин, кулранг тус колоритда бўлиши мумкин.

Сувратларда колорит турли предмет рангларининг уйғунлиги орқали, ёруғланиш ва ёруғлик рангларининг теварак-атрофдаги нарса ранг-туслари таъсирида ҳосил бўлади. Осмон ранги предметларнинг соясига совуқ тус беради. Қуёш нурлари предметларнинг ёруғ қисмларини бирлаштиради. Кечки сунъий ёруғлик манбалари эса предметларга умумий сариғиш заргалдоқ тусини беради. Унинг нури таъсирида зангори ва ҳаворанг кўринмай қолади. Сариқ, қизил ранглар ёрқин, кулранг эса илиқ тус олади. Кечки сунъий ёруғликни ўзида акс эттирувчи суврат умумий заргалдоқ – сариғиш колоритга эга бўлади.

Теварак-атрофдаги нарсаларнинг акс таъсири ҳам натуранинг колоритига таъсир этади. Қуёш нурига чулғанган фазо ўзининг умумий ёруғлиги ва кўп ранглилиги билан фарқланади. Бироқ манзарада ёки натурада қуёш нурлари таъсири остида ранг тусларининг турли-туман бўлишига қарамай, тушувчи соялларда осмон, ер, теварак-атрофдаги нарсаларининг ранглари акс этган бўлади. Шунга мувофиқ, турли ранглаги манзарада ҳамма предметлар учун умумий бўлган икки-уч хил ранглар мужассам бўлади.

Композицияда бир неча рангларнинг йиғилиб, чиройли бирикмаларни ҳосил қилиши **ранглар гармонияси** деб аталади. Агар ранглар ёқимсиз бирикмани ҳосил қилса, бу ҳолат **дисгармония** деб юритилади.

Ранг гуруҳларининг гармоник бирикмалари баъзан **гамма** деб ҳам юритилади. Баъзан, тўйинган ранг гуруҳларининг тўйинмаган ранглар билан қўшилиши ҳам гармоник бирикмаларни ҳосил қилиши мумкин. Бироқ, айрим ҳолларда биргина расмда тўйинган ва тўйинмаган бирикмаларнинг акс этиши дисгармонияни вужудга келтиради. Рассом ўз ижодида ана шу жиҳатларга қатъий риоя қилган ҳолда тасвирнинг таъсирчанлигини ошириши мумкин.

Ранг доираси дейилганда, асосий ранглар ҳисобланувчи қизил, сариқ ва зангори рангларни иккиталаб ўзаро аралаштириш орқали олинадиган 12 ёки 24 хил ранг туслари доира бўйлаб ёнма-ён қўйилишига айтилади (22-рангли расм).

Образ яратишда "олдинга интилувчи" ва "орқага интилувчи" рангларнинг хусусиятларини билган ҳолда иш олиб бориш ҳам яхши

натижалар беради. "**Олдинга интилувчи**" рангларга кўпроқ илиқ ранглар киради ва улар ўзларининг ҳақиқий ўрнидан олдинроқда кўринадилар. "Олдинга интилувчи" ранглар қаторига ёрқин тўйинган ранглар, шунингдек, материалнинг фактурасига алоҳида эътибор берилиб ишланган расм ранглари ҳам киритилади.

Орқага интилувчи ранглар қаторига асосан тўқ ранглар киради.

Композицияда ёрқинлик (оч-тўқ) ҳам ундаги образларнинг таъсирчанлигини оширишда алоҳида аҳамият касб этади. Буни ахроматик ранглар билан ишланган расмларда кўриш мумкин. Композицияда ёрқинликнинг роли айниқса, бўрттириб кўрсатилиши лозим бўлган образларни тасвирланда, контрастдан фойдаланилганда яхши намоён бўлади. Яъни, асосий образ тўқ ранг тусларида тасвирланса, унинг атрофдагилар оч ранг туслари билан ишланади ва, аксинча, суратдаги асосий образ оч ранг билан ишланса, бошқалари тўқ ранглар билан тасвирланади.

Рангларнинг инсонлар ҳаётидаги аҳамиятини чуқурроқ ўрганиш учун бир қатор олимлар махсус тадқиқотлар ҳам олиб борганлар. Шу мақсадда Токиода дунёда якка-ю ягона ранг институти ташкил этилган бўлиб, унда рангларнинг турли соҳаларда самарали қўлланиши ўрганилади, кўплаб илмий-амалий тажрибалар ўтказилади.

Рангларнинг киши руҳиятига таъсири ҳақида машҳур немис олими ва шоири, рангшунос Гёте, рус руҳшуноси В.Бехтеровларнинг фикрлари диққатга сазовордир. Гёте ўзининг "Ранглар назарияси" номли машҳур асарида "Сариқ ранг кўзни қувонтириб, юракни кенгайтиради, уни кўрганда руҳимиз тетик бўлади ва биз дарҳол илиқликни ҳис этамиз", – деб ёзган эди.

Гётенинг фикрича, зангори ранг совуқ ҳиссиётни уйғотса, қизил ранг сескантирувчи, яшил ранг эзгулик, хотиржамлик ҳисларини пайдо қилади. Яшил рангни Гёте кўзни ва кўнгилни тинчлантирувчи таъсирга эга деб ҳисоблайди.

Қизил ранг кўзғатувчи, ҳаяжонлантирувчи, иситувчи хусусиятларга эга бўлса, сариқ ранг илиқ, тетиклаштирувчи, қувноқ, хушчақчақ кайфият бағишлаш хусусиятларига эгадир. Оч яшил ранг тинчлантирувчи ҳисобланиб, кишида ёқимли кайфият пайдо қилади. Унинг туслари турли ҳиссиётларни уйғотувчи, зангори ранг хотиржамлик, жиддийлик, ғамгинлик, маъюслик уйғотувчи сифатларга эга. Бинафша ранг кишилар эътиборини ўзига тортувчи, шу билан бирга ўзидан итариш хусусиятларига эга бўлиб, кишиларда ғамгинлик ва ўйчанлик уйғотади.

Рангларнинг кишиларга таъсири тўғрисида франциялик олим Жак Виноннинг фикрлари диққатга сазовордир. У рангнинг инсон онги,

кайфиятига таъсири ҳақида гапириб, ранг кишида хотиржамлик ва ҳаяжонни ҳосил қилиши, ҳатто инсон қалбини ларзага солиши, баъзи ҳолларда соғлиғини фалокатга гирифтор этиши мумкинлиги ҳақида ёзган эди.

Хорижий мамлакатларда рангларнинг инсон руҳиятига таъсирини яхши билган тадбиркор-бизнесменлар савдо ишларини яхшилаш мақсадида ресторанлар, савдо уйларининг, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг кишилар эътиборини ўзига тортадиган ранглар билан бўялишига алоҳида эътибор қаратадилар. Айрим ишлаб чиқариш корхоналарида ишчилар чарчамаслиги учун иш жойларини ишлаб чиқариш унумини оширишга хизмат қиладиган ранглар билан бўяш орқали, иш самаралорлигини кўтаришга эришганлар.

Баъзи бир психотерапевт, невропотологлар касалларни даволашда ҳам ранглардан кенг фойдаланмоқдалар. Бунда улар кўпроқ тинчлантирувчи яшил, зангори рангларнинг турли тусларидан беморлар даволанаётган хоналарни бўяш, яшил чироқ, рангларнинг мусиқа билан ҳамоҳанг таралиши орқали касалларга таъсир кўрсатиб, ижобий натижаларга эришмоқдалар. Бинобарин, рангларнинг инсон руҳиятига таъсири айниқса, либос дизайнерлари томонидан енгил саноатда кенг татбиқ этилади.

Халқимиз рангларнинг инсон руҳиятига таъсирини тушунган ҳолда қадимдан ёшига яраша маданият билан кийиниб келган. Хусусан, болалар, ўрта ёшлилар, қарияларнинг, шунингдек, аёл ва эркакларнинг кийим ранглари бир-бирларидан кескин фарқ қилган.

Эркаклар кийимларининг ранглари жиддий ва вазмин, аёлларники гўзал, жозибадор ва виқорли бўлган. Қарияларнинг кийимлари эса содда ва вазмин, киши эътиборини тортмайдиган ранглларда тайёрланган. Кийимларнинг ранглари баъзан кишиларнинг характерини ҳам белгилаб беради.

2.3. Ёруғ ва соя қонунлари

Маълумки, предметларнинг шакли ва материаллари натурадаги нур ва соя орқали ҳам идрок этилади. Ҳар қандай предмет турли хил эгриликлар ёки текисликлар – юзалар билан чегараланган бўлиб, ҳар хил ёруғлик шароитида бўлади, яъни ёруғлик нурлари предметларга турлича тушиб, уларнинг юзларини турлича ёруғлантиради. Баъзи юзалар кўпроқ, бошқалари камроқ ёруғлик оладилар. Предметлар юзасининг ёруғланиш даражаси аввало, ёруғлик манбаигача бўлган масофага боғлиқ бўлади. Ёруғлик манбаи юзадан қанчалик узоқликда бўлса, предмет шунча кучсиз ёруғланади, ва аксинча, ёруғлик манбаи предметга қанча яқинда жойлашса, у шунчалик кучли ёруғланади. Шунингдек, предмет

юзасининг ёруғлик даражаси предметдан кузатувчигача бўлган масофага ҳам боғлиқ бўлади, яъни нарсалар туси кипи кўзига яқинлашган сари очроқ, узоқлашган сари эса тўқроқ кўринади. Юзаларнинг ёруғланиш даражаси шу юзага тушаётган ёруғликнинг тушиш бурчагига ҳам боғлиқ бўлади. Энг кучли ёруғликни ёруғлик манбаига тик қараган юза олади. Тушаётган ёруғлик нурларининг бурчаги қанчалик катта бўлса, нарсалар юзасига тушаётган нурлар шунчалиқ кам бўлади.

Ҳаётдаги ҳар қандай нарсалар ёруғлик таъсири остида хоҳ табиий, хоҳ сунъий ёруғ ва соялларга эга бўлади. Нарсаларда ёруғ ва соялар бўлмаса уларнинг ҳажми сезилмайди. Рассомлар ўз асарларида ёруғ ва соя мутаносиблигидан кенг фойдаланадилар. Ёруғлик ва соялларнинг буюмларда жойлашуви маълум қонуниятларга бўйсунади ва улар нарсаларнинг шаклига (куб, призма, конус, цилиндр, шар ва ҳоказо), характерига, рангига, ёруғлик манбаидан узоқлигига, предметдан расм чизувчигача бўлган масофага боғлиқ бўлади. Хусусан, предметга ёруғлик тик тушганда уларда ёруғлик ва соя нисбатлари кескинроқ бўлади, ёнбошдан тушганда эса улар нисбати катта бўлмайди. Шунингдек, юмалоқ шаклдаги предметларда (конус, шар, цилиндр) ёруғликдан соя ўтиш юмшоқ ва равон содир бўлади, қиррали (куб, пирамида, призма ва бошқалар) шаклларда эса бу ҳодиса кескин рўй беради.

Ёруғ соялларнинг акс этиши гипсли геометрик шаклларда предметлардагига қараганда аниқроқ кузатилади.

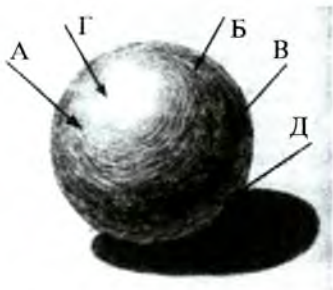

23-расм. Шарда ёруғ соялларнинг жойлашуви.

Тасвирий санъат назариясида ёруғ ва соя қонунларининг таърифи қуйидагича белгиланади: Предмет юзларининг ёруғлантирилган қисмига **ёруғ (А),** ёруғлик тушмаган қисмига **соя (В)** дейилади. Ёруғдан соя ўтишдаги қисми **яримсоя (Б)** деб юритилади. Ёруғликнинг ўртасида жойлашган энг ёрқин ялтироқ жойи **блик (Г)** деб аталади. Теварак атрофдаги ёруғликдан қайтган ранг туслари акс таъсир этиши натижасида соядa ҳосил бўлган очроқ қисм **рефлекс (Д)** дейилади (23-расм).

Соялар икки хил бўлади: **шахсий соя ва тушувчи соя. Шахсий соялар** бевосита предмет танасида жойлашса, **тушувчи соялар** предмет танасидан ташқарида бўлади. Тушувчи соялларнинг характери ёруғлик манбаининг юқори ёки пастда жойлашганлигига боғлиқдир. Хусусан предметга ёруғлик юқоридан тушса, тушувчи соялар қисқа, пастроқдан тушса узун бўлади (24-расм).

24-расм. Шахсий ва тушувчи соялар.

Шунингдек, рангтасвир ва қаламтасвирда ёруғ ва соя перспективасига ҳам риоя қилинади. Бу ҳодиса ёруғлантирилган предмет билан ёруғлик ўртасидаги масофага боғлиқ бўлиб, унда ёруғлик билан соя нисбатлари турлича бўлади. Ёруғлантирилган предмет ёруғлик манбаига қанчалик яқин бўлса, предмет юзаси шунчалик ёрқин, ва аксинча, қанчалик масофа узоқ бўлса, ёруғ ва соя нисбатлари бир-бирларига яқин бўлади. Бундан шундай хулоса чиқадики, предметлар бизнинг кўзимиздан қанчалик узоқлашса, уларда фақат ўлчам жиҳатдан қисқаришгина рўй бермасдан, балки уларнинг ёруғ ва соянга оид жиҳатларида ҳам аниқлик йўқолади. Ҳажм ҳам яхши сезилмайди. Ҳажмли предметлар юпқа ва текис кўринади. Ҳаво перспективасига хос бу ҳодисани ёмғирли ёки туманли кунларда яққол кузатиш мумкин.

2.4. Перспектива

Маълумки, перспектива тасвирий санъатнинг назарий асосларидан бири ҳисобланади ва у алоҳида фан сифатида шаклланган. **Перспектива** бортиқдаги нарса ва ҳодисаларни кўриб идрок этишга мос ҳолда тасвирлаш қонуниятларини ўрганади. Перспективанинг уч хили мавжуд: 1. Чизиқли перспектива; 2. Ранг (ҳаво) перспективаси; 3. Ҳажм перспективаси.

Чизиқли перспективада турли хил узоқликдаги нарсаларнинг ўлчамлари қисқариб кўринади. **Ранг (ҳаво) перспективасида** эса бу предметларнинг рангларн ўзгаради. **Ҳажм перспективасида** эса нарсаларнинг ҳажм аниқлиги ва чегаралари хиралашади.

Чизиқли перспективанинг асосий қонунлари қуйидагилардан иборат:

– предметлар киши кўзидан узоқлашган сари энига ҳам, бўйига ҳам кичиклашгандек кўринади, охирида нуқтага айлангандек туюлади;

– предметлардаги вертикал қирра чизиқлар киши кўзидан узоқлашган сари ўз йўналишини ўзгартирмайди ва ўзаро кесишмайди.

– Уфқ чизиғидан пастда жойлашган буюмларнинг перспективадаги тик (горизонтал) чизиқлари юқорига йўналса, юқорида жойлашганларники эса пастга йўналган бўлади (25-расм).

Фронтал перспективада биргина, бурчакли перспективада икки кесишиш нуқтаси бўлади. Бурчакли перспектива ҳодисалари қиррали тўртёқли предметларда кўзга яққол ташланади. Хусусан, қути, яшик,

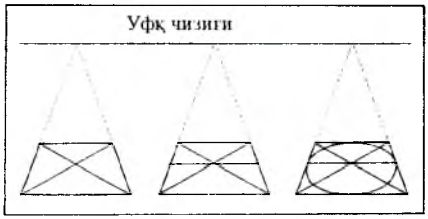

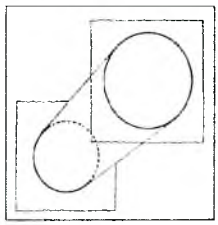

25-расм. Предметларда перспектива.

жомадон, стол шкаф ва ҳоказоларда бу ҳолни кузатиш мумкин. Улар кузатувчига бурчак остида турганда уларнинг икки ён томонидаги параллел қирра-чизиқлар уфқ чизиғининг икки нуқтасида кесишадилар. Бурчакли перспективадаги кесишиш нуқтаси айрим ҳолларда суврат текислигидан четга чиқиб кетиши ҳам мумкин.

Юқорида қайд қилганимиздек, ҳар қандай мазмунли расмлар уфқ чизиғи билан боғлиқ бўлади. **Уфқ чизиғи** географияда катта кенгликдаги жойда ер билан осмонни ажратиб турувчи чизиқ деб қаралса, рассомчиликда кузатувчи ёки расм чизувчининг кўзи баландлигида тасаввур этиладиган (ҳақиқатда у бўлмайди) тик (горизонтал) суврат текислигига ёндош (параллел) чизиқдир. Кузатувчи ёки рассом пасайса уфқ чизиғи ҳам пасаяди, кўтарилса уфқ чизиги ҳам кўтарилади.

Ранг перспективаси борлиқдаги барча нарсалар кипи кўзидан узоқлашган сари ўз рангини ўзгартириши ҳақида тушунчалар беради. Бир хил ранг, тус ва тўйинган рангдаги буюмлар бизга яқинлашган сари рангдор ва ёркин кўрина боплайди. Яхши эътибор берилса, ҳақиқатда ранги, туси, тўйимлилиги бир хил бўлган дарахтларнинг ранглари бизга нисбатан турлича масофада турлича кўринади. Улар энг узоқ масофада эса кулрангсимон, ҳаворангсимон тусли бўлиб идрок этилади. Масалан, тоғдаги оқ рангли қор сояда зангори тусда кўринади. Бунинг сабаби нарсалар рангига ҳаво қатламидаги чанг, намлик, бут зарралари ва осмон рангининг, ер ва атрофдаги нарсаларнинг таъсирларидир. Нарсалар билан кузатувчи ўртасидаги масофа қанчалик узоқлашса ҳаво қатлами ҳам шунчалик қалинлашади ва улар кузатувчига келаётган нурларни ушлаб қолади. Натижада нарса ранглари ўз тўйимлилигини йўқотади.

Чизиқли перспектива ҳодисаларини кўпроқ симдан ясалган геометрик шаклларни намойиш этиш, табиатни кўргазмали қуроллар ёрдамида бевосита кузатиш орқали идрок этиш самаралидир. Шунингдек, чизиқли перспектива ҳодисаларини санъат асарларини кузатиш, геометрик шаклдаги нарсалар (куб, призма ва боплқалар) расмини чизиш орқали ҳам ўрганса бўлади (24, 25, 26-расмлар).

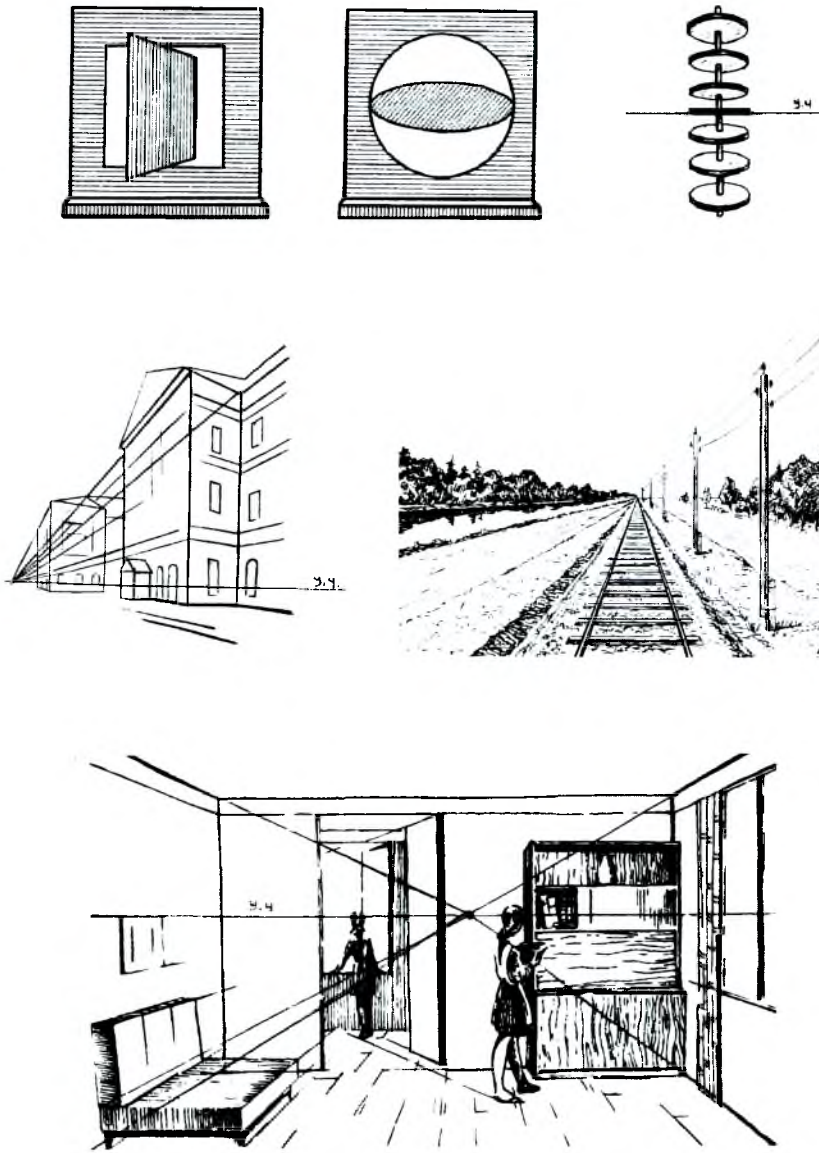

26-расм. Перспектива ҳодисасини кўрсатувчи кўргазмали қурол ва уфқ чизиғи асосида тасвирлаш.

Ранг перспективаси ҳодисасини рангларни аралаштириш орқали ҳам тушунтириш мумкин.

Ҳажм перспективаси ҳам рассомлар фаолиятида муҳим роль ўйнайди. Юқорида ранглар перспективаси ҳақида фикр юритганимизда, ҳавода мавжуд бўлган турли чанг заррачаларининг борлиқ билан кузатувчи орасидаги нарсалар ҳажмига таъсир кўрсатишини айтган эдик. Улар оқ тусли нарсаларни тўқлаштиради, тўқ тусдагиларини очлаштиради. Натижада нарсаларнинг соялари ўртасидаги контрастлик йўқолади, уларнинг қирраларидаги аниқлик бузилади, ҳажмли нарсалар текис кўринади. Бу ҳодиса **ҳажм перспективаси** деб юритилади.

Бирор мавзу асосида расм чизиш жараёнида композицияни тўғри ташкил этиш учун, аввало, рассом расмни уфқ чизиғидан бошлаши ўта муҳимдир. Уфқни осмон билан ерни ажратиб турувчи чизиқ сифатида қараш керак. Уфқ чизиғини тасвирланадиган объект мазмунидан келиб чиқиб белгилаш мақсадга мувофиқдир. Уфқ чизиғини қоғоз бетига уч хил жойлаштириш мумкин. Биринчисида уфқ чизиғи қоғоз юзасининг юқорисидан, иккинчисида пастидан, учинчисида эса унинг ўртасидан ўтган бўлади. Рассом юқори уфқ чизигини кенг манзара ёки катта объектни акс эттирмоқчи бўлган тақдирдагина танлайди. Шунингдек, рассомлар кишилар тасвирини ер фонида яхши кўрсатиш мақсадида ҳам шундай уфқ чизигини танлайдилар. Иккинчи ҳолда уфқ чизиғи қоғоз юзасининг пастки қисмида ўтказилиши рассомнинг осмондаги ёки юқоридаги нарса ёхуд ҳаракатни кўрсатиши билан боғлиқдир. Уфқ чизиғини "Фазога парвоз", "Кузги дарахтлар", "Турналар учиб келди" каби мавзуларда расм чизганда пастдан олинса тўғри бўлади.

Перспективага оид учинчи ҳолда уфқ чизиги дафтар юзасининг ўртасидан ўтказилади. Рассомнинг уфқ чизиғини бундай олишининг сабаби томошабинга сувратнинг юқори қисми билан пастки қисмидаги деталлар мувозанатини сақлаган ҳолда тақдим этиш истаги билан боғлиқдир.

Шунингдек, уфқ чизиги рассомнинг гояси, суврат мазмуни ва композицияси билан ҳам мувофиқ бўлиши лозим. Агар расмда уйлар ёки дарахтлар тасвирланган бўлса, осмон анча енгил, пастки қисми оғир бўлиб кўринади. Перспектив қисқаришни қоғоз бетида тасвирлашда эса қуйидаги қоидага амал қилмоқ даркор:

Биринчидан, кузатувчига яқин кўринган буюм ёки жонли зотлар қоғоз бетининг пастки қисмига чизилади. Кузатувчига нисбатан жуда узоқда ҳам, яқинда ҳам жойлашмаган объектлар қоғоз бетининг ўртасида тасвирланади. Расмда ҳайвон, қуш, дарахт ва уйлар расмини тасвирлашда уларнинг ўлчамини одамнинг ўлчамига қараб белгилаш лозим. Худди шу усулда ҳар қандай нарсаларнинг расмини ифодалаш мумкин.

Тасвирий санъатнинг назарий асосларини яхши билиш, тасвирий асарни мукаммал ишлай олишнинг энг муҳим омилларидандир.

Тасвирий санъат асарини яратишда **нарсалар тузилишини** ҳисобга олиш ҳам ниҳоятда муҳим бўлиб, унингсиз профессионал ишланган тасвир бўлиши мумкин эмас. Маълумки, тасвирланган барча, жонли ва жонсиз нарсаларнинг ўзига хос тузилиши (контрукцияси) бўлади. Уларнинг асосида нарса ва буюм у ёки бу геометрик шакл (куб, призма, конус, пирамида, шар ва ҳоказо) ёки уларнинг аралашувидан ҳосил бўлган мураккаб шакллар ётади. Мавжудотлар ёки уларнинг тасвирида у ёки бу геометрик шакл кўзга яққол ташланса, бошқасида у бутунлай сезилмаслиги мумкин.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳар бир нарса (предметлар, қушлар, ҳайвонлар, одамлар) нафақат ўз тузилишига балки шаклига ҳам эга. Улар шу жиҳатлари билан ҳам бир-бирларидан фарқ қилади. Тасвирда уларнинг тузилиши ва шакллари тўғри акс эттирилмаса, расм тасвирланаётган объектга ўхшамай қолиши мумкин. Натижада тасвир томошабинда яхши таассурот қолдирмайди.

Шунинг учун ҳам рассомликка ўргатишнинг дастлабки босқичларида геометрик шакларни тасвирлашга алоҳида эътибор берилади. Натижада оддий нарсаларнинг расмини ҳаққоний ва реал қилиб ишлаш анча енгиллашади. Кейинчалик мураккаб тузилиш ва шаклдаги нарсалар расмини ишлашга ўтилади. Нарсаларни геометрик шакллар асосида чизиш перспектива ҳодисаларини тўғри тасвирлашга ҳам ёрдам беради.

Маълумки, борлиқдаги ҳар бир мавжудот ўз ўлчами ва пропорцияларига ҳам эга бўлиб, бу пропорциялар нарсаларнинг шакллари ва тузилиши билан узвий боғлиқ бўлади. Мавжудотларнинг пропорциялари уларнинг ўлчамларидаги нисбатларни назарда тутади. Бунда мавжудотларнинг эни, бўйи, қалинлиги, баландлиги кабиларнинг бир-бирларига нисбатан катта ёки кичиклиги назарда тутилади.

Айтайлик, аниқ бирон нарсанинг расми ишланганда, уларнинг ўлчамларидаги пропорциялар нисбати тўғри олинмаса, унинг ўзига хос характерли кўриниши расмда нотўғри ифодаланади. Натижада теракнинг расми ўрикникига, қовуннинг расми эса тарвуз кўринишига ўхшаб қолади.

Хулоса, ҳар қандай буюм ёки жонли ва жонсиз мавжудот расмини чизганда уларнинг тузилиши, шакли, ранги, ўлчамлари ва ўлчам нисбатлари (пропорциялари) албатта инобатга олиниши лозим.

3-БОБ. ҚАДИМГИ ДУНЁ ТАСВИРИЙ САНЪАТИДАН ЛАВҲАЛАР

Тасвирий санъат асосларини ўрганиш нафақат унинг назарияси, ҳозирги аҳволи ва келажаги, балки унинг энг қадимги тарихи, пайдо бўлиши, шаклланиши ҳамда ривожланиши ҳақида ҳеч бўлмаганда энг содда ва оддий маълумотларни бўлса ҳам билишни тақозо этади.

Санъат тарихида тасвирий санъатнинг шаклланиши уч даврга бўлинади:

1. Ибтидоий жамоа санъати. 2. Қадимги Шарқ санъати. 3. Антик дунё санъати.

Ибтидоий жамоа санъати ўз ичига дунёнинг турли бурчакларида пайдо бўлган палеолит, мезолит, неолит, бронза, темир асрлари даврида яратилган тасвирий асарларни қамраб олади. **Қадимги Шарқ санъати** эса қадимги Миср санъати, Олд Осиё санъатидан ташкил топади.

Жаҳон санъати тарихида катта ўринни эгаллайдиган **Антик дунё санъати** Эгей санъати, Юнонистон санъати, Этруди санъати, Рим санъати каби қисмлардан ташкил топади.

Ибтидоий жамоа даврида (тахминан 35 аср муқаддам) ер шарининг деярли барча бурчакларида ибтидоий рассомлар томонидан тошларга, ғор деворларига қушлар, ҳайвонлар, одам тасвирлари туширилган. Улар санъат даражасидаги расмлар бўлмаса-да, тасвирий санъатнинг шаклланишига асос бўлган. Масалан, бугу тасвири палеолит даврида яратилган бўлиб, у Франциянинг Фон-де-том ғоридан топилган (27-расм). Пода тасвири туширилган расм Неолит даврига хос бўлиб, у Саҳрои Кабирнинг Тассили туманидаги тошга бўёқ билан ишланган. Бундай тасвирлар дунёнинг барча бурчакларидан, шу қатори Ўзбекистон ҳудудидан ҳам топилган (28-расм).

Жаҳон тасвирий санъатининг тарихи ибтидоий жамоа давридан боғланади. Унинг санъат даражасида шаклланиши қадимги Шарқ, аниқроғи қадимги Миср, Олд Осиё санъатида кўзга ташланади.

Қадимги Миср да эрамиздан 28 000 йил бурун яратилган ҳайкаллар ҳам мавжуд. Уларнинг бирида Миср ҳукмдорларидан бўлган Жосернинг тахтда ўтирган кўринишни акс эттирилган. Мазкур ҳайкалнинг боши одам, танаси эса шер шаклида бўлиб, баландлиги 60 метрни ташкил этади. Бундай юксак бадиий савиядаги асарлар эрамиздан аввалги XXVIII–I асрларда кўплаб яратилган бўлиб, улар Шарқ– Жаҳон тарихида цивилизациянинг маркази бўлганлигидан дарак беради (29-расм).

Ўша давр тасвирий санъатида юмалоқ ҳайкаллар билан бир қаторда рельефлар, деворий монументал ва дастгоҳли суратлар ҳам учрайди.

27-расм. Буғу. Қоядаги тасвир. Франциянинг Фон-де-Гом ғори. Эрамиздан аввалги Палеолит даври.

28-расм. Ёввойи ҳўкиз ови. Ўзбекистоннинг Зараут сой қоясидаги тасвир. Эрамиздан аввалги Мезеолит даври.

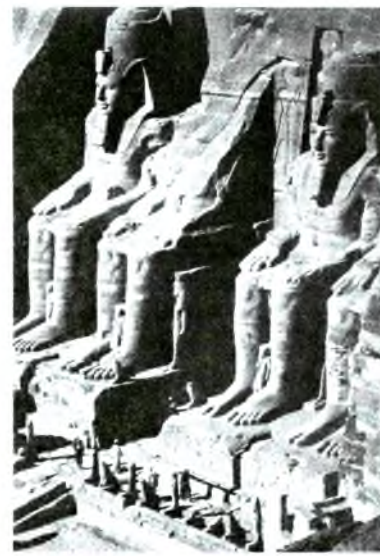

29-расм. 1. Ов. Қадимги Миср. Эрамиздан аввалги XV аср.
2. Абу-Самбалдаги Рамзес II нинг қояда ишланган ибодатхонаси. Эрамиздан аввалги XIII аср.

30-расм. Қадимги Саргон боши ҳайкали. Фрагмент. Олд Осиё, икки дарё оралиғи. Эрамиздан аввалги XXIII аср.

31-расм. Саргон саройига ўрнатилган Шеду ҳайкали. Эрамиздан аввалги VIII аср.

Тасвирий санъатнинг юксак намуналари Олд Осиё, яъни Фурот ва Дажла дарёси оралиғидаги давлатлар Бобил, Оссурия, Эрон, Ироқ ва уларга ёндош мамлакатлар санъатида учрайди (30-расм).

"Икки дарё" оралиғи, яъни Месопотамия санъатида юксак бадиий савияда асарлар яратилган бўлиб, улар эрамиздан аввалги XXIII–I асрларга тўғри келади. Улар қаторига "Қадимги Саргон боши" ҳайкалини киритиш мумкин. У эрамиздан 2300 йил аввал яратилган деб тахмин қилинади. Эрамиздан аввалги I асрда яратилган "Шеду" (қанотли одам-ҳўкиз) ҳайкали ҳам ана шундай ҳайкаллар қаторига киради (31-расм).

Оссурия санъатига доир Калх саройига ишланган рельефда шер ови тасвири берилса, "Ҳаёт дарахти" номли рельефда бургут бошли илоҳ акс эттирилган (32-расм).

Жаҳон тасвирий санъатининг ривожида Антик дунё санъати ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Антик дунё санъатининг дурдоналарини эрамиздан 16.000 йил бурунги Юнонистоннинг Эгей санъатида, аниқроғи Крит, Мелос, Фера оролларида санъатида янада яққолроқ кўриш мумкин. "Шаҳзоданинг юриши" номли рельеф Эгей санъатига оид бўлиб, эрамиздан аввалги XVI асрда яратилган, деб тахмин қилинади (33-расм).

Антик дунё санъатида Юнонистоннинг эрамиздан аввалги II–I асрлардаги тасвирий санъати катта ва муҳим ўринни эгаллаб, у жаҳон маданияти тараққиётига ўзининг улкан ҳиссасини қўшди. Юнон санъатининг ёрқин намунасини эрамиздан аввалги I асрда яратилган ваза безакчиси Эксекий томонидан ваза юзасига ишланган «Ахилл ва Аякс» номли композицияда кўриш мумкин (34-расм).

32-расм. Ашшурнасирапал II рельефи. Олд Осиё санъати (Ассирия). Эрамиздан аввали IX аср.

33-расм. Юраётган шахзода. Эгей санъати. Эрамиздан аввали XVI аср.

34-расм. Ваза безакчиси Эксикей. Ахилл ва Аякс. Юнон санъати. Эрамиздан аввали VI аср.

Қадимги Юнонистон санъатида мукаммал одам ҳайкалини яратиш, инсоннинг пластик анатомияси, одамни ҳаракатда тасвирлаш билан ўша даврнинг кўпчилик ҳайкалтарош ва рассомлари шуғулланардилар. Натижада гўзаллик маъбудаси Афродита, шунингдек, Аполлон ҳайкалларининг бир неча нусхалари яратилди. Уларда ўз даври учун идеал аёл ва эркак тимсоллари ифода этилди (35-расм). Бундай ишларда идеал аёл ва эркак қиёфаси ва унинг қисмларининг шакллари, ўлчамлари, ўлчам нисбатлари ниҳоятда аниқлик билан тасвирланган. Натижада Афродитанинг Книдли, Мелосли, Нимфейонали, Киренли, Медийли нусхалари яратилди (36-расм).

Юнон санъатида эрамиздан аввалги I асрда яратилган асарлардан яна бири Белведердан топилган Аполлон ҳайкали бўлиб, унда кароматли санъат ҳомийси ва одамларга шифо бағишловчи олимп маъбуди тасвирланади. Шунингдек, Антик дунё санъатида Дрересли Аполлон, Вейли Аполлон, Саурокотонли Аполлон, Тенейли Аполлон каби ҳайкаллар учрайди.

35-расм. 1. Муаллиф Александр. Мелосли Афродита. Юнонистон. Эрамиздан аввалги II аср. 2. Бельведерли Аполлон. Юнонистон. Эрамиздан аввалги IV аср.

Юнонистон тасвирий санъатида маъбуд ва илоҳлар тимсолини яратиш асосий ўринни эгаллаган. Гўзаллик маъбуди, уруш маъбуди, тинчлик маъбуди, ёмғир маъбуди, ой маъбуди, олимп маъбуди кабилар шулар жумласидандир. Шунингдек, бу даврларда афсонавий, спорт мавзуларида ҳам кўплаб асарлар яратилди. Бундай асарларда кентаврлар,

36-расм. Нимфейонли ва Киренли Афродиталар. Юнонистон. Эрамиздан аввалги I-II асрлар.

тритонлар, тифонлар, сфинкслар, грифонлар юксак маҳорат билан тасвирланади.

Антик дунё тарихида эллинизм санъати алоҳида ўрин тутади. Эллинизм санъати дейилганда Македония, Юнонистон, Ўрта денгиз, Осиё, Қора денгиз атрофларидаги давлатлар санъати тушунилади. Мазкур санъат эрамиздан аввалги VI–I асрларда ривож топди. Бу санъатнинг ёрқин намуналари қаторига Мелосли Афродита, Нимфейонали Афродита, Киренли Афродита ҳайкалларини, Филоскеннинг "Искандар (Александр)нинг Доро билан жанги" номли мозаикаси, "Эллин подшосининг портрети", "Ҳалок бўлаётган жангчи", "Персей ва Андромеда" деворий суврат (фреска)ларини киритиш мумкин (37-расм).

Антик дунё тарихида Рим санъати ўзининг кўлами ва салоҳияти жиҳатдан асосий ўринни эгаллайди. У эрамиздан аввалги ва эрамизнинг V асрида шиддатли тараққиёт даврини бошдан кечириб, жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари санъатига самарали таъсир кўрсатди. Рим санъати асосан Юнонистон санъати билан боғлиқ ҳолда ривожланди. Лекин у Юнон санъатига кўр-кўрона эргашиб қолмасдан, балки мустақил ўз йўлига эга бўлди. Рим тасвирий санъатида ҳам асосан илоҳ ва маъбудлар, афсонавий қаҳрамонлар, спортчи полвонлар тимсоллари тасвирланди.

37-расм. Искандарнинг Доро билан жанги. Фрагмент. Юнонистон. Эрамиздан аввалги III аср.

Рим тасвирий санъатида дастгоҳли рангтасвир суратларини яратиш анча қадимда бошланган. Деворий безакли рангтасвир ишлаш эса ниҳоятда кенг тарқалди.

Эрамиздан аввалги ва эрамизнинг V–VI асрларида Рим ҳайкалтарошлигида рельефли-декоратив фризлар яратиш кенг ривож топди. Чунки ўша даврларда вафот этган шахс-

ларнинг бюстларини ишлаш одат тусига кирган бўлиб, улар унча катта бўлмаган ўлчамда тайёрланган.

Рим рангтасвирида жанг лавҳаларини ифодалаш, айниқса, римликларнинг бошқа мамлакатларга юришлари ва ғалабаларини тасвирлаш урф бўлган.

Рим империяси даврида, айниқса Юлий Цезар, Октавиан Август, Антонийлар сулоласи мамлакатга императорлик қилган вақтларда императорнинг ва унинг оила аъзоларининг портретлари, ҳайкалларини, ҳукмдор эришган жанг ғалабаларини дастҳоҳли ва монументал асарларда акс эттириш кенг тус олган.

38-расм. Болаларни эмизаётган бўри. Рим. Эрамиздан аввалги V аср.

Рим санъатининг юксак намуналарини "Август ўз аёнлари билан", "Ёмғир маъбуди", "Вилла Андриана", "Римликларнинг ёввойилар билан жанги" рельефлари, "Магистрант ҳайкали", "Генералнинг Дионис билан баҳси" номли мозаикаларда ва Капитолийдаги "Болаларни эмизаётган бўри" ҳайкалида кўриш мумкин (38-расм).

Бундай асарларда римлик ҳайкалтарош ва рассомлар, императорларнинг ҳаёти, афсонавий воқеа ва кўринишлар, жанг лавҳалари, айрим шахсларнинг портрет-бюстларини акс эттирганлар. Бундай асарларнинг аксарияти ибодатхоналар учун тайёрланарди.

Жаҳон тасвирий санъати тарихига қадимги Шарқ ва Европа санъати ҳам ўзининг мислсиз ҳиссасини қўшди. То ҳануз у жаҳоннинг барча мамлакатлари ижодкорларига намуна бўлиб келмоқда.

4-БОБ. ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ РАНГТАСВИРИ

4.1. Шарқ муъжаз рангтасвир (миниатюра) мактаблари

Маълумки, ўрта аср Шарқ мамлакатларида тасвирий санъат соҳасида уйғониш рўй берди. Айниқса, тасвирий санъатнинг муъжаз рангтасвир, яъни миниатюра деб номланувчи тури, китоб графикаси билан боғлиқ ҳолда кенг ривож топди. Натижада Араб (Бағдод), Эрон (Табриз), Исфаҳон, Шероз, Турк, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Озарбайжон, Ҳирот, Бухоро, Самарқанд муъжаз рангтасвир мактаблари пайдо бўлди. Бу

мактабларнинг бошида Мирак Наққош, Камолиддин Беҳзод, Қосим Али, Устод Гунг, Абдуллоҳ ибн Фазил, Ота Мирок, Кесу, Устод Шамсиддин, Абдул Боқи Табризий каби бир қатор рассомлар турар эдилар.

Ҳирот (Афғонистон) мўъжаз рангтасвир мактаби. XV асрда Ҳиротда шаклланган бу йўналиш нафис қўлёзма китобларга талаб ошиши натижасида вужудга келган. Ўша асрнинг ўрталарида бу санъат тури Табриздан Сайид Аҳмад, Хожа Али, Самарқандан Жаъфар Табризий каби мусаввирлар келганларидан сўнг шаклланди. Унинг ривожига Шоҳрух, Гавҳаршоҳ, Бойсунқур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий каби давлат арбобларининг таъсири катта бўлди.

Ҳиротлик мусаввирлар асарларида умумийликдан кўра ўзига хослик кўп бўлиб, уларда одам тасвири заминида боғлар, тиниқ сувлар, гул, ҳовуз ва кошинли бинолар тасвирланади.

Ҳирот мўъжаз рангтасвир мактаби вакиллари қаторига Мавлоно Ҳалил Мирзо, Шоҳруҳий, Камолиддин Беҳзод, Мирак Наққош, Хўжа Муҳаммад Наққош, Шоҳ Музаффарларни киритиш мумкин.

Ҳирот мактабининг энг яхши асарлари қаторидан Саъдийнинг "Гулистон" (1427 йил), Навоийнинг "Хамса" (1431 йил), Фирдавсийнинг "Шоҳнома" (1424—1431-йиллар) асарларига ишланган расмлар ўрин олган. Бу асарлар Санкт-Петербургдаги Эрмитаж музейида, Теҳрондаги Гулистон саройида сақланмоқда. Ҳирот миниатюра мактабининг йирик вакили Камолиддин Беҳзод ҳаёти ва ижодини ўрганишга алоҳида боб ажратилган бўлиб, бу ҳақда қўлланманинг кейинги фаслларида баён этилган.

Беҳзоднинг йирик наққош Қосим Али, Хўжа Муҳаммад Наққош, Шоҳ Музаффарлар билан ҳамкорликда Низомийнинг "Хамса"сига ишлаган миниатюралари Лондондаги Британия музейида сақланмоқда.

Беҳзод фақат китоблар учун расмлар ишлаб қолмай, балки портрет, жанг, ов, зиёфат, қабул маросимлари каби кўринишларни ҳам тасвирлаган.

Ҳирот мўъжаз рангтасвир мактаби Ўрта Осиё ва Ҳиндистон миниатюра мактабларининг ривожига катта ҳисса қўшган.

Бағдод (Ироқ) мўъжаз рангтасвир мактаби. X—XI асрларда Фотимийлар сулоласи, XIII асрнинг биринчи ярмида Сурия мактаблари асосида ташкил топган. Мўъжаз рангтасвир мактабларининг йирик вакилларидан Абдуллоҳ ибн Фазл, Яҳё ибн Маҳмудлар донг таратганлар. Абдуллоҳ ибн Фазл Диоскоритнинг "Фармокология" китобига расмлар ишлаган. Ундаги доривор қизил ва тўқ, кўк рангларда бўлиб, шартли ва рамзий белгиларда акс этган. Мусаввир Яҳё ибн Маҳмуд безаган "Мақомат" номли асарга бир қатор мўъжаз рангтасвир асарлари кирган. Бу асарда шоир Абу Сайиднинг саргузаштлари, Халифанинг тантанали қабули, олимлар анжумани, карвоннинг йўлда дам олиши, байрам

маросими, денгиздаги кема кабилар тасвирланган. Мазкур расмлар Париждаги музейларнинг бирида сақланмоқда.

Бағдодли Воситийнинг "Суворийлар кўриги" ва "Сайёр машшоқлар" асарлари ҳам диққатга сазоворлар.

39-расм. Хисравнинг овда Ширин билан учрашуви. Шероз мактаби.

Шероз мўъжаз рангтасвир мактаби. Бу мактабнинг дастлабки намунаси 1370 йилда яратилган бўлиб, у Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асарига ишланган миниатюралардир. Бу асар ҳозирда Туркиянинг Тўпқопу сарой кутубхонасида сақланмоқда. Шунингдек, Амир Хисрав Деҳлавийнинг "Хамса" асарига ишланган расмлар ҳам шундай ишлар қаторидан ўрин олган. Асар Тошкентдаги ЎзФАнинг Шарқшунослик институтида сақланмоқда (39-расм).

Москвада Шарқ халқлари санъати давлат музейида XVI аср мусаввири қози Аҳмад ибн Мир Мунши ал Ҳусайн томонидан ёзилган Шероз мактабининг рассом ва хаттотлари ҳақидаги "Гулистони ҳунар" номли китоби сақланмоқда.

Табриз мўъжаз рангтасвир мактаби. Мазкур мактаб XIV аср бошларида Табриз шаҳрида вужудга келган. Бунда 1522 йилларда Камолиддин Беҳзод шоҳ Исмоил томонидан сарой устахонасининг бошлиғи этиб тайинланиши катта аҳамият касб этган. Натижада маҳаллий бадиий анъаналарнинг Ҳирот анъаналари билан уйғунлашуви унинг янада ривожланишига ёрдам берган. Мўъжаз рангтасвир асарларида кўп шаклли суврагтлар, табиат манзаралари ҳаққоний ифода этила бошланди. Оқибатда Ота Мирок, Султон Муҳаммад, Қосим Али, Мирсаид Али, Музаффар Али, Мирзо Али каби мусаввирлар шуҳрат қозондилар. Улар Низомий, Жомий, Навоий асарларини чиройли расмлар билан безадилар.

40-расм. Устод Султон Муҳаммад. Пайғамбарнинг арши аълога чиқиши. Фрагмент. Табриз мактаби.

Улар орасида Устод Султон Муҳаммаднинг "Пайғамбарнинг арши аълога чиқиши" суврати диққатга сазовордир (40-расм).

Табриз мактаби вакилларидан бири Қосим Али "Алишер Навоий ва Султон Муҳаммад Мирзо" номли асари билан машҳур.

Исфаҳон мўъжаз рангтасвир мактаби. Бу мактаб Эрон мўъжаз рангтасвир мактабининг асосий йўналишларидан бири. У XVIII аср охири ва XIX аср бошларида шаклланган.

Бу даврда китобий тасвирлар билан бир қаторда портретлар, жанрли асарлар ҳам яратилган. Исфаҳон мўъжаз рангтасвир мактаби асарларида рангдорлик камдек туюлса ҳам, ушбу мактаб вакиллари тасвир тагида зарли ранглардан кенг фойдаланганлар. Шакллар йирик, манзаралар анча аниқ тасвирланган. Бу мактабнинг йирик вакиллари Ризо Аббосий, Муҳаммад Қосим, Муҳаммад Юсуф, Муҳаммад Алилар бўлишган. Мазкур санъат йўналишига Европа тасвирий санъати ўз таъсирини кўрсатган. Натижада асарлар мазмунида насроний дини мифологияси катта ўрин эгаллаган. Бу кўпроқ Муҳаммад Замон, Ал Қулибек, Жабадар ижодига хосдир. Ризо Аббосийнинг "Чўпон", "Йигит портрети" номли асарлари айниқса машҳурдир (41-расм).

Исфаҳон портрет жанрининг намояларидан бири сифатида XIX асрнинг машҳур рассоми Мирзо Абул Ҳасанхон Гаффорийни кўрсатиш мумкин. У Италияда таълим олган бўлиб, Соний-ул Мулк тахаллуси билан ижод қилган.

XVIII–XIX аср Эрон мўъжаз рангтасвирида жаннат ва дўзах, Муҳаммад пайғамбар ҳамда шиа имомларини тасвирлаш одат тусига кирган. Бу

41-расм. Ризо Аббосий. Чўпон. Исфаҳон мактаби.

42-расм. Жалолзода Мустафо. Султон ва унинг аъёнлари. Турк мактаби.

давр рассомлари ўз асарларига Европа рангтасвирининг бадиий ва техник усулларини киритиб, уларни ислоҳ қилганлар. Буни Исфаҳонда яшаб ижод этган Табризлик Устод Султон Муҳаммад томонидан ишланган "Пайғамбарнинг арши аълога чиқиши" номли асарда, Низомийнинг "Хамса" китоби қўлёзмасига ишлаган расмларда яққол кўриш мумкин.

Турк мўъжаз рангтасвир мактаби. Бу мактаб XV асрда кенг ривож топди. Бу даврда Султон Маҳмуд II ўз саройига кўпгина мусаввир ва хаттотларни тўплаган. Ўша даврда тузилган "Фотиҳ альбоми" ва "Истамбул альбомлари" машҳурдир. Уларда кўпроқ лирик мавзулар акс этган. Баъзи бир ҳужжатларда кўрсатилишича, 1425 йилда сарой устахонасида 29 та мусаввир ва наққош, 12 та халифа хизмат қилган. Улар орасида эронликлар, араблар, черкеслар, можарлар, молдованлар ижод қилганликлари қайд қилинади. Турк мўъжаз рангтасвир усталари ўз ижодида Шарқ мамлакатлари санъат мактаби усталарининг иш услубидан кенг фойдаланганлар.

Турк мактабининг йирик намояндалари сифатида мусаввир Усмон, Нигорий, шайх Ҳамидуллаларни кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари, турк султони саройида Ўрта Осиёлик ва Хуросондан келган Бобо Наққош, Шайх Мустафо, Тожиддин Гиреҳбандий, Абдулғани Оға Мирак, Шайх Камоний, Шоҳқули, Жалолзода Мустафо каби мусаввир ва наққошлар ижод қилганлар. Қуйида Жалолзода Мустафонинг "Султон ва унинг аъёнлари" асари берилган (42-расм).

Хусрав ва Султон Салим II портрети, эртакчи, қизиқчи Лаҳлинқабо портрети Усмон мўйқаламига мансубдир. Султон Салим II нинг қўлланмасига чизилган суратлар Нигорий томонидан ишланган.

Нигорийнинг "Султон Сулаймон I портрети" асари Туркиядаги Тўпқопи сарой кутубхонасида сақланади. Нигорий Хайриддин, Барбаросса Салим кабиларнинг ҳам портретларини ишлаган.

Турк мактаби асарлари намуналаридан Низомийнинг "Хамса" асарига ишланган Бойсунқур Мирзо альбоми Амир Темур ва темурийлар авлодлари тасвирланган расмлар, Баҳром Мирзо альбоми, Шоҳ Исмоил альбоми Тўпқопи саройи кутубхонасида сақланмоқда.

Ҳиндистон мўъжаз рангтасвир мактаби. Бу мактаб ўрта асрларда Ҳиндистонда шаклланган. У – Гужарот, Ражпут, Бобурийлар, Декан мўъжаз рангтасвир мактабларига бўлинади. Улар орасида Бобурийлар мактаби кенг ривож топган. У асосан XV асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрларда Эрон ва Ўрта Осиё мўъжаз рангтасвир ҳамда Европа рассомчилиги санъатлари асосида камол топган. Бу мактабларнинг дастлабки қадамлари шу ерда хизмат қилган таниқли мусаввир Мир Саид Али ҳамда шерозлик Абдусамад ижоди билан боғлиқдир.

Бобурийлар мактабининг ёрқин намунаси "Бобурнома" китобида акс этган бўлиб, у Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейида сақланмоқда. Бу мактабда яратилган асарлар дастлаб китобларга ишланган бўлса, кейинчалик улар мустақил дастгоҳ санъат турига айланди (43-расм). "Бобурнома"нинг рассомлари Камолиддин Беҳзод, Шоҳ Музаффар, Бойсунқур Мирзо, Ҳайдар Мирзолардир. Бобурийлар сулоласининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур буюк шоир ва шоҳ бўлиш билан бирга етук хаттот ва беназир олим бўлган, шунингдек, рассомчиликка жуда қизиққан (44-рангли расм).

Ҳиндистон рассомчилиги тараққиётига катта ҳисса қўшган мусаввирлар Мир Саид Али, Абдусамад Шерозий, Басова, Дўст Девона, Дисвинта, Фарруҳбеклардир.

Ҳиндистон мактаби XVI асрда таркиб топган бўлса-да (Жалолиддин Муҳаммад Акбар, 1556–1605), лекин унга Бобур ва Ҳумоюн асос солганлар.

Бобурнинг ўғли Насриддин Муҳаммад Ҳумоюн ҳам рассомчиликка қизиқишда отасидан қолишмаган.

У Сарой қошида ташкил этилган устахонага ўзи бошчилик қилган. Маълумотларга кўра, у ҳафтада бир кун устахонага келиб, яхши ишлаган мусаввирларга туҳфалар берган, ойлик маошларини кўтарган, уларни доимо ҳимоя қилган.

Рассомлардан Мир Саид Али "Нодир-ул Мулки Ҳумоюн" унвонига, Абдусамад Шерозий эса "Ширин қалам" унвонига сазовор бўлганлар. Улар "Қиссаи Амир Хамса" номли романтик афсонага расм ишлаб,

43-расм. Беҳзод ва бошқалар. Бобур Қобул атрофидаги Хўжа Сеёрон чашмаси олдида. Ҳиндистон мактаби.

шуҳрат қозонганлар. Устод Мансур эса "Нодир-ул аср" фахрий унвонга сазовор бўлган. Шунингдек, Кесу, Лаҳл, Мукунд, Мискина, Мадку, Джану, Жаган, Махеш, Ҳарибанс, Санвада, Тара, Римлар ҳам ҳинд мўъжаз рангтасвирида Шарқ ва Овруپа рассомчилигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб, ўз ижодларида перспектива, ёруғ ва соя қонунларига ҳам риоя қилишган.

Озарбайжон мўъжаз рангтасвир мактаби. Ушбу мактаб XIV–XVI асрларда айниқса юксак тараққиёт даражасига кўтарилди. Ўрта даврлардаги Озарбайжон таркибидаги Табриз рассомчилиги асосида ташкил топди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжоннинг жанубий шаҳарларини Султон Увас Жалоир эгаллаб, у ерда Устод Шамсиддин, Абдулҳай Жунаид Бағдодий, Ризо Аббосийлар ижодининг ривожига катта йўл очиб берди.

Бу даврда Озарбайжон таркибидаги Табризда яшаб ижод этган машҳур рассомлардан бири Пир Саид Аҳмад Табризийдир. Баъзи бир маълумотларга қараганда, у Камолиддин Беҳзодга ҳам устозлик қилган.

Сафавийлар сулоласининг асосчиси шоҳ Исмоил даврида адабиёт, санъат ва маданият гуркираб ривожланди. Бу даврда яратилган беназир

дурдоналар қаторига Абдулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома", Саъдий Шерозийнинг "Бўстон", Низомий Ганжавийнинг "Хамса" асарларини ва уларга ишланган сувратларни кўрсатиш мумкин.

Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг унинг ўрнига ворислик қилган шоҳ Таҳмосиб ҳукмронлиги даврида муъжаз рангтасвир ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилди. Чунки, Таҳмосибнинг ўзи ёшлигидан рассомчилик ва хаттотликка жуда қизиқарди ва бу даврда устод Султон Муҳаммаддан ташқари устод Камолиддин Беҳзод, Мирзо Али Табризий, Ота Мирок, Музаффар Али, Мир Саид Али, Сиёвушбек ва бошқа мусаввирлар ҳам ижод этишган.

4.2. Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр) муъжаз рангтасвири

Мовароуннаҳр муъжаз рангтасвирининг дастлабки намуналари Рашидиддиннинг "Тарих тўплами" номли асарида акс этган. Бу асар Тошкентдаги Шарқшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда. Қўлёзмада бир қатор мўғул хонларининг қиёфалари тасвирланган. XV асрдаги Шарқ мутафаккирларидан Фирдавсий, Жомий, Навоий, Саъдий, Ҳофиз кабиларнинг китоблари ҳам муъжаз рангтасвир асарлари билан безатилган. Бу асарларда рассомлар кўпинча ўша давр муҳити ва кийимлари, хон саройидаги воқеалар, жангу жадаллар ва қабул маросимларини акс эттиришган.

Шундай асарлардан бир қанчаси ҳозирги кунда Истамбулдаги Тўпқопи саройи кутубхонасида сақланмоқда.

XIV аср охири XV аср бошларида Самарқандда ижод этган мусаввирлардан Хўжа Абд-Ал-Ҳая ва Пир Аҳмад Боғишамолийлар машҳурдирлар.

Баъзи маълумотларга кўра, Мовароуннаҳр муъжаз рангтасвирининг асосчиси сифатида Устод Гунг тилга олинади ҳамда уни машҳур Жаҳонгир Бухорийнинг устози, деб қайд қилинади.

Темур даври муъжаз рангтасвирига доир асарлар ичида Жомийнинг "Олтин занжир" номли китобига ишланган сувратлар алоҳида ўрин тутади. Мазкур асар Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада сақланмоқда. Унда тоғлиқ жойдаги ов билан боғлиқ кўплаб манзаралар акс эттирилган.

Улуғбек даврида мусаввирлик қилиб машҳур бўлганлар орасида Шаҳобиддин Абдулла ва Заҳириддин Азҳарлар тилга олинади, бироқ уларнинг қандай асарлар яратганликлари ҳақида маълумотлар йўқ.

Улуғбек даврида яратилган асарлардан бири Абдураҳмон ас-Суфийнинг астрономик асарига ишланган расмлар диққатга сазовордир. Унда бир қатор юлдузларнинг ҳаракати тасвирланган бўлиб, юлдузлар одам шаклида ифодаланган.

45-расм. Маҳмуд Музаҳҳиб. Алишер Навоий портрети.

Алишер Навоий даврида Ҳиротда санъат гуллаб-яшнай бошлади. Бу даврда Ҳиротда Камолиддин Беҳзод ижод этди. Камолиддин Беҳзод услубида ижод қилган машҳур мусаввирлардан бири Маҳмуд Музаҳҳибдир. Маҳмуд Музаҳҳиб ижодида "Алишер Навоий" портрети алоҳида эътиборга сазовордир (45-расм).

Маҳмуд Мазаҳҳиб томонидан Навоийнинг "Сирлар хазинаси" номли асарига ишланган "Султон Санжар ва кампир" суврати ҳам ниҳоятда машҳурдир. Навоийнинг "Сирлар хазинаси" асаридаги сувратларни Маҳмуд Музаҳҳиб мусаввир Муҳаммад Чагри Мухассин билан биргаликда ишлаган.

Самарқандлик мусаввир Муҳаммад Мурод Самарқандий ҳам юксак қобилият соҳибларидан эди. Машҳур "Шоҳнома" рўйхатида унинг бир юз ўн беш суврати тилга олинган. Айниқса, унинг асарлари орасида Хотифийнинг Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ҳақидаги "Зафарнома" китобига ишланган сувратлари ҳамда "Сиёвушнинг оловда синалиши" номли суврати диққатга сазовордир (46-расм).

XVII асрда бир қатор Ўрта Осиёлик рассомлар Ҳиндистонда ижод этишди. Улар орасида Давлат Муҳаммад Нодир Самарқандий ҳам бор. У Ҳинд мўъжаз рангтасвир санъати мактабининг шаклланишида муҳим ўрин тутади.

XIX асрда яшаб ижод этган Бухоро мўъжаз рангтасвир санъати мактаби вакилларидан бири Аҳмад Маҳдумнинг (Аҳмад Калла) номи ҳам шарафлидир. Унинг сувратлари орасида Бедил асарларига ишланган "Севги манзараси", "Саҳродаги Мажнун" номли расмлари айниқса машҳурдир (47-расм).

Бухоро мўъжаз рангтасвир санъати мактаби вакилларидан яна бири Аҳмад Маҳдумнинг шогирди Абдухолиқ Маҳдумдир. У ҳам Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонига сувратлар ишлаб, ўзидан аввал ўтган ҳамкасблари ижодини мазмун, композиция, ранг, тасвирлаш техникаси жиҳатидан янада бойитди.

46-расм. Муҳаммад Мурод Самарқандий. Сиёвушнинг оловда синалиши.

47-расм. Аҳмад Калла. Саҳродаги Мажнун.

4.3 Камолиддин Беҳзоднинг ҳаёти ва ижоди

48-расм. Камолиддин Беҳзод портрети

Камолиддин Беҳзод тахминан 1455 йилда Ҳиротда камбағал ҳунарманд оиласида таваллуд топган (48-расм). Беҳзод унинг исми ёки тахаллуси эканлиги номаълум. Беҳзод ота-онасидан жуда эрта ажралади, уни Мирак Наққош ўз тарбиясига олиб, вояга етказди ва ўзининг Ҳиротдаги "Нигористони"да (яъни ўша даврдаги Санъат академиясида) унга наққошлик ҳунарини ўргатди. Бундай машҳур рассомнинг қарамоғида ўсиб улгайишнинг ўзи Беҳзоднинг келажакда буюк санъаткор бўлиб етишишига замин яратди. Шунингдек, Беҳзоднинг моҳир санъаткор бўлиб етишувида ўша даврда Ҳирот муҳитидаги бир талай етук рассомлар, хаттотлар, мусиқашуносларни бирлаштириб турган Санъат академияси ҳам катта роль ўйнаган.

Беҳзоднинг дастлабки ижоди Султон Ҳусайн Бойқаро саройида ва у ердаги жуда кўп шоир, олим, санъаткорларнинг ҳомийси Мир Алишер Навоий раҳнамолигида бошланади. У Алишер Навоийнинг устози Абдураҳмон Жомий, Ҳиротдаги хаттотлар устози Султон Али Машҳадийлар билан ижодий алоқада бўлди. Санъат ва нафосатга иштиёқи кучли бўлган Беҳзод меҳнатсеварлиги, заҳматкашлиги туфайли Ҳиротда машҳур муъжаз рангтасвир устаси бўлиб етишди. Шундан сўнг подшо Султон Ҳусайн Бойқаро Беҳзодни ўз ҳузурига — саройга жалб қилади ва унга махсус жой ажратиб, ижодий ишларига зарур шароитларни яратиб беради. 1487 йилда Камолиддин Беҳзод подшонинг шахсий фармони билан Ҳиротдаги салтанат кутубхонасининг бошлиғи этиб тайинланади. Шоҳ фармонида шундай дейилган эди: "Ижод яратиш корхонаси мусаввирининг иродаси, еру осмон нигорхонаси муҳар-

ririning қудрати билан ҳукм қилурмизки, аср нодири, мусаввирлар пешвоси, устоз Камолиддин Беҳзод Ҳумоюн кутубхонаси аҳлига: китоб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалкор ва заркубларга, шунингдек, мазкур ишларга мансуб бўлган Алиоҳ наноҳидаги бутун мамлакат жамоасига бошчилик мансаби топширилсин". Таҳрир этилди: 884 ҳижрий йил 27-жумадул-ул аввал (1487 й. 22 июль).

1506 йилда Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг тахт Шайбонийхон қўлига ўтди. Шайбонийхон ҳам Беҳзод ижодига ҳурмат кўрсатиб, унга тегишли шароитлар яратиб беради. 1510 йилда Эрон Сафавийлар салтанати Шайбонийхонга қарши уруш очиб, уни енгади. Шайбонийхон жангда ҳалок бўлади. Шоҳ Исмоил Сафавий 1512 йилда Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни ўзи билан Ҳиротдан Табризга олиб кетади. Улар орасида Камолиддин Беҳзод ва унинг бир қатор шогирдлари ҳам бор эди. Бу ерда Беҳзод ўзининг шогирдлари билан мўъжаз рангтасвирнинг йирик мактабини яратди. 1514 йилда турк подшоси Эронга ҳужум қилади. Уларнинг қўли баланд келишини билган Эрон шоҳи Исмоил Камолиддин Беҳзод ва машҳур хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар олиб кетиб қолишидан хавфсираб, уларни бир ерга яшириб қўйишга фармон беради. 1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон билан Беҳзодни Табриздаги салтанат кутубхонасининг бошлиғи этиб тайинлайди.

Беҳзод асарларининг кўп қисмини ўз она юрти — Ҳиротдан узоқда, яъни Табризда яратди. Эрондаги жанг жадаллар, алғов-далғов ва урйиқитлар, мусаввирнинг қадрдон устозлари ва яқин дўстларидан узоқда яшаши унинг ҳаёти ва ижодига салбий таъсир кўрсатди. Шунинг учун ҳам мусаввир "Туялар жанги" номли асарини яратганда унинг бир чеккасига "Қалами шикаста, номурод, фақир Беҳзод умри 70 дан ошганда ушбу ишга қўл урди", — деб ғам-андуҳ билан имзо чеккан эди. Шунга қарамасдан, Беҳзод Эронда кечирган ғам-андуҳ, ғурбат-азоблари олдида чекинмади. Нафосат ва гўзаллик оламига, табиат, жамият ва инсонга бўлган кучли муҳаббати уни мудом ижод сари етаклади.

Камолиддин Беҳзоднинг "Ҳусайн Бойқаро" ва "Шайбонийхон" сувратлари мусаввир ижодида муҳим ўрин тутади (49-расм). Беҳзод тасвирида Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро шоҳларга хос қиёфада, салобат билан чўккалаб ўтирган ҳолда тасвирланган. Унинг кенг елкали гавдаси, қийиқ кўзи, яноқ юзи, шоҳона либослари шундай ҳаққоний ва усталик билан ишланганки, гавда гўзилишидаги ўлчов нисбатлари, кийим-кечаклари ниҳоятда моҳирона тасвирланган. Суратнинг тагига "Тасвири Султон Ҳусайн, Мирзо-Беҳзод", ундан ҳам қуйироқда "Ал-фақир Беҳзод" деган сўзлар ҳам ёзилган.

Беҳзоднинг "Султон Ҳусайн Мирзо саройида зиёфат" номли асарида оқшом пайтида гўзал боғ ичида уюштирилган зиёфат акс эттирилади (50-расм).

Асарда: Султон Ҳусайн Бойқаро ўз аёнлари даврасида панжаралар билан ўралган катта суна устида ўтирибди. Суратнинг юқори ўнг бурчагида хизматкорлар май қуйиш билан овора. У ерда шарбат солинган хумлар, кўзачалар бор. Эшик олдидаги оқ рўмолли ҳабаш хизматкорлар обкаш билан хумчаларда шарбат ташимоқдалар.

49-расм. 1. Беҳзод. Ҳусайн Бойқаро портрети.
2. Беҳзод. Шайбонийхон портрети.

Бошида сават кўтариб олган яна бир ҳабаш хизматкор мева-чеваларни суна томон элтмоқда. Унинг олдида хум кўтариб, суна томон кетаётган яна бир хизматкор тасвирланган. Сувратнинг паст ва чап томонида сарой ходимларидан учтаси маст ҳолда акс эттирилган. Ўртада икки киши қадаҳларга шароб қуймоқда. Хулласа, асарда шоҳлар турмушига хос бўлган одатий ҳодиса тасвирланганки, мусаввир уларни ҳам композицион ҳам ранг, ҳам мазмун, ҳам бадиийлик жиҳатидан моҳирона акс эттира олган.

Камолиддин Беҳзоднинг машҳур асарларидан яна бири "Самарқанддаги масжидда" ("Масжид қурилиши") деб номланади (51-расм). Бу асар Низомийнинг "Хамса" номли асарига ишланган бўлиб, ҳозирда Лондондаги миллий кутубхонада сақланади. Унда йирик масжид қурилиши акс этган. Бу асарда қурувчилар уч гуруҳга бўлиб тасвирла-

50-расм. Беҳзод. Султон Ҳусайн Мирзо ҳузурида зиёфат.

51-расм. Беҳзод. Масжид қурилиши.

нади. Биринчиси — энг юқорида акс этган гишт теруvчилар, иккинчиси — ўртадаги ёрдамчилар (гишт ва лой етказиб берувчилар), учинчиси — тайёрловчи (гишт ва тошпарчиларидир). Суратнинг юқори ва ўрта қисмидаги йўл-йўл саллали, тешa ва гишт ушлаган киши уста тасвири бўлса керак.

Суратдаги қурилиш шундай бир муҳим биноки, уни қурувчилар зўр шижоат ва кўтаринкилик билан қуришмоқда. Мусаввир буни билдириш учун уларнинг ҳаммасини ҳаракатда тасвирлаган, биронта ҳам дам олаётган ёки томошабин бўлиб турган, бажарилаётган ишга бефарқ одам йўқ. Уларни кузатаётган назоратчи ҳам йўқ. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, бино қурилишидаги кишилар қуллар эмас, балки ўз хоҳиши билан ишлаётган кишиларидир.

Суврат бизга халқимиз тарихи, унинг турмуш тарзи, меҳнати, кийимлари, меҳнат қуроллари (тешa, чўкич, парвон, бел, тоғора, арқон ва ҳоказолар), қурилиш ашёлари, биноларнинг тузилиши ҳақида айрим маълумотларни беради. Асар орқали мусаввир аждодларимизнинг меҳнатга муносабати, ислом йўлидаги саъй-ҳаракатларини ҳаққоний акс эттиради.

Беҳзод салкам бир аср ҳаёт кечирди. Унинг ҳаёти ва ижоди Шарқ халқлари, жумладан, Ўрта Осиё халқлари маданиятида муҳим аҳамият касб этади. У ўз ижоди давомида Султон Муҳаммад, Қосим Али, Дарвиш

Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулла, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мирсаид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби кўплаб шогирдлар тайёрлади. Камолиддин Беҳзод ижоди Ҳирот, Табриз, Бухоро, Самарқанд, Шероз, Исфаҳон, Истамбул, Ҳиндистон мўъжаз рангтасвир санъати мактаблари ривожига катта таъсир кўрсатди.

Камолиддин Беҳзод ижодини Шарқ ва Ғарбда бирдек юксак баҳолаганлар.

Буюк тарихчи Хондамир "Ҳабиб-ус-суяр" номли асарида Камолиддин Беҳзод ҳақида шундай деб ёзган эди: "Камолиддин Беҳзод ажойиб ва ғаройиб сувратларни зоҳир қилувчи, ҳунар нодирликларини бунёд этувчи, Моний каби суврат чизувчи мўйқаламли, олам мусаввирлари асарларини йўққа чиқарувчи ва мисли йўқ бармоқлари билан бани одам ҳунармандлари тасвирларини маҳв қилувчилир..." Шайбонийхон, Восифий ва бошқалар, уни жонсиз нарса – тасвирга жон бағишловчи мўйқалам соҳиби деб таърифлаганлар.

Беҳзод ижоди фақатгина XV–XVI асрларда Мовароуннаҳр маданий ҳаёти учун аҳамиятли бўлибгина қолмай, балки бутун Шарқ, ҳаттоки Европада китоб графикасининг ривожланишида ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Беҳзоднинг ҳаёти ва ижоди таъсирида XV–XVI асрларда Ўрта Осиёда (Мовароуннаҳрда) тасвирий санъатда кескин бурилиш рўй берди. Олим ва санъаткорлар бу ҳодисани санъат тарихида "Уйғониш" (Ренессанс) даври деб атадилар.

Беҳзоднинг асарлари юксак қадрланиб, Ўзбекистондан ташқари, АҚШ, Буюк Британия, Туркия, Россия, Эрон, Франция, Германия, Миср каби бир қатор мамлакатларнинг кутубхоналарида авайлаб сақланмоқда. Тошкентдаги миллий рассомчилик ва дизайн институтига Камолиддин Беҳзод номи берилган. Тошкентда Камолиддин Беҳзод ҳаёти ва ижодига бағишланган алоҳида музей ташкил этилган.

5-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАСВИРИЙ САНЪАТИ

5.1. Ўзбекистоннинг энг қадимги тасвирий санъати

Ўзбек халқи ўзининг қадимий юксак маданияти ва санъати билан фахрланса арзийди. Буни Ўзбекистон ҳудудида олиб борилган археологик қазилма ишлари яққол исботлайди. Хусусан, Варахша, Афросиёб, Холчаён, Тупроққалъа, Болаликтепа, Айритом, Далварзинтепа, Қўйқиритқанқалъа, Ажинатепа, Тешикқалъа ва бошқа бир қатор қадимий шаҳар, қалъа, ибодатхоналар харобаларидан топилган юксак бадиий

савияда яратилган деворий раем, ҳайкалтарошлик асарлари, амалий санъат буюмлари фикримизнинг далилидир.

Бу ноёб топилмаларни излаб топишда Л.И.Ремпель, Г.А.Пугаченкова, Л.И. Альбаум, Б.А.Булатов, Я.Ғуломов, С.П.Толстов каби археолог ва санъатшунос олимлар самарали меҳнат қилдилар.

Қўйқирилганқалъа. Милоддан аввалги III–IV асрларга оид ёдгорликдир. У Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл шаҳридан 22 км узоқликда жойлашган.

Унда шоҳлар, аскарлар учун алоҳида хоналар, ғалаба залари бўлган. Ибодатхона биноси икки қаватли бўлиб, диаметри 44, 4 м. Баландлиги 9,5 м ни ташкил этади. Деворга лой олинган жой сув билан тўлдазилиб, хандаққа айлантирилган. Деворлар орасида ўқ отадиган тўйнуклар бор. Бино ичида 8 та гумбазли хона бўлиб, унда деворий расмлар, шунингдек, зўр маҳорат билан ишланган сопол тобутлар, ҳайкалчалар, деворий нақшлар топилган.

Бино деворларидаги чилтор чалаётган аёл ва қўш барабан чалаётган эркак киши, шунингдек, қисиқ кўзли, қулоғига сирга таққан, гулли кўйлак кийган аёл расмлари алоҳида эътиборга лойиқдир.

Сарой залларида деворий расмлар билан бир қаторда ганчдан тайёрланган рангли рельефлар, ҳайкаллар учрайди. Ғалаба залидаги бир рельефда шоҳ ва унинг атрофидаги аъёнлар акс эттирилган, бошқа хонадаги рельефларда эса кийик, анор, шунингдек, ток новдалари ўз ифодасини топган.

Варахша – Бухоро шаҳридан 40 км ғарбда жойлашган қалъа харобаси. Ҳозирда бу жой чўлга айланган. Археологик қазилмалар шуни кўрсатадики, мазкур ҳудудда милоддан аввалги минг йил давомида одамлар яшаган ва бу ерларда тасвирий санъат ниҳоятда ривож топган.

Варахшадаги энг катта бино 9 гектарни эгаллаган ва баландлиги 10 метрни ташкил этган. Бу бинода ҳукмдорлар саройи ва ибодатхона, аскархона, аслаҳахоналар бўлган. Саройлардаги хоналар деворий рангтасвир асарлари, ҳайкаллар ва ҳар хил расмлар билан безатилган (52-расм).

Саройдаги хоналардан бири қизил хона ҳисобланган. Унинг қизил рангли деворларида ов манзараси акс эттирилган. Рассом бу тасвирни ишлашда қизғиш-кулранг, сариқ ранглардан кўпроқ фойдаланган. Мазкур рангтасвирнинг айрим намуналари Санкт-Петербургдаги Эрмитаж музейида сақланмоқда.

Айритом – Термиз шаҳридан 18 км узоқликда, Амурдарё қирғоғида жойлашган қадимий шаҳар бўлиб, у 1932 йилда аниқланган. Бу ерда олиб борилган қазиш ишлари жараёнида турли ҳайкал ва фризлар топилган. Уларда чилтор, қўшнай, уд, ноғора чалиб турган аёллар ва эркаклар

52-расм. 1. Жайрон. Варахша. VIII аср. 2. Қизил зал. Деворий расм. Варахша. Фрагмент. VII аср.

53-расм. Арфа чалаётган аёл. Фриз. Айртом. I–II асрлар.

тасвирланган. Бу фризлар ишланиш услуби ва композицияси жиҳатидан Шимолий Ҳиндистон ҳайкалтароШлигига жуда ўхшаб кетади. Бу ҳол I–II асрларда Будда динининг Ўрта Осиёга кириб келиши ва тарқалиши билан изоҳланади. Улар ўзининг бадиийлиги жиҳатидан ниҳоятда юқоридир (53-расм).

1938 йилда Айритомдан I–II асрларга оид буддавийлар ибодатхонаси ҳам топилган. У ерда махсус ҳужралар, будда ҳайкали ҳам бўлган. Юқорида қайд қилинган фризлар шу ибодатхоналарни безаган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Далварзинтепа – Андижон вилоятининг чекка қисмидаги Далварзин қишлоғида жойлашган тураржой харобаси ҳисобланиб, у 1952 йилда топилган. Ер ости қазилганда, у ердан бронза қуйиш устахонаси, тош ётқизилган кўчалар, галла омборлари, турли уй жиҳозлари, сопол буюмлар, нақшли идишлар ва одам ҳайкаллари топилган.

Топилмалар ичида ганчдан ясалган аёл боши эрамизнинг II асрида яратилган, деб тахмин қилинади. Далварзинтепада қадимда қишлоқ хўжалиги, металга ишлов бериш билан бирга тасвирий ва амалий санъат ҳам кенг ривожланган (54-расм).

Афросиёб – Самарқанд шаҳри ёнбағридаги шаҳар харобаси. У милоддан аввалги VI–V асрларда яратилган. Афросиёбни қазиш ишлари XX аср бошларидан бошланиб, ҳозирда ҳам давом эттирилмоқда. Қазилма

54-расм. Аёл боши. Далварзинтепа. II аср.

ишлари натижасида бу ҳудудда улкан қалъа ва сарой борлиги аниқланган.

Бу бинода бир неча хоналар мавжуд бўлиб, улардан бири меҳмонхона эканлиги маълум. Меҳмонхонанинг тўрт томонига турли деворий расмлар ишланган. Меҳмонхона деворларидаги расмлардан бирида бир эркак ва аёл суҳбатлашиб ўтиргани акс эттирилган.

Умуман, меҳмонхонанинг деворларида тўй сафари, дарёда чўмилиш, элчиларни қабул қилиш маросими, ов кабилар акс эттирилган.

Тўй сафари акс этган расмда оқ рангдаги филда малика, саман от минган шоҳ – куёв акс этган. Шунингдек, маликани кузатиб кетаётган канизаклар ҳам тасвирланган (55-расм).

55-расм. Тўй сафари. Деворий расм. Афросиёб. V–VI асрлар.

Расмдаги бир аёлни қизил кўйлак, оч кул ранг рўмол, сариқ лозим, қора этик кийган сарой ходимлари кузатиб келаётганликлари тасвирланган. Улардан бири чол.

Яна бирининг белида кичик ханжар ва қилич осилган, қўлларида ҳасса. Бу улар сарой амалдорлари эканлигидан далолат беради. Тасвирланган кишиларнинг орқасида оқ рангли паррандалар акс эттирилган. Булардан ташқари, оқ кийимли икки киши ҳам тасвир-

56-расм. Тўй сафари. Деворий расм. Фрагмент. Афросиёб. V–VI асрлар.

ланган. Улардан бири қора рангли отни юганидан тортиб келмоқда. Иккинчиси орқароқда, қушлар ёнида (у от минган ҳолда бўлиши мумкин) тасвирланган (56-расм).

Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги санъат намуналари юртимиз аҳлининг қадимий аждодлари жуда қўҳна ва бой маданият ва санъат соҳиби эканлигидан, уларнинг юксак бадиий савияда асарлар яратганлигидан дарак беради.

5.2. Ўзбекистоннинг XX аср тасвирий санъати

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида XV асрдан то XX аср бошларига қадар қатор хонликлар мавжуд бўлиб, улардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий аҳвол бир-бирларидан деярли фарқ қилмасди. Тасвирий санъатнинг тараққиётига ислом динининг нисбатан чекловчи таъсири ҳам сезилиб турарди. Шунга қарамасдан, айрим маърифатпарвар, илғор адабиёт ва санъат намояндалари ўта эҳтиёткорлик билан бўлса-да, ўзларининг ижодий ишлари билан шуғулланиб келдилар. Хусусан шоир, файласуф, хаттот, астрономлардан Аҳмад Дониш, Аҳмад Маҳдум, Абдулҳолиқ Маҳдум кабилар шулар жумласидандир. Улар асосан Шарқ миниатюра рангтасвири йўналишида ижод қилиб, тасвирий санъатда ўз ўрни ва йўналишларини топишга ҳаракат қилдилар.

XX асрнинг биринчи чорагида тасвирий санъатнинг дастгоҳли рангтасвир, графика турларининг ривожи бевосита тошкентлик, самарқандлик ва бухоролик рус миллатига мансуб рассомлар ижоди билан боғланган. Улар Россиядан Тошкентга кўчиб келган И.Казаков, В.Разводовский, П.Никифиров, шунингдек, самарқандлик Л.Бурэ, фарғоналик А.Волковлар эдилар. Бу рассомларнинг ҳаракати билан 1915 йилда Тошкент ўлкашунослик музейида "Нафис санъат ва ҳунармандчилик санъати жамияти" иштирокида бадиий кўргазма ташкил этилди. Унда И.Казаков, С.Юдин, Л.Бурэ, Р.Зоммер, В.Разводовскийлар ўзларининг ижодий ишлари билан қатнашдилар.

1917 йилдаги Россиядаги давлат тўнтаришининг Ўзбекистонга таъсири сезиларли бўлди. Бу даврда бадиий таълимга эътибор кучайди.

Натижада 1918–1919 йилларда Тошкент, Самарқанд, Андижон шаҳарларида бир қатор бадиий мактаб, бадиий студиялар очила бошлади. Мазкур мактабларда маҳаллий ёшлардан А.Силдиқий ва А.Рўзибоевлар таълим олдилар. 1921 йилда эса Самарқандда рассомлар тайёрловчи махсус бадиий билим юрти ташкил этилди.

1918 йилда Тошкентда чор Россиясининг Тошкент генерал губернатори томонидан мусодара қилинган санъат асарларидан иборат тасвирий санъат музейи ташкил этилди.

Россиядаги октябрь давлат тўнтаришидан сўнг юртимизда дастгоҳ ранглтасвирга қараганда графика тезроқ ривож топди. Бу йўналишда 1923–1924 йилларда Л.Бурэ, А.Патрашин, М.Солодов, В.Рождественский, М.Курзин, Усто Мўмин (А.Николаев), С.Малъ каби рассомлар самарали ижод қилдилар. Кейинчалик уларнинг қаторига А.Волков, В.Еремянлар ҳам қўшилди.

1923 йилга келиб Самарқандда "Мунгум" журнали иш бошлади. Унда юқорида номлари кўрсатилган рассомлар фаол қатнашдилар. Петербург бадиий санъат техникумини битириб келган иқтидорли ёшлардан И.Икромов, Россиядан кўчиб келган В.Уфимцев, П.Беньков каби рассомлар ўзбекистонлик ижодкорлар сафини янада кенгайтирдилар. Шу даврда Ўзбекистонда ижод қилаётган рассомлардан А.Волков кубизм усулида, Усто Мўмин (А.Николаев), О.Татевосянлар Табриз, Ўрта Осиё миниатюра – мўъжаз ранглтасвири анъаналари асосида изланишлар олиб бориб, бир қатор асарлар яратдилар.

57-расм. Л. Абдуллаев. Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмуҳамедов портрети.

1934 йилга келиб, биринчи бор Москвада ўзбекистонлик рассомларнинг ижодий ишлари кўргазмаси ташкил этилди. Унда ёш рассомлардан Ў.Тансиқбоев, Н.Карахан, А.Волков, Усто Мўмин, П.Беньков, Ч.Аҳмаров, Б.Ҳамдамий, Л.Абдуллаев, А.Силдиқийларнинг асарлари намойиш этилди. Шу йили Ў.Тансиқбоев, А.Волков, П.Беньков, Н.Карахан, П.Шчегловларнинг асарлари Филадельфияда бўлиб ўтган халқаро кўргазмага юборилди. П.Беньковнинг "Хивалик қиз" номли асари Москвадаги Третьяков галереяси томонидан, Л.Абдуллаевнинг "Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов портрети" асари Тошкент санъат музейи томонидан сотиб олинди (57-расм).

58-расм. В. Кайдалов. Йўлбарс билан учрашув.

1938 йилда Ўзбекистон рассомларининг биринчи қурултойи ўтказилиб, унда Ўзбекистон рассомлар уюшмаси ташкил этилганлиги эълон қилинди. Ўзбекистонда ўтган асрнинг 40 йилларига келиб ижодкорлар қаторига В.Кайдалов, А.Абдуллаев, Р.Темуров, А.Розиқов каби ёш, иқтидорли рассомлар келиб қўшилдилар.

Бу даврда яратилган асарлар орасида В.Кайдаловнинг "Йўлбарс билан учрашув" номли график асари диққатга сазовордир (58-расм).

1940 йилда Алишер Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан унинг энг яхши портрети учун танлов эълон қилинди. Бу танловда В.Кайдалов голиб деб топилди.

1934 йилда Мирзо Козимийнинг "Қўрқинчли Теҳрон", 1935 йилда эса Абдулла Қодирийнинг "Обид кетмон" романларига Усто Мўмин томонидан ишланган иллюстрациялар қизғин кутиб олинди.

1939–1940 йилларда О.Коржинскаянинг Тошкент педагогика институти биноси фасадига ишлаган ҳайкал-монументи ҳам юқори баҳоланди.

1945–1970 йиллар давомида Ў.Тансиқбоев, А.Абдуллаев, Р.Аҳмедов, Ю.Елизаров, Н.Карахан, М.Саидов, С.Абдуллаев каби рассомлар зўр ижоат билан ижод қилиб, шуҳрат қозондилар. Уларнинг барчаси "Ўзбекистон халқ рассоми", "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган рассом" деган юқори унвонларга сазовор бўлдилар. Бу рассомлар томонидан яратилган асарлар орасида Ю.Елизаровнинг "Сўзанати натюрморт" номли асари ўзининг юксак бадиийлиги билан ажралиб туради (59-рангли расм). Рассомлардан Р.Аҳмедовнинг "Сурхондарёлик аёл", А.Абдуллаевнинг "Шаҳло" портретлари Москвадаги Третьяков галереяси томонидан сотиб олинди.

Бу йилларда график рассомларнинг сафлари ҳам кенгайиб борди. Уларнинг қаторига С.Мальт, Д.Синицкий, А.Ошейко, А.Циглинцев, Р.Левицкий, Ф.Кагаров, И.Криакиди, Қ.Башаров, Т.Муҳамедовлар

60-расм. Қ.Башаров. Камондан ўқ узиш. Ўзбек миллий ўйинлари триптихидан.

қўпилдилар. Бу борада Қ.Башаровнинг "Ўзбек миллий ўйинлари" серияcидаги "Камондан ўқ узиш" номли асарини алоҳида қайд қилиш лозим (60-расм).

Ҳайкалтарошлардан А.Иванов, Ф.Гришченко, М.Мусабоев, Ҳ.Ҳуснидинхўжаев, Ж.Қуттимурадовлар самарали меҳнат қилдилар. Ўзбекистонда иқтидорли рассомлар сафининг кенгайиши ва юқори бадиий савияда яратилган ишларининг тобора кўпайиб бориши туфайли мамлакатда тасвирий санъат музейларини кўпайтириш зарурияти пайдо бўлди. Натижада Бухоро, Ангрен, Андижон, Нукус шаҳарларида ҳам шундай музейлар очилди. Ҳар бир ўлкашунослик музейи таркибида тасвирий санъат бўлимлари ташкил этилди.

1954 йилда Тошкент театр санъати институти таркибида рассомлик санъати факультети очилиб, кейинчалик у Тошкент театр ва рассомлик санъати институтига айлантирилди. 1997 йилда рассомлик факультети ажратилиб, Ўзбекистон бадиий академияси қошида Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн институти ташкил этилди. Институтда ҳозирда тасвирий санъат, амалий санъат, санъатшунослик, малака ошириш ва қайта тайёрлаш факультетлари фаолият юритмоқда. Бу факультетларда юқори малакали рассомлар, амалий санъат усталари, дизайнерлар, санъатшунос ва музейшуносла тайёрланмоқда.

Мустақиллик шарофати билан 1997 йилда Ўзбекистон бадиий академияси ташкил этилди. Унинг таркибида рассомлар уюшмаси, санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн институти Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда, Тошкент шаҳрида бир қатор бадиий коллеж ва лицейлар ташкил этилиб, фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирда Қорақалпоғистон Республикаси ва деярли барча вилоятларда, Республика рассомлар уюшмасининг бўлимлари самарали иш олиб бормоқда.

Ғоявий ва бадиий жиҳатдан юксак савияда ишланган санъат асарларидан бири Ў.Тансиқбоевнинг 1957 йилда яратилган "Қайроққум ГЭСи тонги" асаридир.

XX аср ўзбек рассомчилигидаги машҳур асарлардан яна бири П.П.Беньковнинг 1931 йилда яратилган "Хивалик қиз" номли суратидир (61-расм).

61-расм. П. Беньков. Хивалик қиз.

Асарни кузатишда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

– асарда қандай кўриниш ва қандай воқеа тасвирланган?

– буни қаердан билиш мумкин?

– асардаги воқеада йилнинг қайси фасли ва кунинг қайси вақти тасвирланган?

– асар марказини қандай кўриниш ташкил этади?

– рассом сувратда қандай ғояни илгари сурган?

– асарнинг бадиий савияси қандай?

– асар нима учун Сизга ёқди ёки нима учун ёқмади?

Сувратда Хивадаги ҳовлининг бир бурчагида чарх билан ип йигираётган қиз тасвирланган. Қизнинг бутун эътибори ишга қаратилган. У ишга шунчалик берилиб кетганки, бундай ҳолат фақат ўз ишини ниҳоятда қадрлайдиган одамлардагина бўлади. Қиз чархга ип ўрашни ниҳоятда эркин ва чаққонлик билан бажаряпти. Суратда меҳнат мавзуси шоирона ва дилдан талқин қилинган. Рассом томошабинни қизнинг ҳаракатидаги ғўзалликлар, ундаги тинч ритмдан завқланишга ундайди. Рассомнинг бадиий диди сариғиш-яшил сир билан қопланган лаганда, қиз бошидаги ўзига хос ёрқин бинафша рангдаги рўмолда намоён бўлади. Қиз расмини илк баҳорда кўча-кўй ва лойли томларда очилувчи ёрқин ва нафис яроқли қип-қизил лола қизғалдоқларга ўхшаттинг келади.

П.Беньковнинг "Хивалик қиз" асари рассомнинг муваффақиятли сувратларидан бири ҳисобланиб, у ҳозирги кунда Москвадаги Третьяков номли сувратлар галереясида сақланади.

Ўрганиш учун тавсия этилган график асарлардан яна бири А.Циглинцевнинг "Менинг уйим – сизнинг ҳам уйингиз" деб номланган асаридир (62-расм).

График рассомнинг бу асарида иккинчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистонга эвакуация қилинган етим болалардан 9 тасини ўз бағрига олган ўзбек оилаларидан бири тасвирланган.

Ҳақиқатан, 9 нафар болани бир оилада катта қилиш бир оз мушкул, албатта. Бироқ бағрикенг ва ҳақиқий одамийлик хусусиятларини ўзида мужассам этган ўзбек халқи вакиллари учун бу одатий ҳолдир. Бу ғоя юқоридаги сувратда юқори бадиий савияда тасвирланган. Сувратга қараб, болаларни бу оилада тинч ҳаёт кечиришларига ишонч ҳосил қиласиз.

62-расм. А. Циглинцев. Менинг уйим – сизнинг ҳам уйингиз.

Чунки оила бошлиги уларни ниҳоятда меҳрибонлик билан қабул қиляпти.

Сувратда куз фасли тасвирланган бўлиши ҳақиқатга яқин. Оила бошлигининг эгнида тўн, аёл бошида рўмол, болалар ҳам шундай кийинишган, уларнинг баъзилари қалпоқ ҳам кийиб олишган, орқа планда эса мевали олма дарахти акс эттирилган.

Рассом асарда ўзбек халқининг болажонлиги ва уни бошқа миллатлар билан ҳамдўстлигини ифодалашга ҳаракат қилган ва ўз мақсадига эришган.

Рассом сувратни шундай усталик билан ишлаганки, у рангсиз бўлишига қарамай, кишида воқеа ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади. Болаларнинг қайси миллатга мансуб эканлиги яхши сезилиб турибди. Умуман, суврат кишида оила бошлигига нисбатан илиқ таассурот қолдиради.

Энди сувратни кузатишда қуйидагиларга эътибор берилади:

– сувратни яна қандай номлаш мумкин?

– сувратда қандай воқеа тасвирланган?

– сувратдаги киши нима учун болаларни ўз бағрига олянти?

– сувратда қайси фасл тасвирланган? Нима учун шундай деб ўйлайсиз?

– рассом сувратда нега олма дарахтининг расмини ишлаган?

– рассом ўз асарида қандай ранги ишлари сурган?

Бу давга хос юқори бадиий савиядаги ҳайкалтаросшлик асарларидан яна бири Х.Ҳусниддинхўжаев, В.Лунев, М.Булатовларнинг 1970 йилда яратилган "Навоий ва Жомий" номли монументларидир (63-расм).

Навоий ва Жомийга бағишланган ушбу асар ҳайкалтаросшликнинг монумент турига киради. (Монумент – йирик ўлчамли ёдгорлик ҳайкалидир). У сунъий тошдан ўйиб ишланган ва Самарқандда ўрнатилган. Асарда муаллифлар устоз ва шогирд образини яратганлар. Унда устоз ва шогирд образи шунчаки тасвирланибгина қолмасдан, улар орқали ўзбек ва тожик халқларининг тарихий дўстлиги рамзий тарзда талқин этилади. Бунга ҳайкалтаросшлар икки кишн қоматининг пастки қисмини ўзаро тутаниб кетгандек тарзда тасвирлаш орқали эришганлар.

63-расм. Х. Ҳусниддинхўжаев ва бошқалар. Навоий ва Жомий.

Монументни кузатар экансиз, улуғ сиймолар – Навоий ва Жомийларнинг илиқ муносабатлари хаёлингиздан ўтади ва ҳайкалтарошларнинг маҳоратига қойил қоласиз.

Монументни ҳайкалтарош кузатишда, қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

– монументни яна қандай номлаш мумкин?

– асарда тасвирланган кишилар нималар ҳақида гаплашаётирлар?

– буни қандай билса бўлади?

– нега Навоий ва Жомий ҳайкалининг пастки қисмлари аниқ ишланмаган, нима учун улар тугашиб кетган?

– муаллифлар асар орқали қандай ғояни илгари сурганлар?

Ўзбекистон халқ рассоми Абдулҳақ Абдуллаевнинг "А.Ҳидоятовнинг Отелло ролидаги портрети" асари рассом "Отелло" спектаклини томоша қилганидан кейин, 1946 йилда яратилган эди (64-расм).

Портрет орқали актёрнинг бизга таниш чеҳрасини кўрамиз, шунингдек, кўз олдимизда Отелло ҳам намоён бўлади. Рассом Ҳидоятовни Отеллонинг қиёфаси ва характерини, унинг фикр ва ҳис-туйғуларини ўзида акс эттирган ҳолда тасвирлайди. Суратда гўзал ва бахтли турмуши бузилган одам акс этган. Буни қаҳрамон қомати бир оз орқага ташланганлиги, бошини мағрур тутиши, кескин бурилиши, қатъий қараштларида кўриш мумкин.

Булардан ташқари, актёрнинг юзидаги мимика, дадил ҳаракати ва ҳолати, шунингдек, асар композицияси, колорити ҳам муваффақиятли чиққан.

Отелло образидаги мағрурлик, жиддийликни кўрсатиш мақсадида рассом актёр тасвирининг юқори, чап ва ўнг томонларини суврат чегарасига тақалган ҳолатда тасвирлайди. А.Ҳидоятовнинг сувратдаги руҳий ҳолати тўқ қизил, илиқ жигарранг, оч сариғ ранглардан фойдаланилган ҳолда очиб берилган.

64-расм. А. Абдуллаев. Аброр Ҳидоятовнинг Отелло ролидаги портрети.

65-расм. Ж. Умарбеков. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ёшлиқда.

Ж.Умарбековнинг 1963 йилда яратилган "Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг ёшлиги" номли асари ҳам Ўзбекистоннинг XX аср тасвирий санъатида эътиборга лойиқ ишлардан бири ҳисобланади (65-расм).

XX аср Ўзбекистон тасвирий санъатининг ютуғи шундаки, бу даврда тасвирий санъатнинг реалистик рангтасвир, графика, ҳайкалтаршунослик турлари шаклланди ва тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Салбий жиҳатлардан бири — тасвирий санъатнинг қўпгина оқимларида ижод қилиш тақиқлаб қўйилди. Натижада Ўзбекистон тасвирий санъатининг хорижга чиқиш имкониятлари чекланди.

5.3. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги тасвирий санъати

Ўзбекистоннинг мустақиллиги миллий тасвирий санъатимиз тараққиётига катта имкониятлар эшигини очиб берди. Бу даврда тасвирий санъатнинг рангтасвир, ҳайкалтаршунослик, графика турлари янада ривожланди. Санъатнинг жанрларида ўнлаб рассом ва ҳайкалтаршунларнинг эркин ижодий фаолияти кенг тус олди. Собиқ Иттифоқ даврида ижодкорлар ягона "социалистик реализм" йўналишида ижод қилган бўлсалар, ҳозир улар ҳеч иккиланмасдан ўзларини қизиқтираётган авангардизм, романтизм, импрессионизм, абстракционизм ва бошқа қатор ижодий йўналишларда ва мавзуларда юксак бадиий савиядаги асарларни яратмоқдалар.

Мамлакатимизда тасвирий санъатнинг тараққиётида Ўзбекистон Бадиий Академиясининг ташкил этилиши ҳам муҳим аҳамият касб этди. Мазкур Академия қошида Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомчилик ва дизайн институти, санъатшуносликилмий-тадқиқот институти, кўплаб рассомчилик, дизайн колледжлари, "Санъат" журнали фаолият кўрсатмоқда. Миллий рассомчилик ва дизайн институтида, тасвирий санъат йўналишларидаги колледжларда бугунги жаҳон таълим стандартларига мос келадиган миллий кадрлар етишиб чиқмоқда ва улар Ўзбекистон санъатини янада баланд босқичга олиб чиқиши шубҳасиздир.

Мустақиллик йилларида ижод қилаётган рассом ва ҳайкалтарош-ларимизнинг ютуқлари шундаки, улар биринчидан эркин ижод йўлига ўтдилар, иккинчидан миллий бадиий анъаналарни давом эттириш, миллийлик ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигини таъминлаш борасида янги, замонавий, илғор тасвирий технологияларни қўллаб, муваффақиятли асарларни яратмоқдалар.

Мустақиллик неъматидан баҳраманд бўлган кекса, ўрта ва ёш авлод рассомларимиз ижодида ҳам ижодий кўтаринкилик кўзга ташланади. Буни М.Саидов, Н.Кўзибоев, Б.Бобоев, В.Бурмакин, М.Йўлдошев, Ж.Қуттимуродов, Т.Миржалолов, Т.Қурёзов, А.Икромжонов, Ж.Умарбеков, Б.Жалолов, А.Мирзаев, З.Фахриддинов, Р.Худойберганов, Н.Оринова, А.Мўминов, А.Нуриддинов каби рассом ва ҳайкалтароштар ижодида яққол кўриш мумкин.

Миллий истиқлол ғоялари билан суғорилган портрет жанридаги асарлар қаторига Амир Темур, Алишер Навоий, Жалолиддин Манғуберди, Камолиддин Беҳзод, Нодирабегим, Бибихоним, Спитамен портретларини киритиш мумкин (66-расм).

Манзара ва натюрморт жанрларида самарали ижод қилаётганлар орасида Л.Салимжонова, А.Мўминов, С.Абдуллаев, И.Ҳайдаров О.Қозоқов, Ғ.Абдураҳмонов, А.Мирсоатов каби рассомларни алоҳида эътироф этиш мумкин (67-рангли расм). Уларнинг асарларида Ватан жамоли, унинг жаҳонга машҳур олиму фузалолари, табиат эҳсонлари ифодаланган бўлиб, бу асарлар ёшларни Ватанни севишга, уни асраб авайлашга, унинг моддий ва маънавий бойликларини кўпайтиришга ундайди, табиатдаги нафосатдан завқланишга чорлайди.

Тарихий, маиший ва бошқа жанрларда яратилган асарлар орасида Б.Жалоловнинг "Олтин аср", "Коинот устунлари", "Абадият гумбази остида", С.Алибековнинг "Ғаройиб шарбат ифори", Ж.Умарбековнинг "Зитзила", "Ҳаворанг мусиқачилар", В.Охуновнинг "Бувданинг тонгги сайри" каби лиқкатга сазовордир.

66-расм. Н. Орипова. Нодирабегим.

А.Исаев, Ж.Усмонов, А.Розиқов, Р.Темуров, Т.Аҳмедов, Т.Каримов, Ш.Абдураҳмонов, Б.Исмоилов, Ғ.Қодиров каби ёш рассомлар ҳам баракали ижод қилмоқдалар. Уларнинг ижодий ишларида реалпик, ойдинлик, шарқона нафислик, умумий фалсафий тафаккур, бадиий қўркамлик, тугаллик, сокинлик ва ижодкорлик тўла ўз ифодасини топади.

Чингиз Аҳмаров бошлаб берган маҳобатли рангтасвир йўналиши истиқлол даврида янги босқичга кўтарилмоқда. Республикамизнинг кўплаб жамоат ва маданий бинолари, шу қатори Тошкент метроси бекатларига ишланган деворий суврат, мозаика, витражлар халқимизга эстетик завқ бағишламоқда.

Бу борада А.Алиқулов, Б.Олимхонов, А.Икромов, А.Исаев, Э.Муҳаммадиев, Н.Султонов, Н.Холматов, Ш.Муҳаммаджонов, А.Бухорбоев, Т.Болтаев, Х.Назаров каби ижодкорлар устозлари анъаналарни давом эттириб янгидан-янги муваффақиятларга эришмоқдалар.

Мозаика, витраж бўйича Б.Жалолов, А.Бухорбоев, В.Ган, И.Егоровлар баракали ижод қилишиб "Умар Хайём туши", "Нечун туғилганим ҳеч ким айтмайди", "Наврўз", "Туман маъбудаси", "Абадият гумбази остида", "Буюк Соҳибқирон – буюк бунёдкор", "Спорт ўйинлари тарихи", "Буюк ипак йўли", "Флора" каби бетакрор асарлар яратдилар.

Ўзбекистонда рангтасвир санъати ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилмоқда ва сўнгги йилларда юртимизда кўплаб иқтидорли ёш рассомлар етишиб чиқмоқда.

Жумладан ҳайкалтаршунослик ҳам истиқлол даврида тасвирий санъатнинг мустақил тури сифатида ўзининг янги тараққиёт босқичига ўтди.

Бу йилларда ўзбек ҳайкалтарошларидан И.Жабборов ва К.Жабборовлар, К.Норхўрозов, Ж.Қуттимуродов, Э.Алиев, А.Раҳматуллаев, Н.Бонделадзе, В.Дегтяров, Л.Рябцев, Ж.Миртожиев, У.Мардиевлар самарали ижод қилдилар. Бу ҳайкалтарошларнинг асарлари орасида ўзининг юксак бадиийлиги билан Ж.Миртожиевнинг Абдулла Қодирий ҳайкали алоҳида ажралиб туради (68-расм).

68-расм. Ж. Миртожиев. Абдулла Қодирий.

Шунингдек, Э.Алиев, Н.Бонделадзе, В.Дегтяровларнинг Тошкентдаги миллий боғ учун яратилган "Алишер Навоий" (1991 й.) номли ёдгорлик ҳайкали, А.Раҳматуллаев ва П.Подосинниковларнинг Навоий шаҳрига ўрнатилган Алишер Навоий ҳайкали (2001 й.). И.Жабборов ва К.Жабборовларнинг Тошкентнинг Амир Темур хиёбонига ўрнатилган Амир Темур ҳайкали (1993 й.), Шаҳрисабз шаҳри учун яратилган Амир Темур ҳайкаллари (1996 й.) ўзининг юксак бадиийлиги билан алоҳида эътирофга лойиқдир.

И.Жабборов ва К.Жабборовлар томонидан яратилган Амир Темур ҳайкали (1996 й.) Соҳибқирон бобомизнинг 660 йиллиги муносабати билан Шаҳрисабзда ўрнатилди. Худди шу муаллифларнинг Аҳмад Ал-Фарғонийга бағишланган ишлари 1998 йилда Фарғона шаҳри учун бунёд этилди.

Халқ қаҳрамони Жалолиддин Манғуберди тимсоли (1998 й.) И.Жабборов ва К.Жабборовлар томонидан яратилди ва у ҳозирда Урганч шаҳрини безаб турибди.

Иқтидорли ҳайкалтарош Р.Миртожиев томонидан Андижон шаҳрида ўрнатиш учун яратилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур, шунингдек, Чўлпон ҳайкаллари, Тошкент шаҳри учун мўлжалланган Абдулла Қодирий, Жиззах шаҳри учун "Она" ёдгорлик-ҳайкаллари ҳам ўзининг юксак бадиийлиги билан бошқалардан ажралиб туради.

1999 йилда ўзбек халқ достони "Алпомиш" яратилганлигининг минг йиллиги кенг нишонланди. Бу санага бағишлаб А.Раҳматуллаев раҳбарлигидаги бир гуруҳ ижодкорлар ўзига хос ёдгорлик мажмуасини яратдилар. Унда Алпомиш билан бир қаторда Барчиной ва Ёдгор тимсоллари ҳам яратилган бўлиб, бу муҳташам ёдгорлик Термиз шаҳрида қад ростлаб турибди.

Мустақиллик йилларида ўзбек график рассомларининг ижодида миллийлик ва замонавийликнинг уйғун тарзда ривожланаётганлиги яққол кўзга ташланади. Кекса ва ўрта авлод рассомлари Қ.Башаров, М.Каҳаров, М.Содиқовлар билан бир қаторда В.Ипухтин, Ғ.Бойматов, А.Мамажонов, Б.Исмоилов, Д.Ўразаев, С.Исҳоқов, Т.Люпов, Т.Аҳмаджонов, Р.Азизов, Г.Султонова, Л.Ибрагимов кабилар самарали

меҳнат қилмоқдалар. Улар томонидан ишланган китоб графикаси, плакатга доир асарлар мазмуни ва ғоявийлиги билан диққатга сазовордир. Буни В.Ал ахтиннинг "Коинот – инсон", Ғ.Бойматовнинг "Ургутда тўй", А.Мамажоновнинг "Кураш", "Эски шаҳар", Т.Аюповнинг "Мавзу", Т.Аҳмадалиевнинг "Сенга омад, Темур", Л.Ибрагимовнинг "Осиё океани", "Баҳор", М.Содиқовнинг "Бухоро", С.Редкиннинг "Қадимий Самарқанд", Н.Колоновнинг "Кулол", Ш.Муҳаммаджоновнинг Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғатит-турк" номли асарига ишланган тасвирий асарларида кўриш мумкин (69-расм).

69-расм. Ш. Муҳаммаджонов. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғатит-турк" асарига ишланган иллюстрация.

5.4. Ўзбекистон тасвирий санъатида буюк сиймолар

Тасвирий санъатда Амир Темур сиймоси

Амир Темурнинг тўлиқ исми Амир Темур ибн Амир Тарағай ибн Амир Баркул бўлиб, у Кеш (Шаҳрисабз)нинг Хожа Илғор қишлоғида (ҳозирги пайтда бу қишлоқ Яккабоғ туманига қарашли) 1336 йилнинг 9 апрелида таваллуд топган. Унинг отаси Амир Тарағай ўзига тўқ, бадавлат киши бўлган. Онаси Такина Бегим эса бухоролик таниқли олим Убайдуллоҳнинг қизи эди.

Темур 7 ёшидан билим олишни бошлайди. У болалигидан мард, довюрак, жасур бўлиб ўсди. Ҳарбий санъатни мукаммал эгаллади. Қуръони Каримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди, дунёвий билимларни ҳам қунт билан ўзлаштирди. Шунинг учун ҳам иймон-эътиқодли, ҳалол, пок, ақл-заковатли, адолатли инсон бўлиб вояга етди.

Амир Темур болаликдан ўз атрофига тенгқурларини тўплаб, мерганлик, чавандозлик, сувда сузиш, овчилик, қиличбозлик кабилар бўйича машқ ўтказган ва турли мусобақалар ташкил этган. Кейинчалик ана шу машғулотлар Амир Темурнинг кучли лашкарбоши бўлишида катта аҳамиятга эга бўлди ва ҳарбий илмнинг "Минг аскар" услуби асосчиларидан бири бўлишида бош омил бўлган.

Амир Темурнинг жаҳон тарихида ва тараққиётида тутган ўрни ва хизматлари беқиёсдир. У Марказий Осиё халқларини мўғуллар истилосидан озод этган. Амир Темур ўзининг ҳам маънавий, ҳам жисмоний кучини жонажон халқининг оғирини енгил қилишга, шаҳар ва қишлоқларни обод қилишга, чанқаб ётган ерларга сув чиқаришга, боғлар яратишга сафарбар қилган. Соҳибқирон мамлакат маркази Самарқандни, шунингдек, Бухорони дунёдаги энг гўзал шаҳарларга айлантиришга интилган. Унинг Самарқанд, Бухоро ва Шаҳрисабз ҳамда бошқа шаҳарларда қурдирган бинолари ҳозирги кунда ҳам ўзининг бадиий қийматини, маҳобати ва салобатини йўқотмаган.

Ўша даврларда мамлакатда илм ва фанга алоҳида эътибор берилган. Шунга кўра, шаҳарларда ўнлаб мадрасалар бунёд этилган ва уларда диний билимлар билан бир қаторда дунёвий илмлар ҳам берилган. Натижада Самарқандда Улуғбек бошчилигида йирик илм-фан маркази ташкил топган.

Амир Темур йирик саркарда, ҳарбий жанг санъатининг билимдони эди. Ватанни душмандан ҳимоя қилиш, ёв билан курашиш сирларини аскарларга чуқур ўргатишда унинг ўзи бош бўлиб машқлар ўтказар эди. Амир Темур даврида ҳар бир вояга етган ёш йигит ҳарбий таълим олишга мажбур бўлган. Шунинг учун ҳам ҳарбий салоҳияти кучли бу мамлакатга ҳеч бир давлат ҳужум қилишга ботина олмаган.

Амир Темур ислом динининг ёйилишига катта ҳисса қўшган зотлардан бири эди. У ўз давлати чегараларини кенгайтирар экан, ислом динини тарғиб қилиш, масжид ва мадрасалар қуришга алоҳида эътибор берарди.

Амир Темурнинг бош шиори "Куч – адолатдадур" деган ҳикмат эди. У давлат арбоби сифатида мамлакатни адолат тарозуси билан бошқаришга ҳаракат қилган. У ҳар бир муаммо ва низоларни адолат юзасидан ҳал қилар эди. Адолат тарозусини ҳар бир мўмин-мусулмон учун баробар қўяр эди.

Амир Темурнинг замондошлари ёзиб қолдирган маълумотларга қараганда, у табиатан оғир ва босиқ, теран фикрли, идроклі, шунингдек, зийрак, қобилиятли, самимий инсон бўлган.

Амир Темур давлатни ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган. У бу ҳақда шундай деган эди: "...давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим".

Унинг "Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гиштни қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат экдирдим", — деган сўзлари унинг бунёдкорлик ҳаракатларининг ёрқин мисолидир.

Ҳозирда Соҳибқироннинг халқимиз учун кўрсатган беқиёс хизматлари биз миннатдор авлодлари томонидан муносиб тақдирланмоқда. Унинг ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи ўнлаб бадиий тасвирий асарлар яратилмоқда. Тасвирий санъатда Амир Темур тимсолини ифодалаган бир қатор асарлар ишланган. Тошкентда Темурийлар музейи ташкил этилган.

Амир Темур тимсоли тасвирланган асарларда асосан унинг ҳарбий ишлари, зиёфат, ов, қабул маросимлари, қоламерса, диний тадбирлардаги иштироки ифодаланган.

Амир Темурнинг серқирра фаолияти ва у ҳақда битилган бир қатор асарларда ўз ифодасини топган. Айниқса, бу борада Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома", Хотифийнинг "Темурнома", Салоҳиддин Тошкандийнинг "Темурнома", Фосиҳ Ҳавоийнинг "Мажмул-и Фасоҳий" асарлари эътиборга лойиқдир. Бу асарларни ўша даврнинг машҳур рассом ва хаттотлари ранг-баранг тасвирлар билан безатганлар. Уларда асосан Соҳибқироннинг жангу жадаллари, қабул ва юришлари, диний мавзулар ўз ифодасини топган.

Ана шундай асарлардан бири "Зафарнома"га ишланган "Темурнинг Эронга қилган юриши" деб номланади. Асар 1628 йилда номаълум рассом томонидан ишланган. Сувратда айни жанг манзараси тасвирланган. Воқеа денгиз ёки дарё ёқасидаги жангда рўй берган. Ҳар қалай жой текис водийдан кўра, тоғлиқ ерларга яқин. Буни сувратнинг юқори қисмида тасвирланган тепаликлар тасвиридан ҳам билса бўлади (70-расм).

Тасвирдан сувратнинг чап томонидаги лашкарларнинг қўллари баланд кўтарилганлигидан билса бўлади. Чунки чап томондаги лашкарларнинг деярли барчаси ҳужумкорона руҳда тасвирланиб, ўнг томондагилар марказдаги оқ отли жангчини ҳисобга олмаганда ортга қараб қочмоқдалар. Ўнг томондагилардан бир нечталари ерда ҳалок бўлиб ётибди. Асарнинг чап пастки бурчагида қўллари бойланган икки асир тасвири ҳам бор.

70-расм. Темурнинг Эронга юришидаги жанги.

Сувратнинг юқори қисмида ишланган табиат кўриниши — сув, дарахтлар манзараси ҳаётий кўринишларда тасвирланган. Асар композицияси ва ранглари мавзунинг енгил англашилишига ва тушунарли бўлишига ёрдам берган.

Сувратдан ўша даврнинг жанг қуроллари — найза, қилич, камон, кийимлар ҳақида ҳам маълумотлар олса бўлади.

Энди "Зафарнома"да акс эттирилган "Темур Самарқанд атрофидаги зиёфатда" номли миниатюра таҳлили орқали қуйидагиларни билиб олиш мумкин (71- расм):

— сувратдаги воқеа шаҳар чеккасида рўй бераётганлигини;

— Амир Темур сувратнинг қайси жойида тасвирланганлигини;

– сувратда зиёфат тасвирланганлигини;
– асар композицияси қандайлигини;
– асарда қандай ранглар кўпроқ ишлатилганлигини;
– сувратдаги воқеа йилнинг қайси фаслида содир бўлганлигини.

Европада Уйғониш даврининг буюк рассомларидан бири бўлган Рембрандт Ван Рейннинг ҳам Амир Темур образига мурожаат қилганлигини алоҳида қайд этиб ўтиш жоиздир. Рассом томонидан ишланган қаламтасвирда Соҳибқирон қабули акс эттирилган. Унинг рангтасвири йўқ. Айрим мутахассислар мазкур ишни рассомнинг Шарқ мавзусидаги рангтасвир асари учун эскиз бўлса керак, деб ҳисоблайдилар. Афсуски, Рембрандтнинг мазмунан бу мавзуга яқинлашадиган асари йўқ (72-расм).

"Зафарнома"да тасвирланган диний йўналишдаги сувратлардан бири "Темурнинг диний мубоҳасада енгиши" деб номланади. Унда чиройли бино ичидаги супада ўтказилаётган мунозара тасвирланган. Буни супада ўтирган Темур ва оқсоқол чол, атрофдаги воқеага қулоқ тутиб ўтирган кишиларнинг ҳолатларидан билса бўлади. Воқеа Амир Темурга қарашли бино ичида рўй бераётганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки, бу уй ичи ниҳоятда юқори савияда ишланган нақшлар билан безатилган.

Соҳибқирон тимсолини яратиш ҳозирги ўзбек рассомлари ижодида ҳам катта ўрин тутади. Ана шундай муваффақиятли ишлар қаторига М.Набиевнинг "Амир Темур портрети", И.Жабборовнинг Тошкентдаги Амир Темур майдонига ўрнатилган Амир Темур ёдгорлик ҳайкалини киритиш мумкин.

Абдулла Хотифийнинг "Темурнома" асарига ишланган "Темур қабулида", XV асрда номаълум рассом томонидан ишланган "Темур портрети" сувратлари ҳам бор.

Амир Темурни кўпроқ миллатпарвар, ватанпарвар, адолатпарвар, мурувватли, олижаноб инсон сифатида тасвирлаш барча давр мусаввирларига хос эканлигини алоҳида қайд этиш лозим. Зеро, Амир Темур Ватанни Чингизхон босқинчиларидан бутунлай озод қилган, уни ягона ва қудратли салтанат даражасига етказган буюк ҳукмдор эди.

Соҳибқирон ҳаёти ҳамма даврларда ҳам барча учун намуна бўлиши табиий ва шундай буюк бобокалонимизга муносиб бўлиш учун интилмоғимиз лозим.

14-расм. Р.Орипова. Қорақалпоқ келини.

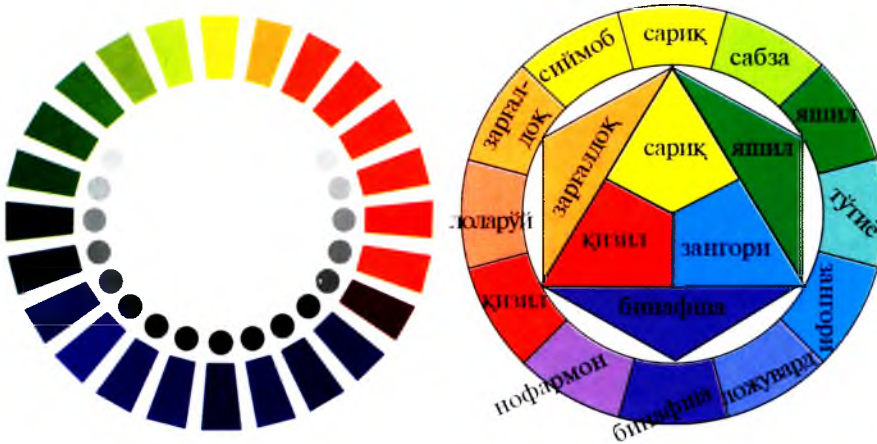

22-расм. 1.24 ранг спектори. 2. 12 хил ранг тусини ҳосил қилиш.

44-расм. Ҳиндистон миниатюра рангтасвир мактаби. Заҳириддин Муҳаммад Бобур портрети.

59-расм. Ю.Елизаров. Сўзанали натюрморт.

67-расм. И.Ҳайдаров. Олтин куз.

89-расм. Т.Муҳамедов. «Намаки» ўзбек халқ эртаги асосида ишланган иллюстрация.

97-расм. 1.Леонардо да Винчи. Мона Лиза. 2. Фрагмент.

123-расм. И.Айвазовский. Тўққизинчи вал.

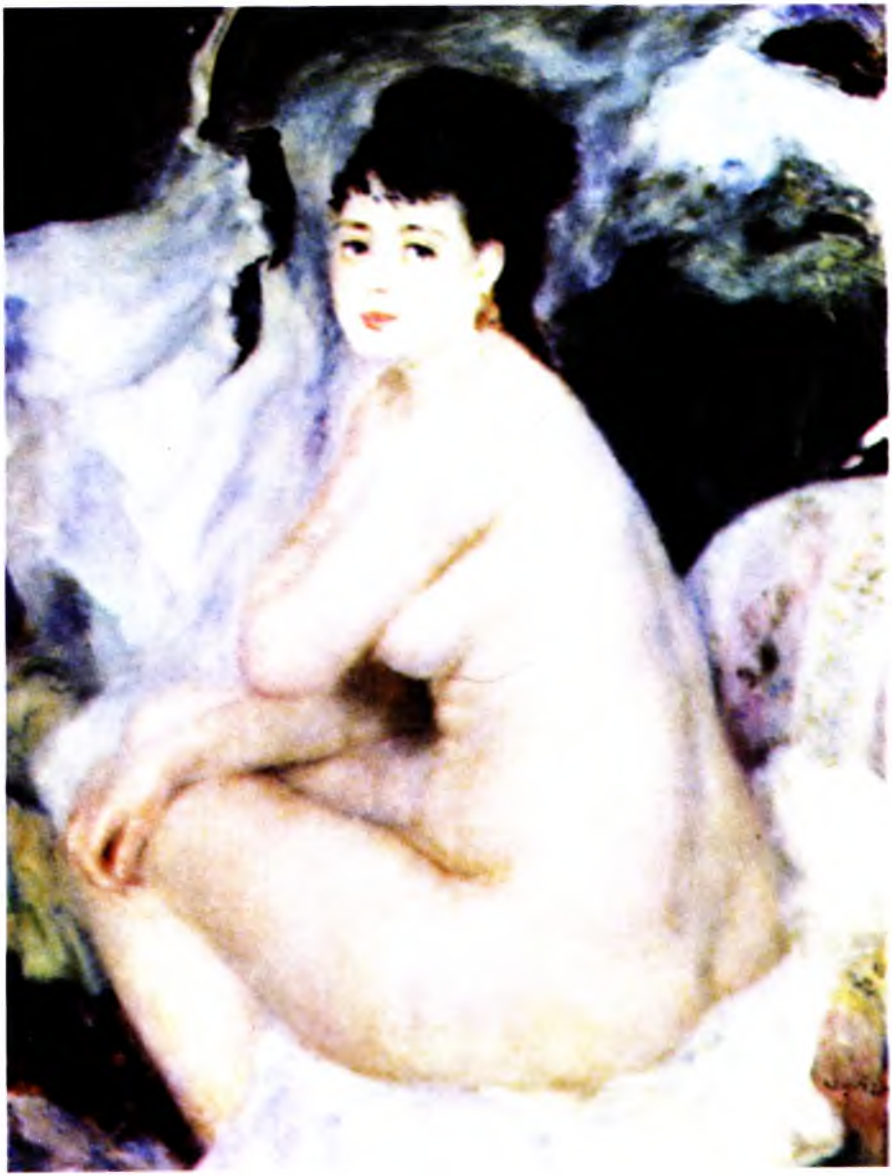

127-расм. Ренуар. Яланғоч аёл.

139-расм. Беллини. Чўмилаётган аёл.

71-расм. 1. Темур Самарқанд атрофидаги зиёфатда.
2. Темур Самарқанд атрофидаги зиёфатда. Фрагмент.

72-расм. Рембрандт. Амир Темур.

Тасвирий санъатда Алишер Навоий сиймоси

Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда, Ҳиротда сарой хизматчиси оиласида таваллуд топган. 1501 йил 3 январда Ҳиротда вафот этган. У ўзбек халқининг нафақат улуғ шоири ва мутафаккири, балки буюк олим ва давлат арбоби, жаҳон адабиётининг йирик вакилларидан биридир.

Ёш Алишер фавқулодда истеъдод эгаси бўлган, уч-тўрт ёшга тўлган вақтларидаёқ, Фаридиддин Атторнинг "Мантиқ-ут тайр" асарини ёд олади. У ёшлигида мантиқ, фалсафа, риёзиёт ва бошқа фанлар билан ҳам шуғулланди. Ўзбек, шунингдек, форс-тожик тилида ижод қилди. У ўз номига "наво", "куй" сўзини қўшиб, Навоий тахаллусини олади. Форс тилидаги шеърларига "Фоний" тахаллусини ҳам қўйган. Ушбу тахаллуси "фано" сўзидан олинган бўлиб, ўткинчи деган маънони англатади. Навоий ўз ҳаёти ва ижоди давомида Саид Ҳасан Ардашер, Камол Турбатий, Абдураҳмон Жомий, Хондамир, Камолиддин Беҳзод каби ўша даврнинг йирик мутафаккирлари билан яқин ижодий мулоқотда бўлган.

Алишер Навоий ўзининг бутун ҳаётини ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. Ўзбек адабий тилига асос солди ва адабиётни янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди. Ўз даври маданий ҳаётининг ҳомийси ва сарвари бўлиб, илм-фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги кўплаб олиму фузалоларга, шоирларга устозлик қилди.

Унинг асарлари орасида "Ажам подшолари тарихи", "Мажолис-ун нафоис", "Мезон-ул авзон", "Девони Фоний", "Муҳокамат-ул луғатайн", "Тарихи анбиё ва ҳукамо", "Сирож-ул муслимин", "Рисолаи тир андахтан", "Хамса" ("Ҳайратул Аброр", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Сабъаи сайёр", "Садди Искандарий" достонларидан иборат беш китоб) "Лисон-ут тайр" кабилар диққатга сазовордир. Бу асарларнинг аксарияти форс, араб, француз, немис, грузин, турк, итальян, рус ва бошқа бир қатор тилларга таржима қилинган. Алишер Навоий ҳақида кўплаб бадиий асарлар яратилган. Ойбекнинг "Навоий" романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг "Алишер Навоий" драмаси, Л.Батнинг "Ҳаёт бўстони", М.Музаффибнинг "Алишер Навоий" портрети, В.Кайдаловнинг "Алишер Навоий" портрети, Ж.Умарбековнинг "Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг ёшлиги", Ҳ.Ҳуснидинхўжаев ва У.Луневларнинг "Навоий ва Жомий" каби асарлари шулар жумласиндандир. Алишер Навоий ҳақида ўнлаб спектакллар ва кинофильмлар яратилган. Мамлакатимизда бир вилоят ва шаҳар, ўнлаб адабий, ижодий муассасалар Навоий номи билан

аталади. Тошкентдаги катта опера ва балет театри ҳамда адабиёт музейи, Самарқанддаги давлат университети, Республика давлат кутубхонаси ва бошқа бир қатор муассасалар ва кўчалар шулар жумласидандир.

Алишер Навоий ҳақида кўпчилик фозиллу донишлар шундай фикрлар билдиришган:

"Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибдурлар, ҳеч ким анча кўб ва хўб айтқон эрмас". (Заҳириддин Бобур).

Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди.
Эй Навоий, лутфинг била наво топди.

(Абдураҳмон Жомий)

"Агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтларимни шу ғазалга (Навоийнинг "Оразин ёпгоч, кўзимдин... деб бошланадиган ғазали назарда тутилянти) атмаштирардим..." (Лутфий).

..Менга Пушкин бир жаҳону,
Менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўкси осмон ўзбегим.

(Эркин Воҳидов, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон Халқ шоири)

Беш асрким, назмий саройни,
Титратади занжирбанд бир шер.
Темур тиғи етмаган жойни,
Қалам билан олди Алишер.

(Абдулла Орипов, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон Халқ шоири)

Алишер Навоий ҳақида яратилган асарлар орасида В.Кайдаловнинг "Алишер Навоий портрети" номли суврати ҳам бор.

Алишер Навоий ҳақида кўп йиллар давомида иш олиб борган график мусаввирлардан. В.Кайдалов ўз ижодининг анча қисмини Навоий сиймосини яратишга, унинг асарларига иллюстрациялар ишлашга бағишлади. Хусусан, унинг "Навқирон Навоий", "Чор девон"га ишланган "Алишер Навоий портрети" (қаламтасвир, 1940 й.), "Алишер Навоий портрети" (рангтасвир, 1947 й.), Навоий "Хамса"сига ишлаган график ишлари (1940 й.) шулар жумласидандир. Бу ишлар орасида унинг Алишер Навоий портрети учун танлов эълон қилиниши

73-расм. В. Кайдалов. Алишер Навоий.

74-расм. М. Алиев ва бошқалар. Тошкентдаги миллий истироҳат боғида Алишер Навоийга ўрнатилган ҳайкал-ёдгорлик.

муносабати билан яратган асари диққатга сазовордир (73-расм). Кайдалов яратган портретда Навоийнинг 50—55 ёшлар чамасидаги сиймоси — кучли, ғўвал, ҳар томонлама камол топган шахс сифатида талқин этилган бўлиб, давлат арбоби ва шоир тимсолида тасвирланган. Рассом Навоийнинг ҳаётида тез-тез учраб турган кўпгина фожиали кунларни бир чеккага суриб қўйиб, уни ижодий завқ-шавққа тўла вақтларига хос бўлган кўринишда ифода этган.

Унинг юзларида чуқур ва қалин ажинлар йўқ. Соқолида фақат янги туша бошлаган оқлар сезилади. Ҳазрат Навоийнинг боқишлари жиддий, юзида чарчоқ аломатлари сезилмайди, у айни куч-қувватга тўлган пайтлар. Деразо олдига қўйилган гул ҳам буни тасдиқлайди. Яъни бу даврлар, шоирнинг ҳаёти ва ижодининг гуллаган даври эканлигини билдиради.

Асар мазмун жиҳатидан ҳам, композиция жиҳатидан ҳам рассомнинг муваффақиятли ишларидан ҳисобланади.

Мамлакатимизда Алишер Навоий мавзусидаги йирик асарлардан яна бири Тошкент миллий истироҳат боғидаги монумент-ёдгорлик ҳисобланади. Мазкур ҳайкал-ёдгорлик 1992 йилда ҳайкалтарош М.Алиев раҳбарлигидаги ижодий гуруҳ томонидан яратилган (74-расм). Асар тасвирини кузатишда эътиборни ёдгорликнинг пойтахтимиз Тошкентнинг қайси ерида ўрнатилганлиги, асарнинг яратилган йили, муаллифлари, унинг қандай материалдан ишланганлиги, ўлчамлари, ёдгорлик композицияси, ёдгорликда

75-расм. Қ. Башаров. Алишер Навоий.

Алишер Навоий умрининг қайси даври тасвирланганлиги, мутафаккир сиймосининг ҳолатидан қандай маъно англаш мумкинлиги, Навоий ёдгорлигининг нега муқаддас қадамжога айланганлигига қаратиш лозим.

Алишер Навоий сиймоси кўплаб график асарларда ҳам ўз ифодасини топган. Навоий мавзусида самарали ижод этган график рассомлардан бири Қутлуг Башаровдир. Унинг Навоий мавзусидаги ишларидан бири шоирнинг "Хамса" асарига ишланган "Алишер Навоий портрети"дир (75-расм).

Мазкур асар 1969 йилда ишланган бўлиб, унда Навоий бутун бўй-басти билан тасвирланган. Навоий қўлига қоғоз ва қалам тутган ҳолда хаёлчан бир қиёфада намоён бўлади. Тасвирдаги хонтахта устида қоғоз, қаламдон, иккинчи пландаги мажнунтол тасвири, очилиб турган гуллар, дарахтдаги қуш унга лирик кайфият бахш этаётгандай туюлади. График ишни кузатиш орқали қаҳрамон боғдаги шинам айвонда ижодий хаёлларга ғарқ эканлигини билиб олиш ҳам қийин эмас. Чунки, тасвирдаги мажнунтол, қуш, гуллар шундан дарак бермоқда. Ишнинг муваффақияти шундаки, тасвирдаги барча деталлар Навоийнинг ижод пайтини ифодаланга қаратилган. Иллюстрацияда рассом Навоийни фақат шоир сифатидагина эмас, балки давлат арбоби сифатида ҳам тасвирлашга ҳаракат қилган. Буни унинг эгнидаги шоҳона кийимлар ва айвондаги айрим жиҳозлардан билиш мумкин. Рассомнинг яна бир ютуғи шундаки, у томошабинда илиқ кайфият ҳосил қилиш учун санъатнинг хусусиятларига риоя қилган ҳолда фақат қизил ва оқ рангларнинг ўзаро уйғунлигидан фойдаланиб ўз гоясини амалга оширган. Бу тасвирдан бирон-бир гояни, мазмунни ифодалаш учун хилма-хил ранглар шарт эмаслиги, уни бир ёки икки ранг билан ҳам амалга ошириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилинади.

Шундай қилиб, Алишер Навоийга бағишланган ўнлаб бадиий ижод намуналарида унинг халқпарвар шоир, давлат арбоби сиз ва биз учун ҳамиша ибрат ва намуна бўлиб қолишига урғу берилган. Биз ана шундай бобокалонимиз борлигидан фахрланамиз. Унинг табаррук сиймоси бизни доимо эзгу ва олижаноб ишларга ундаб туради.

6-БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАНҲУР РАССОМЛАРИ

Павел Беньков

Павел Петрович Беньков 1879 йилда Қозон шаҳрида таваллуд топган. 1949 йилда Самарқандда вафот этган. У Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1939 й). Дастлаб П.Беньков Қозон Бадиий билим юртида ўқиган. Кейинчалик Петербург Бадиий академиясида, Д.Н.Кардовскийдан, Парижда рассом Р.Жюлиаснинг хусусий академиясида таълим олган. Италия, Испания, Францияга сафар қилган. 1913–1928 йиллар давомида "Ковалевский болаларининг портрети", "Рассом аёл портрети" асарларини яратган. Қозон Катта театрида бир қатор спектакларга декорациялар ишлаган. 1929 йилда Самарқандга келиб, 1930 йилдан бошлаб шаҳардаги Бадиий билим юртида ўқитувчилик қилган. Унинг ўтган асрнинг 30-йиллари ўрталарида яратган асарларида Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарлари қиёфаси, ўзига хос иқлими, серқуёш манзаралари, ўзбек миллатининг бетакрор маданияти, кишилари образи ёрқин бўёқларда гавдалантирилади. Унинг "Бухоро тими" (1929 й.), "Хивалик қиз" (1931 й.), "Бухородаги ошхона" (1929), "Эски Бухоро" (1931 й.), "Минораи калон" (1930 й.), "Дутоналар", (1940 й.), "Қаҳрамоннинг онаси" (1942 й.), "Жангчига совға" (1945 й.) "Дуторчи қиз" (1947 й.), "Куча" (1943 й.), "Регистондаги чойхона" (1944 й.) номли асарлари Ўзбекистоннинг мумтоз меъморий обидалари ва манзараларига бағишланган (76-расм). П.Беньков Самарқандининг куча ва боғлари, бозор ва ҳовлилари, майдон ва чойхоналари, улардаги ҳаётнинг ўзига хос гўзаллигини ёрқин ва ҳаётий ифодаловчи ўнлаб асарлар яратган. Ўзбекистонда тасвирий санъатнинг шаклланишида, миллий кадрлар етиштиришда унинг хизматлари беқиёс бўлган.

76-расм. П. Беньков. Дугоналар.

Искандар Икромов

Искандар Икромов 1904 йил апрелда Тошкентда оддий хизматчи оиласида таваллуд топган.

Искандар Икромов етти ёшга тўлганда янги усулдаги "Намуна" мактабида ўқий бошлади. Бу мактабда умумий таълим фанлари қатори расм (тасвирий санъат) ҳам ўқитилар эди. Мактабда расм ўқитувчисининг ўз ишига сидқидилдан муносабати ёш Искандарга кучли таъсир этди. Ўқитувчи расм дарси билан чегараланиб қолмасдан, дарсдан кейин болаларни очиқ ҳавога олиб чиқар ва у ерда эътиборга лойиқ кўринишларни чиздирар, санъат музейлари ва кўргазмаларига олиб бориб, санъатга қизиқиш уйғотишга ҳаракат қиларди. Унинг бу

ҳаракатлари натижасида Искандар Икромовда рассом бўлиш иштиёқи пайдо бўлди. 1922 йилда унинг отаси ёш Искандарнинг рассом бўлишига қаршилик кўрсатганликлари сабабли, у уйдан кетиб Туркистон ўлка бадиий мактаб-интернатида ўқий бошлади. У бадиий мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ, клуб, кутубхона, чойхона деворларига расмлар чизган эди. Бир йил ўтар-ўтмас, у "Болалар дунёси" ва "Муштум" журналларида ўз расмлари билан қатнаша бошлади.

И.Икромовнинг санъат сирларини эгаллашга ҳаракати шундай жиддий тус олдики, натижада рассомчилик мактабида талабаларга берилаётган билимлар уни қаноатлантирмай қолди. Натижада у Санкт Петербургдаги Бадиий санъат техникумига ўқишга кирди ва у ерда 1925–1929 йиллар мобайнида В.С.Сварог ва Н.В. Левицкийлардан таълим олди. Бу даврда бир йўла у ўқитувчилик курсига ҳам қатнашиб, муаллимлик сирларини ҳам ўрганди. Натижада И.Икромов тасвирий санъат услубчиси дипломини олишга муяссар бўлди.

Рассом 1929 йилда Ўзбекистонга қайтиб келди. 1930 йилда "Алаҳа" журналида тасвирий санъат услубиётига оид мақолалар эълон қилди. Самарқандлаги эркаклар ва аёллар педагогика техникумларида тасвирий санъатдан дарс берди. 1932 йилда унинг "Расм ўргатиш қўлланмаси" нашр этилди. Бу китобда рассомнинг "Маориф ва ўқитувчи", "Алаҳа" каби журналларда чоп этилган услубий йўл-йўриқлари жамланган эди. Қўлланмада тасвирий санъат атамалари луғати ҳам бор эди.

1933 йилда И.Икромовнинг "Китоб ва журналлар қандай нашр этилади?" номли фото монтажи, 1935 йилда "Ҳарфларни ёзишни ўрган" номли қўлланмаси чоп этилди.

Ўтган асрнинг 30 йилларида И.Икромовнинг ўқитувчилик, тарғибот ва ташвиқот ишлари билан бирга ижодий фаолияти ҳам кенгайди. Унинг дастлабки муваффақиятли ишларидан бири ёзувчи Н.Сафаровнинг "Унутилмас кунлар" китобига ишланган иллюстрациялари эди. Бу иллюстрацияларда рассом 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатларини қўрғазмали тарзда очиб беришга ҳаракат қилган.

Ўзбекистонда нашр этилган китобларда нақшли безакларни қўллашни илк бор И.Икромов бошлаб берган эди.

Шу услубда рассом А.С.Пушкиннинг шеърий тўпламларини, "Ўзбек совет адабиёти", "Ўзбек халқ қўшиқлари" тўпламларини, А.Навоийнинг "Хамса" асарини бадиий безатди. Бу ишлар ўша даврдаги китоб безагида янгича миллий услубнинг пайдо бўлганлигини билдирар эди.

1943 йилда "Ўздавнашр" чоп этган П.Лежневнинг "Қонхўр Алольф" китобининг бадиий безагини рассом ишлаган эди. У уруш йилларида афишалар, плакатлар, таклифномалар, фахрий ёрлиқлар, кўкрак нишонлари, тақвимлар безаида ҳам фаол ижод қилди.

77-расм. И. Икромов. Навоий "Лирика" шеърлар тўпламига ишланган муқова безаги.

78-расм. И. Икромов. Ойбек асарларига ишланган муқова безаклари.

Уруш йилларида ҳам А.Навоий асарларини нашр этиш ишлари давом этди. Бу нашрларнинг безаги (муқова, титул, бош безак, якуний безак, иллюстрациялар) И.Икромов томонидан тайёрланди (77-расм).

Ҳамид Олимжоннинг "Танланган асарлар" китобида ифодаланган мажнунтол ва ниҳол тасвирлари китобхонга лирик кайфият бахш этади.

И.Икромовнинг иккинчи жаҳон уруши давридаги ижоди катта сиёсий ва бадиий аҳамият касб этди. Фидойи рассомнинг бу хизматлари ҳисобга олиниб, 1944 йилда унга Ўзбекистон халқ рассоми унвони берилди.

1948 йилда буюк мутафаккир ва кўп қиррали олим-математик, астроном, географ ва тарихчи Абу Райҳон Беруниийнинг 900 йиллик юбилейи нишонланди. Шу муносабат билан унинг чоп этилган ишлари безатини бажариш ҳам И.Икромов зиммасига тушди ва бу масъулиятли вазифани рассом юксак савияда амалга оширди.

И.Икромовнинг бу ишларидан қониқиш ҳосил қилган Ўзбекистон Фанлар Академиясининг раҳбарияти Академия нашриётида чоп этиладиган олим ва ёзувчиларнинг асарларини безатишни унга ишониб топширадиган бўлди. Фанлар Академиясининг бу топшириқлари изчил равишда юқори савияда бажарилди. А.Икромовнинг бора-бора Ўзбекистон рассомлар орасидаги обрў-эътиборининг ошиши уни Ўзбекистон рассомлар уюшмаси

раислигига сайланишига омил бўлди. И.Икромов республика ижодкорларининг уюшмасини 1959–65 йиллар давомида бошқарди. 1960 йилда эса у Ўзбекистон Олий Кенгаши депутатлигига сайланди.

1960 йилга келиб, Алишер Навоийнинг тўрт жилдли "Лирика" шеърлар тўплами, "Хитой халқ эртаклари" тўпламига ва бошқа қатор график ишлари учун рассом ҳукумат томонидан муносиб тақдирланди.

И.Икромов безаган китоблар Германиянинг Лейпциг шаҳрида 1959 йилда ўтказилган халқаро китоб кўргазмасида махсус диплом ва медаль билан мукофотланди.

Рассомнинг Ибн Сино, Берунийларнинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган китоблари, кўп жилдли асарлар тўпламлари, "Ўзбек халқ мусиқаси" тўплами, Ойбекнинг "Навоий" романи учун ишлаган иллюстрация ва безаклари И.Икромов ижодининг бутун моҳиятини белгилаб берган асарлари қаторига киради (78-расм).

Искандар Икромов Ўзбекистонда китоб графикасининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган бетакрор рассом сифатида тасвирий санъат тарихидан муносиб ўрин олган.

Ўрол Тансиқбоев

Ўрол Тансиқбоев машҳур манзарачи рассом, ранг-тасвир устаси. У 1904 йилда Тошкентда дунёга келган ва 1974 йилда вафот этган. Ў.Тансиқбоев ёшлигидан санъатга қизиқиб, Тошкентдаги бадиий музей қошидаги тўгаракка (студия) қатнаб, дастлабки сабоқларни рассом И.Репининг шогирди Н.Розановдан олди. Тўгаракка қатнаб юрган йилларидаёқ у кўплаб композициялар ишлади.

Унинг илк ишларидан бири 1927 йилда яратилган «Тошкенбоев портрети» эди. Студияда тасвирий санъат борасида олган билимларидан кўнгли тўлмаган Ў.Тан-

сиқбоев Россиянинг Пенъза шаҳридаги бадиий-педагогика билим юртига ўқишга киради.

У ерда И.Репиннинг шогирдлари И.Горюшкин-Сорокопудов ва Н.Петровдан санъат сирларини ўрганди. Айниқса, унга Россиянинг машҳур рассомларининг Пенъза музейидаги тасвирий санъат асарлари катта таъсир кўрсатди. Уларни ўрганиш ва айримларидан нусхалар кўчириш Ў.Тансиқбоев учун катта мактаб вазифасини ўтади.

Ў.Тансиқбоевнинг мустақил ижоди Ўзбекистонда миллий санъатнинг тикланиш даврига тўғри келади. У ўз ижодининг дастлабки йилларида анчагина асарлар яратган бўлса-да, бироқ унинг асосий ижоди 1940 йилдан сўнг бошланди. У Ўзбекистон делегацияси таркибида иккинчи жаҳон уруши бўлган жойларга бориб, у ерлардан катта таассуротлар билан қайтди. Натижада «Озод этилган ерларда», «Матъуннинг йўли», «Партизан аёл», «Ҳаво жанги» каби бир қатор асарлар яратди. 1943 йилда унга Ўзбекистонда хизмат кўрсаттан санъат арбоби унвони берилди.

Урушдан кейинги йилларда Ў.Тансиқбоев катта ўлчамдаги асарлар ярата бошлади. Бундай асарлар қаторига «Шоли ҳосилини йиғиб олиш», «Баҳор», «Пахтани суғориш», «Жонажон ўлка», «Иссиққўл оқшоми», «Тоғда» кабиларни киритиш мумкин.

Рассом ижодининг гуллаган даврларида яратган асарларидан яна бири «Ўзбекистонда март» деб аталади (79-расм). Рассомнинг бу асарида баҳорги қуёш тафтидан баҳра ола бошлаган майсазорлар, дарёга олиб борувчи сўқмоқ, дарё қирғогининг баланд-пастликлари, қийғос гуллаган дарахтлар, ўзанига сиғмай оқаётган дарё, дарёнинг нариги томонидаги тепаликлар, қори эриб тугамаган тоғлар, қуёш нурига ҳамоҳанг туста кирган булутлар кишига завқ бағишлайди.

Ў.Тансиқбоев ўзининг урушдан кейинги ижодида, Республикада қурилаётган каналлар, сув омборлари, электростанциялари, нефть қидирув иншлари билан ҳамоҳанг табиат манзараларини тасвирлашга ҳаракат қилади. Натижада у «Тоғда баҳор», «Қайроққум ГЭСи тонги», «Ангрен водийси» каби бетакрор асарлар яратди.

Рассомга шуҳрат келтирган асарлардан бири «Қайроққум ГЭСи тонги» деб аталади.

Бу асарда, юқоридан туриб кузатилган электростанцияси ва сув омбори лирик кайфиятда тасвирланган бўлиб, ундаги қурилишлар табиат билан уйғунлашиб кетган. Суврат марказидаги эрта тонгда зангори туста кирган электростанцияси тўғони чети кўринмас улкан денгизни маҳкам тутиб турганлек туюлади.

Асарни кузатган одам саҳрога жон бағишловчи мўъжизакор манзаранинг сеҳрли оламига кириб қолади. Унда олисларга бўй чўзган мусаффо денгиз қаъриga кўмилган шодлик ва нафосатга бой тонг ёришиб

79-расм. Ў. Танеқбоев.
Ўзбекистонда март.

келаётганлигини қалбдан ҳис этади. Бу суратда тасвирланган парсалар жуда оддий, лекин сеҳрлидир. Чунки, денгиз, осмон ва кенгликларнинг беғоёнлиги, колоритнинг жозибадорлиги, майинлиги кишини ўзига тортади. Манзарада сув, чўл, тоғ ва фазо йирик ҳамда умумлашган ҳолда берилганлиги сабабли асар ниҳоятда салобатли кўринади.

Ў.Танеқбоев ижодий йўналишини белгилаб берувчи асарлардан яна бири "Тоғдаги қишлоқ. Оқшом" манзарасидир (80-расм).

Асар тик ҳолдаги композициядан иборат. Унда Республикамизнинг тоғлик ўзаг қишлоқларидан бирилаги кечки пайт тасвирланган. Асарда узоқларда ястаниб ётган мовий тоғлар, чироқларини эндигина ёққан хонадонлар, қишлоқ ёнидан оқиб ўтган сой, кишилар ва болалар тасвири кўзга ташланади. Кишилар ва болалар тасвири манзарага ҳамоҳанг тарзда унга ҳаётийлик бағишлайди.

Суратдан кўриниб турибдики, кеч кириб, оқшом тушган ва тоғ чўққилари-ю, қояли тоғларни тун ўз қаърига тортмоқда. Тепаликлардан тушиб келаётган қўйларнинг маъраши, сойнинг шувиллаши, чигирткаларнинг чириллаши эшитилаётгандек туюлади. Кечки ёғду бағрида, унинг завқини тортаётган болалар тасвири, у ер, бу ерларда кўзга

80-расм. Ў. Тансиқбоев. Тоғ оқшоми.

танланади. Кеч кириб, виқорли тоғлар орқасига қуёш беркинган, унинг ўрнига ой чиқмоқда.

Ў.Тансиқбоевнинг диққатга сазовор асарларидан яна бири 1955 йилда яратилган "Сирдарё" номли манзара бўлиб, у Москвадаги Третьяков галереясида сақланади.

1960 йилларда рассом "Тоғ йўли", "Ангрен-Қўқон йўли", "Ангрен дарёси", "Тонда", "Хумсон оқшоми", "Чорвоқ қурилишида" каби бирибиридан жозибали асарлар яратди. Умрининг охирларида яратган "Куз тонги", "Менинг қўшиғим", "Чордарё сув омборида" каби асарлари эса рассом ижодининг чўққилари бўлиб қолди.

Ў.Тансиқбоев ижодига хос хусусиятлар она-Ватанга муҳаббат, уни улуғлашдир. Рассом асарларида табиатни кенг қамровли ва осмонўпар тоғлар, узоқларга кетган илонизи йўллар, мовий осмон, қўк билан туташиб кетадиган гўзал ҳаётий манзаралар тасвирланади. Айрим ҳолларда, кишилар тасвирлари ҳам ёрқин рангларда ифодаланади.

Ў.Тансиқбоев катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. У 1934 йиллардаёқ Москва ва Финляндияда ўтказилган тасвирий санъат асарлари кўргазмасида ўз ишлари билан қатнашди. Ў.Тансиқбоев 1958 йилда Брюсселдаги халқаро кўргазмада "Қайроққум ГЭСи" асари билан қатнашиб, халқаро кумуш медаль билан тақдирланди.

Ватанимиз санъатини ривожлантиришдаги хизматларини тақдирлаб, рассом ҳукуматимизнинг бир қатор орден ва медаллари билан мукофотланган. У Ўзбекистон халқ рассоми, Россия бадиий академиясининг ҳақиқий аъзоси эди.

Рассомнинг бир қатор асарлари Москвадаги Третьяков галереяси, Шарқ халқлари санъат музейи, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Молдова, Латвия, Ўзбекистон санъати музейларидан ўрин олган.

Ў.Тансиқбоев биринчилар қатори манзара жанрида ижод қилиб, санъатимиз тарихида ўчмас из қолдирган мусаввирлардан эди. У ўз асарларида Ўзбекистоннинг гўзаллигини, унинг жозибасини куйлади. Ў.Тансиқбоевнинг асарлари яна узоқ йиллар бизни ва келажак авлодларни ҳам Ватанга муҳаббат, гўзалликлан завқланишга чорлаб туриши шубҳасиз.

Чингиз Аҳмаров

Мусаввир Чингиз Аҳмаровнинг номи ҳам Ўзбекистон тасвирий санъатида ҳақли равишда фахрли ўринлардан бирини эгаллайди. Бу беқиёс улкан мўйқалам соҳибининг ижоди ўзбек тасвирий санъатининг ажралмас бир қисми сифатида кенг халқ оммасининг эътирофига сазовор бўлди.

Бўлажак рассом 1912 йилда Россиянинг Троицк шаҳрида тугилган. 1995 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

1920 йилларнинг охирида Аҳмаровлар оиласи дастлаб Қаршига, сўнг у ердан Самарқандга кўчиб келадилар. Самарқандга келгач, Чингизнинг қарнисида гўё у болалик чоғидан буён орзу қилиб юрган афсонавий шаҳар дарвозаси ланг очилгандек бўлди. Кейинчалик у Пермь бадиий техникумида таҳсил олар экан, барча таътил кунларини Самарқандда ўтказарди. Шарқнинг бетакрор жиҳатларини мужассам этган Самарқанднинг қайноқ, суронли ҳаёти, унинг бир-биридан ёрқин рангларга тўлиб-тошган бозор ва чойхоналари, меъморчилик ёдгорликларидаги бой нақшлар ва бўёқлар, халқ санъатининг бепоёнлиги ва ранг-баранглиги Чингиз Аҳмаровнинг ижодий ўй-хаёлларига кучли таъсир кўрсатди.

Тошкентга келиб Ч. Аҳмаров, А.Волков, Н.Карахан, Ў.Тансиқбоев сингари ҳар бири ёрқин, бетакрор индивидуалликка эга бўлган рассомлар билан дўстлашди. Айниқса, ўзбекистонлик колористлар етакчиси Ў.Тансиқбоевнинг ижодий интилишлари уни ўзига мафтун қилди. Ч.Аҳмаров "Менда Ўрол Тансиқбоевнинг асарлари катта таассурот

қолдирди. Унинг асарларидаги эҳтирос ва касбий маҳорат кишига бамисоли симфониядек таъсир қилади", – деб эслайди.

Ч.Аҳмаров 1935 йили Москва рассомчилик институтига ўқишга кирди ва шу ерда бир йўла аспирантурани ҳам битириб чиқди. Институтда у И.Грабарь, В.Фаворский, С.Шемякин сиғари санъат усталаридан таълим олди.

Ч.Аҳмаровнинг аксарият асарларини унга руҳан яқин бўлган кишилар – ёзувчилар, шоирлар, актёрлар ва рассомларнинг портретлари ташкил қилади. Машҳур рус балеринаси М.Плисецкая, раққоса М.Турғунбоева, рассом Р.Темуров, шоира Зулфия, актёр Аброр Ҳидоятов портретлари шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бирида рассом ўз қаҳрамонининг ташқи қиёфасидаги индивидуал баркамоллиқни ҳамда улар руҳий дунёсининг ўзига хослигини, шахснинг ижодий интилишларидаги яхлитликни очиб беришга ҳаракат қилади.

Чингиз Аҳмаровнинг маҳобатли рангтасвир устаси сифатидаги ижодининг илк ёрқин саҳифасини унинг Тошкентдаги Алишер Навоий номли опера ва балет театри фойеси деворларига ишланган деворий расмларида кўриш мумкин. Тўрт йиллик меҳнат жараёнида (1944–1947 й.) рассом бевосита Навоий даври ва шоир асарлари руҳига ҳамоҳанг саккизта композиция яратди. Бир андозадаги тўртта деворий суврат театрнинг биринчи қаватидаги фойега зийнат бағишлади. Уларнинг ҳар бирида куй, рақс ва шеъриятни ўзида ифода этувчи гўзал қизлар тимсоли талқин этилган. Иккинчи қаватдаги деворий расмлар Навоийнинг машҳур "Хамса"сига кирган "Ҳайрат-ул аброр", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Садди Искандарий" ва "Сабъаи сайёр" достонларидаги воқеаларга бағишланган (81-расм).

Композициялар ўзининг кўркамлиги, расмларнинг мусиқавийлиги, уларда Шарқ мўъжаз рангтасвирининг бадиий анъаналари Европа тасвирий санъати тажрибалари билан уйғунлашганлиги жиҳатидан ажралиб туради.

81-расм. Ч. Аҳмаров. Навоийнинг "Сабъаи сайёр" достонига ишланган расмлар.

XX асрнинг 60-йилларида Ч.Аҳмаров томонидан яратилган йирик тасвирий санъат асарларидан бири Улуғбек расадхонаси ёнида қад кўтарган буюк мунажжим музейи биносининг ички қисмига мўлжалланган маҳобатли декоратив панноларр туркуми бўлди.

Кейинчалик рассом Тошкентдаги Алишер Навоий номли Адабиёт музейининг айрим залларига (1968 й.), Абу Райҳон ал-Беруний номли Шарқшуносликинститути биноси вестибюлининг ички қисмига (1969 й.), Самарқанддаги "Юлдуз" чойхона-ресторан мажмуасининг зиёфатлар залига (1970 й.), Андижондаги адабиёт музейи шоҳобчасига (1974 й.) деворий расмлар ишлади.

Улуғбек музейи учун ишланган паннода рассом Улуғбекни полпоҳ сифатида тасвирлар экан, асосий диққат-эътиборини қаҳрамонининг санъат, фан ҳомийси ва мухлиси сифатларини очишга қаратади. Бу олимнинг расадхона лойиҳасини тузиш пайтидаги муҳандислар билан қилган муҳокамаларининг тасвири мисолида яққол намоён бўлади. Улуғбек тасвири тушириган панно бутун асар руҳини белгилайдиган тарзда жойлаштирилган. Бунда Улуғбек бутун борлиги, фикру зикри билан само сари интилиб турибди, самода эса юлдузлар чарақлайди.

Тошкентдаги Абу Райҳон ал-Беруний номли Шарқшуносликинститути фойесига ишланган деворий суратларда рассом инсониятнинг энг улуғ кашфиётларидан бири, билим ва маданиятни авлоддан-авлодга етказувчи восита — китобни асосий мавзу қилиб олди (82-расм).

Мазкур суратларнинг бош фалсафий маъносини ҳаёт ва мамот, эзгулик ва қабоҳат, уруш ва тинчлик, бунёдкорлик ва бузғунчилик сиймолари бир-бирига қарама-қарши тушунчалар ва уларнинг доимий курашни ташкил этган. Деворий расм мазмуни аста-секин чапдан ўнга қараб ҳаракатланиб, ривожланиб боради. Суврат йўлга чиққан савдо карвони тасвиридан бошланади. Шундан кейин суҳбат қилиб ўтирган аёллар давраси, ўқишга кетаётган болалар, оппоқ-маъшуқлар, шогирдлари қуршовидаги устоз намоён бўлади. Воқеаларнинг иккинчи қисмида тинч ҳаёт бирданига вайронаклик келтирувчи қиргинбарот уруш домига тушгандек бўлади. Суврат мазмунига ногаҳон, юқоридан худди йиртқич махлуқ каби душманнинг отлиқ аскари отилиб киради. Жангу жадаллардан сўнг кулга айланган шаҳарлар, мурдалар, дарахтлар, мозор, сарсон-саргардон кишилар, тиланчилар, ларвеллар қолади. Лекин ҳаёт давом этаверади. Бошқа тасвирда устоз болаларни ўқитяпти, яна бирида янги сарой лойиҳасини муҳокама қилмоқда, усталар уй қурмоқдалар.

Ч.Аҳмаров ўз асарларида Шарқ шеъриятида доимо мадҳ этилган гўзал чеҳраларни, тўлин ойни эслатадиган юзлар, болом қовоқлар, ёйдай қошлар, ўқдек киприкларни тасвирлашга ҳаракат қилади.

82-расм. Ч. Аҳмаров. Шарқшунослик институти биносига ишланган деворий расм.

Рассом ўз асарларида ҳамма рангларни бирваракайига ишлатмайди. Балки, асар учун битта ёки иккита рангни танлайди-да, унинг ранг-баранг туслари дан фойдаланади. Хусусан, Адабиёт музейидаги суратларда нисгоқи-яшил, Шарқшунослик институтидаги асарларида яшил ва оч нилгун ранглар кенг қўлланилган.

Ч.Аҳмаровнинг муваффақиятли ишларидан яна бири "Суғд туйи" ҳисобланади (83-расм).

Композиция марказида қадимги аждодларимиз эътиқодига кўра, ҳаёт рамзи бўлмиш қуёш фонида турган келин билан куёв тасвирланган. Келин-куёвнинг атрофида уларни қутлаб, турли-туман совғалар кўтариб келаётган кишилар ифодаланган.

Мазкур суврат ишқ ва садоқат, тинчлик, бахт, ўзаро меҳр-оқибат, меҳмондўстлик каби ғояларни таранним этади.

Ч.Аҳмаров ижодининг сўнгги йилларида ўз шогирдлари билан Тошкент метроси бекатлари, маъмурий биноларни бадиий безанда улкан ишларни амалга оширди. Айниқса, рассомнинг Тошкент метроси, Алишер Навоий бекатидаги ижодий ишлари диққатга сазовордир.

Шу билан бирга у бир неча йиллар давомида Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомчилик ва дизайн институтида бўлажак

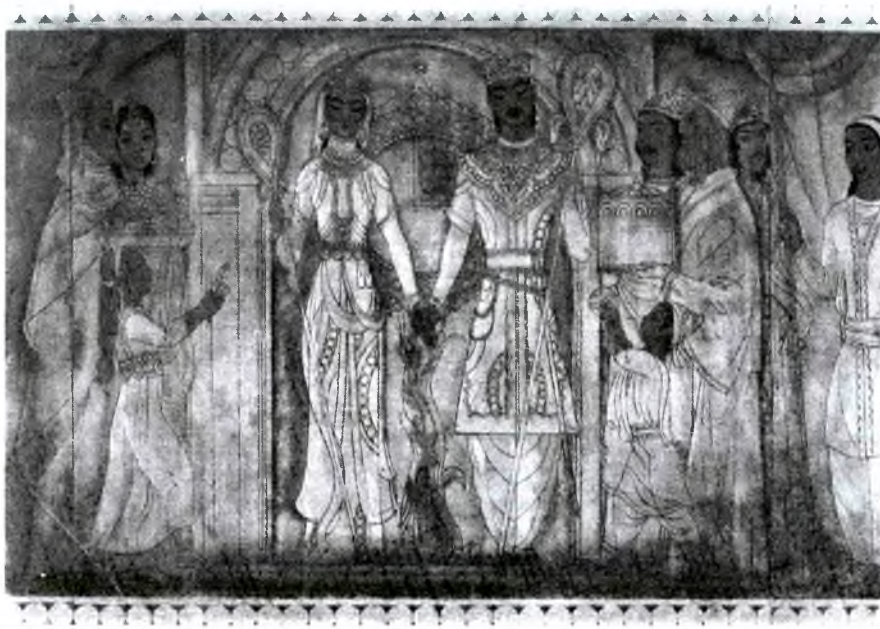

83-расм. Ч. Аҳмаров. Суғд тўйи. Фрагмент.

маҳобатли рангтасвир усталарига таълим берди. Улар орасида қобилиятли рассомлардан Тўхтабек Соибов, Собир Жумамуродов каби ўнлаб истеъдодлар бор эди.

Ч.Аҳмаров санъатшунос олим, ҳам меҳрибон мураббий, шунингдек, зукко профессор ҳам эди. Унинг миллий ўзбек маҳобатли рангтасвирини ривожлантиришга қўшган улкан хизматлари юқори баҳоланиб, унга Ўзбекистон халқ рассоми унвони берилган. Ч.Аҳмаров Республика, халқаро даражадаги қатор мукофотлар соҳиби эди.

Рассом ўзининг серқирра, бетакрор ижоди билан миллий санъатимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшган. Шу боис унинг номи санъатимиз тарихида алоҳида саҳифани безаб турибди.

Малик Набиев

Рангтасвирчи рассом, педагог, Ўзбекистон бадиий академиясининг академиги, Ўзбекистон халқ рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Малик Набиев 1916 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топган ва 2008 йилда вафот этган.

Малик Набиев тасвирий санъатнинг илк сабоқларини рассом Баҳром Ҳамдамийдан ўргангач, 1933 йилда устози маслаҳатига кўра, рассомлик билим юртига ўқишга киради. 1937 йилда билим юртини тугатиб, шу ерда ўқитувчилик фаолиятини бошлайди. 1962 йилда эса Низомий номли Тошкент давлат педагогика институти бадиий графика факультетини тугатади. Ўша йилларда унинг санъат борасидаги мустақил ижодий фаолияти бошланади. Рассом урушнинг оғир йилларида қишлоқларни кезиб, портретлар ишлади, фашистларни қораловчи плакатлар чизиб, чақириқлар, шиорлар ёзиб, фронт ортидаги меҳнаткашларни шарафлаш билан ғалабани яқинлаштирди.

Рассом ўз фаолияти давомида ҳамиша тарихий шахслар портретларини яратишга, тарихий воқеаларни тасвирлашга интилар эди.

Тарихий шахслар тимсолини яратиш нақадар мушкуллигига қарамасдан, у ўзининг тинимсиз меҳнати туфайли буюк сиймолар қиёфасини юксак бадиий савияда ярата олди. Бу беназир асарлар ичида Амир Темур, Беруний, Бобур, Ибн Сино, Жомий ва Навоий, Ар-Розий, Ал Хоразмий каби бир қанча йирик олим, шоир, давлат арбобларининг портретлари алоҳида ўрин тутади.

Мазкур бебаҳо асарлардан бири 1962 йилда яратилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур портретидир. Мазкур асарни яратиш учун рассом кўп йиллар давомида ижодий изланишлар олиб борди. У Бобур яшаган — Андижон, Самарқанд шаҳарларида, шунингдек, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларни кезиб чиқди. Бобур ҳақида яратилган мўъжаз рангтасвир асарларини ҳар томонлама батафсил ўрганди.

Ниҳоят, рассомнинг кўп йиллик тинимсиз меҳнати натижасида яратилган Бобур портрети кенг жамоатчилик томонидан олқишларга сазовор бўлди.

Беруний таваллудига 1000 йил тўлиши муносабати билан 1973 йилда Берунийнинг энг яхши портрети учун эълон қилинган танловда Малик Набиевнинг иши биринчи мукофотни олди. Бу портрет ЮНЕСКО нинг "Курьер" журнали муқовасида ва хорижий мамлакатларнинг кўпгина журнал ва газеталарида ҳам чоп этилди (84-расм).

М.Набиев ижодида 1994 йилда яратилган "Амир Темур портрети" асосий ўринни эгаллайди. Бу асарни яратиш истаги ижодкорда 1941

84-расм. М. Набиев. Беруний.

85-расм. М. Набиев. Амир Темур.

йилда, Соҳибқироннинг қабри очилиб унинг бош суяги олинган ҳамда бу асосда рус ҳайкалтароши М.Герасимов томонидан Амир Темурнинг ҳайкалини ишлашга киришилган пайтдан бошланган. Рассом Соҳибқироннинг бош суягини тарих музейида ўз кўзи билан кўриб, унинг портретини ишлашга киришади (85-расм).

Амир Темурдек буюк бир шахснинг портретини ишлаш қанчалик масъулиятли ва мураккаб эканлигини ҳис қилган рассом бу улуғ ва шарафли ишга эллик йилдан ортиқ вақт сарфлади. Бу даврда у Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Англия, Франция, Испания каби мамлакатларнинг музейлари ва кутубхоналарида сақланаётган ва бевосита Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган мўъжаз ранглтасвир асарларини, у ҳақда яратилган кўплаб адабиётларни мириздан-сиригача пухта ўрганди.

Охир оқибатда, давлат арбоби, ҳарбий қўмондон сиймосини реалистик тарзда зўр маҳорат билан яратишга муваффақ бўлди.

1994 йилда энг яхши яратилган Амир Темур сиймоси учун эълон қилинган танловда М.Набиевнинг мазкур портрети бош мукофотга сазовор бўлди.

Рассомнинг тарихий жанрда яратилган айрим асарларида озодлик учун бўлган халқ қўзғолонларининг моҳияти очиб берилади. М.Набиев авлоддан-авлодга ҳикоя қилиниб келинаётган тарихий воқеаларни астойдил ўрганиб, тарих сирларини жонли ранглларда тасвирлашга муваффақ бўлган ноёб рассомлар тоифасига киради. Унинг ана шундай асарларидан бири Искандар Зулқарнайнга қарши озодлик курашни ҳақидаги "Спитамен қўзғолони" сувратидир. Шу жанрдаги яратилган асарлар қаторига "Самарқандда ҳунармандлар қўзғолони", "Жиззах қўзғолони" каби ишларни ҳам киритиш мумкин.

М.Набиев нафақат бетакрор рассом, балки шу билан бирга моҳир педагог, устоз ва етук мураббий ҳам эди. У 1960 йилдан бошлаб узоқ

йиллар давомида Низомий номли Тошкент давлат педагогика институти (университет)нинг бадиий графика факультетида кафедра мудири ва профессор сифатида фаолият кўрсатган.

Рассом мактаб, билим юртларининг ўқитувчилари, талабалар учун методик ишлар яратишда ҳам самарали меҳнат қилди. Унинг бу борадаги ишларининг аксарияти алоҳида китоблар шаклида чоп этилган.

Ижодкорнинг сермаҳсул ижодий фаолияти ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланиб, унга "Буюк хизматлари учун" ордени берилган.

Абдулҳақ Абдуллаев

Ўзбекистон халқ рассоми, Ўзбекистон бадиий академиясининг фахрий аъзоси, Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати Абдулҳақ Абдуллаев 1918 йилнинг 30 декабрида Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида туғилган. Ранглаববирчи рассом. А.Абдуллаев асосан тасвирий санъатнинг портрет жанрида ижод қилган. Лекин унинг манзара ва натюрморт жанрида ишланган ўзига хос жозибага эга ишлари ҳам бор.

А.Абдуллаевнинг бутун ҳаёти ва ижоди инсон қиёфаси, ички дунёси, инсоннинг чексиз имкониятлари сир-асрорларини тушуниб етиш, уларни санъаткорона тасвирлашга бағишланган, дейиш мумкин.

Рассом дастлаб Туркистондаги янги замон руҳида таълим берувчи мактаб интернатларидан бирида савод чиқарди. Бўлғуси рассом 1926—1931 йилларда мазкур ўқув масканида таълим олиш билан бир қаторда, турли тўгаракларга қатнашиб, мусиқа ва рақс сирларини ўрганди, мактабда қўйилган кўплаб спектаклларда турли ролларни ижро этди, шеърларни ифодали қилиб ўқийдиган бўлди. Бироқ барча қизиқишлари орасида расм ишлаша унинг ҳаваси ниҳоятда катта бўлди. Буни сезган тасвирий санъат фани ўқитувчиси унга бадиий техникумга кириб ўқишни тавсия этди. Натижада А.Абдуллаев 1932 йилда Самарқанддаги бадиий техникумга ўқишга кирди. У техникумда юрган вақтларидаёқ, ўз ижодий ишлари билан мутахассислар эътиборини торти. 1932 йилда унинг "Ҳовуз бўйида" номли этюди Москвадаги Шарқ халқлари давлат музейи томонидан сотиб олинди. Ҳозирда ҳам мазкур ишлар шу музейда сақланмоқда. Бадиий техникумда ўқиб юрган вақтларида

яратган "Дўстим портрети" ва "Укам" номли ишлари унинг истеъдодли рассом сифатида шаклланаётганлигидан далолат берар эди. 1937 йилда яратилган "Сигир соғиш" номли суврати ўзининг бадиийлиги жиҳатидан мутахассислар олқишига сазовор бўлди ва бу иш учун А.Абдуллаевга Москвага саёҳат йўлланмаси берилди. Рассом Москвага келгач, бу тарихий ва йирик шаҳардаги бир қатор тасвирий санъат музейларида бўлиб, уларда жамланган турли мамлакат рассомларининг юксак бадиий савиядаги асарлари билан яқиндан танишиб, олам-олам таассуротлар билан Ўзбекистонга қайтди.

Рассом ўз эсдаликларида И.Репиннинг Москвадаги Третьяков галереясида сақланаётган портретлари ўзини мутлақо ром этганлигини тўлқинланиб ёзган эди.

Абдулҳақ Абдуллаев Самарқанд рассомчилик техникумини битириб, 1938–1941 йилларда Москва рассомчилик институтида таълим олди. Тошкентга қайтгач, унинг ижоди янги босқичга кўтарилди. Куч ва ғайратга тўлган рассом 1941–1945 йиллар мобайнида уруш қатнашчилари ва қишлоқ меҳнаткашларининг портретларини ишлай бошлади.

Урушдан кейинги йилларда яратилган ишлари қаторидан "Аброр Ҳидоятовнинг Отелло ролидаги портрети" (1946 й.), "Маннон Уйғур портрети" (1946 й.) номли суратлари айниқса муваффақият қозонди.

1948 йилда Уста Ширин Муродов портрети, 1949 йилда ёзувчи Ойбек портрети пайдо бўлди. Кейинчалик рассом кўплаб таниқли ёзувчи, олим ва давр қаҳрамонларининг бадиий сиймоларини яратди.

Аброр Ҳидоятовнинг Отелло ролидаги портретини ишлаш нияти рассомда 1946 йилда, Ҳамза номли академик драма театрида саҳналаштирилган "Отелло" спектаклини томоша қилганидан сўнг пайдо бўлган эди. Портрет орқали томошабин актёрнинг Отеллога хос бўлган ички кечинмаларни нақадар теран ҳис қилган ҳолда ижро этганлигига гувоҳ бўлади.

Рассом суратда А.Ҳидоятов тимсолидаги Отеллонинг характери ва қиёфасини, ҳаётнинг шафқатсиз сиру асрорларига қарши қаҳр-ғазабини очишга ҳаракат қилган. Уни актёрнинг бир оз орқага ташланган ҳолатидан, бошини мағрур тутиши ва кескин бурилиши, қатъий қаранглари орқали ифодаланга интилган. Актёр қиёфасида ўзига ишонч, ирода, қайноқ эҳтирос, шиддат ва важоҳат яққол сезилиб туради. Образдаги бу ҳолатларнинг томошабинга таъсирини кучайтириш мақсадида рассом актёр қоматини суврат текислигининг чегараларига тақалган ҳолда тасвирлаган ва композициянинг яхлитлигини таъминлаган. Суратда ишлатилган тўққизил, жигарранг, оч сариғ каби илиқ ранглар қаҳрамон – Отеллонинг руҳий ҳолатини очиб беришга хизмат қилган.

XX асрнинг ўрталарида рассом бир талай манзара жанридаги асарлар яратди. Эҳтимол бу мазкур жанрнинг гўзаллиги, кишиларнинг ўша даврга хос меҳнатда ва ҳаётдаги кўтаринкилиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Айниқса, бу борада унинг "Навбаҳор", "Баҳор келди", "Ботаника боғида, ёмғирдан сўнг" номли асарлари диққатга сазовордир.

Ижодкорнинг ўтган асрнинг 50 йиллари иккинчи ярми ва 60 йилларидаги Ҳиндистон, Африка, Индонезия бўйлаб қилган саёҳатлари унга бир дунё ижодий кўтаринкилик бахш этди. Натижада у мазкур таассуротлар ва у ерларда ишлаган этюдлари асосида "Индира Ганди" (1957 й.), "Ҳинд аёли" (1957 й.), "Жайпурда" (1957 й.), "Миллий либос кийган сиҳ" (1957 й.), "Муаллифнинг Индонезия миллий боғ кийимида ишланган автопортрети" (1964 й.), "Француз тили ўқитувчиси" (1966 й.), "Сенегаллик йигит" (1966 й.) каби портрет асарларини яратди.

Рассомнинг бу мамлакатларда ишлаган этюдлари турли халқларга мансуб кишиларнинг миллий характери ва мавжуд колоритни чуқурроқ тасаввур этишга, бетона ва олис туюлган турмуш тарзига теран назар ташлашга имкон берди. Натижада унинг инсон ички олами, ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги тасаввурлари ўзгарди. Энди унинг асарларида илиқ ва тўқ ранглардан кўпроқ устунлик қила борди. Бу сифатлар ижодкорнинг "Собир Абдулла портрети", "Буви ва набира", "Малика" номли портрет ишларида яққол сезилади.

Шунингдек, у кишилар портретини ишлашда суврат фонида манзарадан кенг фойдаланиши кўзга ташланади. Масалан, буни рассом томонидан 1973 йилда яратилган "Ер фарзандлари" асарида кузатиш мумкин. Унбу асарда рассом табиат билан инсоннинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини юксак бадиий талқинда ифода этган.

Бундай ҳолни ижодкорнинг меҳнат қаҳрамонлари — пахтакорлар Назарали Ниёзов, Маматисоқ ота Тошматов, соҳибкор Ризамат ота Мусамуҳамедовларга бағишланган ишларида ҳам кўриш мумкин.

Мазкур гуруҳли портретда рассомнинг асосий эътибори қаҳрамонларнинг камтаринлиги Ватан равнақи йўлидаги меҳнат шижоати ва ғайратига қаратилган. Рассом ўз қаҳрамонларини тоғ фонида тасвирлайди. Сувратда ифодаланган мусаффо осмон, виқорли тоғлар, баҳорги гўзал табиат, оёқ остидаги ям-яшил майсалар ҳам қаҳрамонлар сийратини очиб беришга хизмат қилган. Сувратда рассом меҳнаткаш инсоннинг улуғлигини улар сиймосини тоғлардан ҳам баланд қилиб тасвирлаш орқали кўрсата олган.

Рассом ижодининг сўнгги йилларида бир неча вариантда Алишер Навоий портретларини ишлади (1970—1980 й.). Бу буюк шоир шахсини бадиий талқин этиш борасида рассом ўн йилдан кўпроқ шуғулланди.

Навоий сиймосини гарчи, ўз даврида Маҳмуд Музаффиб, В.Кайдалов, Қ.Баҳаров ва бошқа бир қатор рассомлар такрор ва такрор яратган бўлсалар-да, А.Абдуллаев ҳам бу шарафли ишга ўз улушини қўшишни ният қилади.

Натижада у ҳам шоир портретининг бир неча талқинларини яратди. А.Абдуллаев ўз ишларида Навоийнинг давлат арбоби, шоир, мутафаккир, тарихчи каби кўп қиррали шахс эканлигига алоҳида эътибор қаратди, шу боис унинг ижодий ишлари ўзига хослик касб этди.

А.Абдуллаевнинг сермаҳсул ижодида аёллар мавзуси алоҳида ўрин эгаллайди. У яратган "Нина портрети", "Рассом онасининг портрети", "Матёқубова портрети", "Индира Ганди портрети", "Ҳинд аёли портрети", "Фарида портрети", "Шаҳло", "Буви ва невара", "Ёзувчи Ҳамид Ғулом онасининг портрети", "Лутфихоним Саримсоқова портрети" каби ўнлаб асарлар фикримизнинг далилидир. Мазкур портретларда аёлларга хос мафтункорлик, латофат, оналик меҳри, эзгулик каби хислатлар, турли тасвирий воситалар ёрдамида моҳирона акс эттирилган.

А.Абдуллаев ижодидаги кўтаринкилик ва маҳорат айниқса унинг 1964 йилда яратилган "Индонезия миллий бош кийимида ишланган автопортрет", 1977 йилда яратилган "Автопортрет" номли суврат-ларида ёрқин намоён бўлади. Бу автопортретлардан рассомнинг йилдан-йилга бадиий маҳорати сайқал топиб, асарнинг томошабинга таъсирини кучайтирувчи ифодалилик воситаларидан кенг қўлланишга эришган-лигини кўриш мумкин.

Бетакрор санъат соҳиби А.Абдуллаев ҳақида, унинг асарлари тўғрисида жуда кўп сўзлаш мумкин. Аммо унинг ижодида энг муҳим ўринни эгаллаган бир қатор машҳур асарлари ҳақида тўхталмасдан бўлмайди. Улар Алишер Навоий, Фурқат, Аброр Ҳилоятов, Маннон Уйғур, Назарали Ниёзов, Маматисоқ ота Танматов, Ойбек, Ҳамза, Абдулла Қаҳҳор, Туроб Тўла, Ҳабибий, Иброҳим Раҳим, Чингиз Аҳмаров, Ҳамид Олимжон, Саид Аҳмад, Шайхзода, И.Султон, Ёлқин Тўрақулов, Қори Ниёзий, И.Ҳамробоев, Миртемир, Шуҳрат, О.Содиқов, Усто Ширин Муродов, Уйғун, Собир Абдулла, Шукрулло, И.Мўминов, Л.Саримсоқова, М.Бобоев, Ҳабибий, Ҳ.Ғулом, К.Янин каби республи-камизнинг машҳур фан ва адабиёт, санъат арбоблари, қишлоқ хўжа-лигида фидойилик қилиб шуҳрат қозонган арбоблар, алломаларининг сиймосидир.

Шунингдек, у кўплаб ўз яқинлари портретларини ҳам яратди. "Она суврати", "Ҳамид Ғулом онаси суврати", "Буви ва невара", "Хумсонлик аёл", "Малика", "Мирза суврати", "Лола", "Баҳри", "Суяр", "Жияним

86-расм. А.Абдуллаев. Буви ва невара.

Шаҳло", "Амаким суврати", "Тилаб портрети" каби асарлари шулар жумласиндандир (86-расм).

А.Абдуллаев ўз ҳаётида нафақат мусаввир сифатида ижодий ишлар яратган, балки у Низомий номли давлат педагогика институтининг бадиийграфика факультетида кўп йиллар давомида ўқитувчилик ҳам қилди, шогирдлар тайёрлади. Ўнлаб мактаб ва турли ўқув муассасаларида санъатнинг сиру асрорлари ҳақида, уни идрок этиш, ундан завқланиш борасида мароқли маърузалар ўқиди. Бир қатор мактабларга ўз ишларини совға қилиб, мактаб тасвирий санъат музейларининг ташкил этилишида мактаб раҳбарларига кўмакланди.

Ўзига хос ва бетакрор истеъдод соҳиби А.Абдуллаевнинг асарлари юксак қадрланиб, жаҳоннинг нуфузли музейлари ва ташкилотлари томонидан сотиб олинган. Хусусан, унинг асарлари Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейида, Ўзбекистон Давлат санъат музейида, Ўзбекистон ёзувчилар Уюшмасида, Ўзбекистон бадиий фонди, Қўқон ўлка-тарихий музейида, Алишер Навоий номидаги адабиёт музейида, Тил ва адабиёт институтида авайлаб сақланмоқда. Бу ноёб асарлар жозибасидан минглаб кишилар эстетик завқ олмоқдалар.

Жўлдосбек Қуттимуродов

Ўзбекистонда, шунингдек, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ўзбекистон бадиий академиясининг академиги Жўлдосбек Қуттимуродов 1934 йилда Қорақалпоғистон Республикасининг Кенгаш тумани, Оқтўба қишлоғида таваллуд топган.

Жўлдосбекнинг буваси дурадгор уста бўлиб, турли аравалар ясаб тирикчилик қиларди. Она томонидан бувиси гиламдўз уста эди. 1930 йилда ҳайкалтарошнинг ота-оналари Қозоғистоннинг Оқтўба

(Актюбинск) вилоятидан Қорақалпоғистонга кўчиб келишган. Жўлдосбек мактабда ўқиб юрган вақтларидаёқ расм чизишга жуда қизиқар, синф ва мактаб деворий газеталарини зўр ихлос билан безатар эди.

Ҳайкалтарош ўзининг бадиий фаолиятини умумий ўрта таълим мактабини битирганидан сўнг П.Беньков номидаги Тошкент бадиий билим юртида бошлаган. Бу ерда у ранглаевир бўлимида дастлабки сабоқларни ўқитувчи А.Луневдан олган эди. Билим юртини тугатгач, Жўлдосбек Қорақалпоғистонда мустақил равишда ижодий ишларини бошлаб юборди. Эътиборли томони шундаки, у ўз юртига боргач, ранглаевирда эмас ҳайкалтаршлик бўйича кенгроқ ижод қилади. Унинг бу ҳаракати бежиз кетмади. Натижада Жўлдосбек бу йўналишдаги тинимсиз меҳнати туфайли тез орада нафақат Қорақалпоғистоннинг, балки Ўзбекистоннинг ҳам етакчи ҳайкалтарошлари қаторидан муносиб жой олди. Унинг асарлари кўпинча ёғочдан ишланган бўлиб, бу асарларни кузатаётган ҳар бир томошабин ўзини ҳақиқий муъжизага дуч келгандек ҳис этади.

У ранглаевир соҳасида «Қорақалпоқ қизлари» мавзусида туркум портретларни яратиб, ўз кучини синаб кўрди. Гарчи бу ишлар рассомга том маънодаги машҳурлик олиб келмаган бўлса-да, бироқ улар ёш ижодкорни нафосатни чуқур лирик идрок этишга ўргатди.

Ранглаевирда бажарган ишларидан, кўнгли тўлмаган рассом ҳайкалтаршликда жиддий иш олиб борди. Унинг дастлабки иши "Навжувон боши" номли ёғочдан ишланган ҳайкал бўлиб, уни Ўзбекистон Давлат санъат музейи сотиб олди. Бу Ж.Қуттимуродовнинг ҳайкалтаршликдаги дастлабки ютуқларидан бири эди. Шундан сўнг у асосий эътиборини фақат ҳайкалтаршликка қаратди.

XX асрнинг етмишинчи йилларида ижодкор Қорақалпоғистон Давлат санъат музейида таъмирловчи-рассом сифатида фаолият кўрсата бошлади. Ж.Қуттимуродов санъат музейидаги фаолияти давомида шу ерда сақланаётган ўзбек, қорақалпоқ халқлари санъати намуналарини синчковлик билан ўрганди. Ёғоч уймакор Уста Саид Ниёзга шогирд тушиб, ёғоч билан ишлаш сирларини ўзлаштирди.

Ҳайкалтаршнинг кўпчилик асарларида рамзий маъно ифодаланади. Эътиборли жиҳати шундаки, Ж.Қуттимуродов кўпинча Қорақалпоғистон аёлларининг гўзал чеҳраларини яратишга ҳаракат қилади. Бунинг сабаби, албатта, ижодкорнинг аёлларга бўлган муносабати ва улардаги нафосатни кўйлашга бўлган интилишидир. Унинг бу ҳаракати кўпроқ ижодкорнинг "Қиз бола", "Аёл ҳайкали", "Қиз қомати", "Қорақалпоқ қизи", "Келинчак", "Ўтирган соҳибжамол" каби асарларида

87-расм.
Ж. Қуттимуродов.
Барно.

88-расм.
Ж. Қуттимуродов.
Соҳибжамол.

кўзга ташланади. Рамзий маъно касб этган ишлари қаторига унинг "Амударё", "Уйғонинг", "Нафосат", "Барно", "Келинчак" каби асарларини киритиш мумкин (87-расм).

Ҳайкалтаронга хос яна бир хусусият шундаки, у оддий бир дарахт илдизи, шохида ёки тош бўлагида ҳеч ким кўра олмайдиган афсонавий тасвирларни кўра олади.

Ижодкор ўз ижодида санъат аҳли учун ҳамиша эътиборли бўлиб келган, кишиларни мафтун этадиган аёллар танасининг гўзаллигини таннум этувчи ҳайкалларни ишлашга интилади. Бундай асарларда у аёл қоматидаги нафосат, гўзаллик ва жозибани ифодалаб, мутаносиблик, уйғунликни таъминлашга эришади.

Ҳайкалтарош одам ҳайкалини ишлар экан, аввало, инсонларнинг чеҳраларидаги такрорланмас нафосатни ифодалашга эътибор қаратади. Ҳар бир қаҳрамоннинг бош ва юз тузилиши алоҳида бир ифода билан талқин этилади. Буни ижодкорнинг "Балоғат", "Соҳибжамол", "Оқ қуш ва қиз", "Гулдурсун", "Балиқларни қутқараётган Анахита" каби асарларида кўриш мумкин (88-расм).

Ҳайкалтарош буюк шахслар тимсолини яратишга ҳам қизиқади. У буюк мутафаккир ва олим Беруний, афсонавий лашкарбоши Искандар Зулқарнайн сиймоларини ҳам ёғочдан ясаган.

Жўлдосбек Қуттимуродов нафақат Қорақалпоғистон, балки Ўзбекистон тасвирий санъати тараққиётига ҳам улкан ҳисса қўшиб келаётган истеъдодли ижодкордир. У ўзининг бетакрор ижодий салоҳияти билан мамлакатимиз тасвирий санъатида ўчмас из қолдириши шубҳасиз.

Тельман Муҳамедов

Ўзбекистон тасвирий санъатининг яна бир ўзига хос вакили, бетакрор рассом Муҳамедов Тельман Яминович 1934 йилда Тошкент шаҳрида туғилиб, 1976 йилда вафот этган. Ёш Тельман санъат сирларини дастлаб Тошкент бадиий рассомчилик билим юртида, сўнгра Тошкент театр ва рассомчилик институти (ҳозирги Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомчилик ва дизайн институти)да олган. 1969 йилда у мазкур институтни тугатиб, китоб безовчи рассом сифатида иш бошлади. У Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи ва Абу Райҳон ал-Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги қўлёзма китоб миниатюралари, академик Г.А.Пугаченкованинг шахсий кутубхонасидаги ноёб миниатюралар билан танишгандан сўнг унинг ижодий фаолиятида янги саҳифалар очилди.

У "Қорбобо, қуён ва бўри" номли биринчи ўзбек мультипликацион фильми учун расмлар яратди. Шубҳасиз, мазкур ишда ёш истеъдоднинг ёрқин қирралари намоён бўлган эди.

Т.Муҳамедовнинг юморга бой карикатуралари узоқ йиллар "Муштум" журналида мунтазам равишда эълон қилиб борилган. Кейинчалик у ўз асарлари билан бир қатор халқаро кўргазмаларда муваффақиятли иштирок этди. Хусусан, 1974 йилда Москва халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасининг бронза медалига сазовор бўлди. 1968 йилда Рассомлар уюшмасининг аъзолигига қабул қилинди. Ўзбек халқ эртаклари, Афанди латифалари, Гафур Гуломнинг "Шум бола", Мирмуҳсиннинг "Меъмор" асарларига ишланган иллюстрацияларида рассомнинг иқтидори янада яққол намоён бўлган.

Миниатюра жанрига хос кўринишлилик, тескари перспектива, реаллик ва нореаллик хусусиятларини Т.Муҳамедовнинг "Ўзбек халқ эртаклари"га (1976 й.) чизган суратларида янгича ижодий талқинда кўриш мумкин. Мазкур суратлар мусаввирга катта шуҳрат келтирди. Китоб учун ишланган тасвирларнинг асл нусхалари айни кунларда Ўзбекистон Давлат санъат музейида сақланмоқда (89-рангли расм).

Мусаввир халқ эртакларида ўрта асрлардаги Шарқона ҳаёт тарзини, шарқона бинолар, либослар ва муҳитни инонарли гавдалантиради.

Рассомнинг шоҳ асарларидан яна бири, шубҳасиз, "Насриддин Афанди саргузаштлари" туркумидаги (1971 й.) иллюстрацияларидир. Унинг бу мавзудаги композицияларида ортиқча унсурлар йўқ. Ҳатто, қоғоз сатҳида қўшимча чизгилар ҳам йўқ. Рассом ўз ишларида шакллар кам бўлишига қарамай, мазмун бойлигига эришга олган. Енгил чизиқларда руҳий ҳолатларни ўткирлаштиришга муваффақ бўлган.

Т.Муҳамедов яратган ҳар бир образда, энг аввало, характер, унинг ички дунёси балқиб туради. Характер гоҳ жиддий, гоҳ лирик, гоҳ ҳажв усулида нозик чизги, ранг ўйинлари ва безакдорлик орқали тавдалантирилади.

Рассомнинг ўз ижодий фаолиятининг илк кунларидан то умрининг охиригача "Муштум" сатирик журнали билан доимий ҳамкорликда бўлди.

Рассом вафотидан сўнг 1986 йилда Ўзбекистон Давлат санъат музейида очилган шахсий кўргазмасида унинг Н.Аминовнинг "Лаби Ҳовуз хандалари" китобига, "Тоҳир ва Зуҳра", "Фарҳод ва Ширин" каби эртак ва достонларга, шунингдек, "Ҳунарли йигит", "Уч огайни ботирлар", "Олтин кўзадаги тўти" каби халқ эртакларига ишлаган иллюстрациялари, "Онам портрети", "Автопортрет", "Рафиқам портрети" каби портретлари, турли хил табиат манзаралари, "Ғунча", "Гулхан" болалар журналларидаги сувратлари, сатирик ва юмористик график ишлари, "Муштум" саҳифаларида чоп этилган юзлаб сувратлари, график ва дастгоҳли ишлари муваффақият билан намойиш этилди.

Юқорида қайд қилинган асарлар рассомнинг миниатюра усулида яратган чинакам каншфиётидир. Ушбу асарлари билан у ўзига хос мактаб яратди.

Ўзбекистон Бадиий Академиясининг фахрий академиги Рафаэл Тоқтошнинг таъкидлашича: "Тельман Муҳамедов ўрта асрлар миниатюраларидан нусха кўчириш ёки уни тиклаш йўлидан бормади. Аксинча, у оддий қоғоз, қалам ва ранглар воситасида уларга янги ҳаёт, янгича руҳ ва замонавийлик бахш этди. У ўз асарларига ўзбек халқининг енгил кулгусини, ҳажвга мойил муомала-мулоқотини, лофга бой мушоҳадасини, эстетик ва этик қарашларини олиб кирди. Буларни миниатюрага хос нафис расмларда, рангларнинг товланишларида, шаклларнинг эркин ҳаракатларида юксак маҳорат билан акс эттирди".

Тельман Муҳамедовнинг ижоди мисолида Шарқ миниатюра санъати намуналарига хос чизиқлар янада нафис, янада мазмундорроқ бўла олишини, уларнинг мутлақо ўзгача талқинда ифодаланишини кўришимиз мумкин.

Лайло Салимжонова

Ҳозирги замон Ўзбекистон тасвирий санъатининг портрет, натюрморт, манзара ва маиший жанрларида баракали ижод қилаётган ўзбек рассомларидан яна бири Лайло Салимжоновадир.

Лайло Абубакировна Салимжонова 1936 йилда Самарқанд вилоятининг Ургут шаҳрида туғилган. Лайлонинг отаси ҳуқуқшунос, онаси уй бекаси эди. Ушбу оила 1941 йилда Тошкентга кўчиб келади. Оилада санъатга даҳлдор киши бўлмаса-да, Лайло ўрта мактабнинг 8-синфини тамомлаб, ўзининг қизиқиши туфайли П.П.Беньков номидаги Республика бадиий билим юртига ўқишга киради. Билим юртини 1957 йилда муваффақиятли битириб, шу йилнинг ўзида театр ва рассомлик институтининг тасвирий санъат факультетига ҳужжат топширади. Институтни 1963 йилда тамомлайди. У ерда Лайло Н.Қўзибоев, Т.Оганесов, Р.Аҳмедов каби устоз рассомлар қўлида санъат сирларини ўрганади. Ёш рассомни маргилонлик каштачи қизларнинг бетакрор ва ажойиб ишлари ниҳоятда қизиқтириб қолади. Шу боисдан у диплом иши учун "Маргилон каштачилари" мавзусини танлайди.

"Саодат" журналининг бош муҳаррири, шоира Зулфия Лайло Салимжоновани 1963 йилда, яъни у ҳали талабалик давридаёқ мазкур журналда ишлашга таклиф этган эди. Шу тариқа Лайло Салимжонова бу журналда 30 йил мобайнида бош рассом бўлиб ишлади. Кейинчалик у "Гулистон" журналида ҳам фаолият кўрсатди. Бу йиллар мобайнида истеъдодли рассом Ўзбекистон Рассомлар уюшмасининг аъзоси бўлди, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвонига сазовор бўлди.

Лайло Салимжонова ўтган асрнинг 60—70 йилларидаги кўргазмаларда асосан портрет жанридаги асарлари билан қатнашар эди. Унинг бу жанрдаги "Жамила Жумаева", "Баҳри Ғуломова", "Зулфия" каби асарлари диққатга сазоворлдир. Кейинчалик у "Ҳалима Худойбердиева", "Оналик", "Яшнархон портрети", "Синглим портрети", "Маъмура Бобоева", "Тўқувчи қизлар", "Фарида портрети", "Архитектор М.Худойназарова", "Дилором Қамбарова", "Замира Ҳидоятова", "Ҳамро Раҳимова" каби яна ўнлаб бетакрор портретларини яратди. Биргина "Ҳамро Раҳимова" асарининг яратилиш тарихига назар ташласак, қизиқ ҳикоянинг гувоҳи бўламиз. Рассом асар яратишга материал тўплаш мақсадида халқ ўйинчоқлари устаси Ҳамро

90-расм. Л. Салимжонова. Ҳамро Раҳимова.

Раҳимованинг уйларига бориб, уларнинг хонадонларида бир неча кун меҳмон бўлади. Л.Салимжоновани бетакрор ўйинчоқларнинг яратилиш босқичлари ниҳоятда қизиқтириб қолади. Бу жараённи ўз кўзи билан кўрган рассом шу ондаёқ яратилажак асарининг композиция ечимини топади. Лайло Салимжонова устанинг меҳнат жараёнидан хомаки эскизлар ишлар экан, баъзида уни саволларга кўмиб ташлар эди. Шу тариқа "Ҳамро Раҳимова" суврати яратилган. Қизиқ томони шундаки, бу асардаги турли ёшдаги болакайлар тасвири умуман қаҳрамонга нотаниш ва рассом томонидан киритилган (90-расм).

"Устанинг ҳовлисида бу қувноқ болаларни кўрмаган бўлсам-да, ўзимда болалар тимсолини ҳам асарга киритиш истаги пайдо бўлган", — дейди асар муаллифи.

Л.Салимжонова табиатни тасвирлашда ҳам ўз йўналишига эга. Бунга "Сой бўйида", "Оқтош", "Варрак", "Ҳовлида", "Қоратош", "Тоғда куз" каби асарларини кузатиш орқали яна бир бор амин бўламиз. Айниқса, "Тоғда куз" асари ҳам мазмуни, ҳам композицияси жиҳатидан чуқуррақдир. Асарда илгари сурилган гоя — куз фаслининг гўзаллиги, мусаффолик, сокинликни тараннум этишдан иборатдир. Савлатли тоғлар, барглари сарғайган боғлар, қирғоғи тошлар билан ўралган зилол сувли сой ва боғқа кўплаб манзара унсурлари юқори тасвирий маҳорат билан ишланган.

Лайло Салимжонова гулларни жуда севади. Унинг "Хризонтема натюрморти", "Оқ гуллар", "Мовий фондаги натюрморт", "Хризонтемалар" каби асарларини кузатиб, гулларгаги гўзаллик — рассом ижодининг асосий мавзуси, дейиш мумкин (91-расм).

1991 йилда яратилган "Хризонтемалар" номли натюрмортида рассом гулларнинг гулдонда тартибсиз жойлашуви, уларнинг иссиқ рангли фонда жилоланиши ҳамда қисман кўринган столнинг перспектив ҳолати

91-расм. Л. Салимжонова. Мовий фондаги натюрморт.

орқали асар композициясини яхлит намоён этади. Л.Салимжонова мўйқаламига мансуб асарлар Англия, Иордания, Исроил, Ҳиндистон каби кўплаб давлатларгача етиб борган. Унинг "Қора қаҳва" номли натюрморти эса англиялик машҳур шахсий коллекционер томонидан сотиб олинган.

Л.Салимжонова юртимиз рассомларининг кекса авлодига мансуб бўлишига қарамай, ҳанузгача ижод билан банд. У ўз суҳбатларида З.Иногомов, М.Саидов асарларини севишни, жаҳон санъати намояндаларидан Ван Гог ижодига ўзгача ҳурмат билан қарашини эътироф этади.

Лайло Салимжонованинг ижоди оиласига ҳам таъсир қилган. Буни рассомнинг ўғли Аҳмад Бобоев ижодида яққол кўриш мумкин. У кино соҳасида рассом бўлиб ишлайди. Қизи Лола Бобоева ҳам онаси касбини эъзозлаб, дизайнерлик санъатини эгаллаган. Унинг ишлари АҚШ ҳамда Париж кўргазмаларида муваффақият билан намойиш қилинган. Л.Салимжонованинг турмуш ўртоғи Бахтиёр Бобоев ҳам машҳур ўзбек рассомларидан биридир.

Илҳом Жабборов

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, таниқли ҳайкалтарош Илҳом Жабборов 1945 йилнинг 30 июнида Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманининг Тўқай қишлоғида таваллуд топган.

У ўрта маълумотни олгандан сўнг, 1961 йили Тошкентдаги Бадиий билим юртининг театр бутафорияси бўлимига ўқишга киради. Билим юртида унга таниқли ҳайкалтарош Гришченко устозлик қилган. Бадиий билим юртини тугатгач, И.Жабборов Наманган театрида илк ижодий фаолиятини бошлади. У бу ерда бир қатор спектакларнинг декоратив безагини яратди. Кўп ўтмай, у ўз билим ва малакасини такомил-

лантириш мақсадида ўша даврдаги Театр ва рассомчилик институтининг ҳайкалтаroшлик бўлимига ўқишга киради. Мазкур таълим даргоҳида у таниқли ҳайкалтарош Анвар Аҳмедовдан сабоқ олди.

Билим юрти ва санъат институтида ўқиб юрган йилларидаёқ И.Жабборов ўзининг иқтидорини намоён этган эди. Унинг ижодий ишларида ҳамиша ранг-баранглик, композициялларнинг бойлиги яққол кўзга ташланиб турарди. Ўқишни тугатгач, Илҳом Жабборов катта кўтаринкилик билан ижодий ишларга беришиб кетди. Натижада, турли-туман мавзудаги қатор ҳайкаллар яратила бошланди. Ҳайкалтарош бир қатор тарихий алгюмалар сиймосини яратишга киришди. Улар "Хаёл", "Машраб", "Фурқат", "Амир Темур", "Ал Фарғоний", "Ғафур Ғулом", "Она", "Фалакнинг гардиши", "Жалолиддин Мангуберди", "Уруш йилларида" триптихи кабилардир. Ҳайкалтарош турли композициялар, портретлар яратиб, замонавий ҳайкалтарошликда ўз маҳоратини кўрсатди.

Мамлакатимизнинг истиқлолга эришганлиги санъаткорни янги ижодий парвозлар сари илҳомлантирди. Бу ижодий камолот унинг 1992 йилда Амир Темур сиймосини яратиш борасидаги изланишларида ўз ифодасини топди.

Ҳайкалтарош Соҳибқирон Темур тимсолига мурожаат қилар экан, буюк саркарда ҳақидаги адабиётларни, ўзигача яратилган миниатюра асарларини, рассомларнинг ишларини синчковлик ва қунт билан ўрганди. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди:

"Амир Темур сиймосини яратиш орзуси менда илк бор бундан 25 йил аввал пайдо бўлган эди. Ўшанда мен Самарқанд шаҳрига саёҳатга боргандим. Бутун саёҳат давомида тепамда худди улуғ бобомиз руҳи учиб юргандай туюлганди, бундан қалбим ниҳоятда кучли ҳаяжон ва ларзага келганди. Самарқандга иккинчи марта борганимда Зарафшон дарёси бўйидаги тепаликнинг устида шоҳ руҳи шаҳарни қўриқлаб тургандай кўз олдимга келди. У менга гўё: "Ўз она юртимга неча асрлардан кейин ниҳоят етиб келдим, учиб келдим", деяётгандек эди. Тошкентдаги Амир Темурга бағишланган ҳайкалимнинг ғояси ҳам шу фикр-ўйлар асосида туғилган тимсол шаклланди. Тарихдан маълумки, Соҳибқирон Темур ўнлаб давлатларга маданият олиб борган, золимларнинг додини берган, адолат учун курашган, қаерда қўзғолон бўлса, бориб бостириб, тинчитиб келган. Ҳайкалда ифодаланган Соҳибқиронниг от жиловини маҳкам ушлаб туришининг ҳам рамзий маъноси бор. Ҳайкалда буюк ҳукмдор бутун бир мамлакатнинг тизгинини қўлида тутиб, унда осойишталик, тинчлик бўлишини кафолатлаб, юртимиз гуллаб-яшнасин, деб турғани акс эттирилган (92-расм).

Амир Темурга бағишланган бу асар ҳайкалтаroшликнинг монументал, яъни махобатли турига киради. У бронзадан қуйиб ишланган. Бу ғўзал

ҳайкал мамлакатимиз пойтахти – Тошкент шаҳрининг муқаддас қадамжоларидан бирига айланган. Ҳайкалтарош Амир Темурни шоҳона кийимларда, куч-қудратга тўла пайтида, от устида тасвирлаган. Шунингдек, Темурнинг қўли билан ишора қилаётгани огоҳликни, бу заминда қилинаётган буюк ишларга хайрихоҳликни қўшиш ва қардош халқлар ўртасидаги умумийлик ва ҳамнафасликни қадрлаш ҳақида айтаётгандек туйилади. Ҳайкални кузатиш чоғида улуғ сиймо – Амир Темурнинг буюк жасорати хаёлингиздан ўтади ва муаллифнинг маҳоратига қойил қоласиз. Энди асар тасвирини кузатиб, қуйидаги саволларга жавоб беринг:

– Асарнинг номи нима ва у қачон яратилган?
– Амир Темур ким бўлган?
– Асардан унинг Соҳибқирон эканлигини қандай қилиб билса бўлади?
– Мазкур асар тасвирий санъатнинг қайси турига мансуб?
– Асар композицияси ҳақида нима дея оласиз?
– Ушбу ҳайкал қаерга ўрнатилган?

Илҳом Жабборовнинг машҳур асарларидан яна бири "Ал Фарғоний" ҳайкалидир" (93-расм). Ушбу ҳайкал тасвирини таҳлил қилишда қуйидагиларга эътибор беринг:

92-расм. И.Жабборов. Амир Темур ҳайкали.

93-расм. И.Жабборов. Ал-Фарғоний ҳайкали.

– Асар қандай номланади?

– Асар қачон яратилган?

– Асарда ким тасвирланган?

– Ал Фарғоний ким бўлган?

– Асарда унинг фалакшунос олим эканлиги билинадими?

– Асар тасвирий санъатнинг қайси турига мансуб?

– Асар композициясини шарҳланг?

– Бу асар қаерга ўрнатилган?

– Асар сизга ёқдими? Нима учун ёқди?

Мазкур асар монументал ҳайкалтарошлик турига мансуб бўлиб, у Фарғона шаҳрида ўрнатилган. Аҳмад Ал Фарғоний фалакшунос олим, яъни астроном, математик ва буюк кашфиётчи бўлган. У яратган илмий асарлар ҳозирги кунда ҳам кўпгина давлатларнинг университет ва институтларида дарслик сифатида ўрганилмоқда.

Ҳайкалтарош И.Жабборов ўзининг бадиий жиҳатдан мукаммал ва бетакрор асарлари учун Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1997 й.) унвони билан тақдирланган. Кейинчалик у Ўзбекистон бадиий академиясининг академиги этиб сайланди. 1997 йилда эса унга Миллий рассомчилик ва дизайн институтидаги узоқ йиллик педагогик фаолияти учун профессор унвони берилган. 2001 йилда ҳайкалтарош "Меҳнат шуҳрати" ордени билан мукофотланди.

Баҳодир Жалолов

Ўзбекистон халқ рассоми Баҳодир Жалолов 1948 йилда Тошкентда таваллуд топган. У тасвирий санъат борасидаги дастлабки сабоқни Тошкентдаги П.Беньков номидаги Тасвирий санъат билим юртида олган. Кейинчалик у Россиянинг Санкт-Петербург шаҳридаги И.Репин номидаги рассомчилик, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик институтида ўқиган. Институтни битиргач, Тошкентга келиб, ижодий ишлар билан жиддий

шуғулана бошлади. Шу билан бир қаторда Беҳзод номидаги миллий рассомчилик ва дизайн институтида (аввали Тошкент театр ва рассомчилик институти) ўқитувчилик қилди. Унинг муваффақиятли чиққан илк ишлари қаторига "Масхарабоз Акром Юсупов", (1974 й.), "Халқ устаси – кулол Ҳамро Раҳимова", (1975 й.), Ўрол Тансиқбоев хотирасига бағишланган "Сония ва мангулик" (1977 й.), Рассом Ш.Абдурашидов хотирасига бағишланган "Порлоқ эрта" (1980 й.), «Абадият вакиллари» (1984 й.) каби ишларни киритиш мумкин (94-расм).

Б.Жалоловнинг аксарият ишлари тасвирий санъатнинг маҳобатли ранглаштасвир турига мансуб бўлиб, рассом бу йўналишда Қарши мусиқали драма театри биносига (1981 й.), Тошкентдаги киночилар уйига (1982 й.), "Туркистон" саройига (1993 й.), "Баҳор" концерт залига (1982 й.), Қўқон театри биносига (1987 й.) ва бошқа бир қатор ижтимоий ва маданий бинолар интерьерига деворий безак ишларини бажарган.

Дастгоҳли ранглаштасвирда ҳам Б.Жалолов самарали ижод қилди. Хусусан, бу борада унинг муваффақиятли ишлари қаторига "Исфарада баҳор", "Тоғ қишлоғи", "Сўқмоқ", "Афғонистон тонги", «Ибн Сино» номли асарларини киритиш мумкин (95-расм).

Унинг сермаҳсул ва бетакрор ижоди Алишер Навоий номидаги Республика давлат мукофоти (1990 й.) билан тақдирланган. Миллий рассомчилик ва дизайн институтидаги педагогик фаолияти учун унга профессор унвони берилган (1997 й.). Б.Жалолов Ўзбекистон Бадиий Академиясининг академиги этиб сайланган (1997 й.).

Рассомнинг кўп йиллик самарали меҳнати давлатимиз томонидан қадрланиб, унга Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1984 й.) Ўзбекистон халқ рассоми (1990 й.) унвонлари берилган.

94-расм. Б. Жалолов. Абадият вакиллари.

95-расм. Б. Жалолов.
Иби Сино.

7-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРНИНГ ТАСВИРИЙ САНЪАТИ

Евронада Уйғониш даври санъати

Уйғониш даври санъати умуминсоний санъат тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бири ҳисобланади. Уйғониш даври санъати, яъни "Ренессанс" даври санъати дейилганда асосан Европадаги XIV–XVI асрларда Қарор топган санъат тушунилади. "Уйғониш" ("Ренессанс") атамаси биринчи бор расмий тарзда XIV асрларда Италияда ишлатила бошланган. Фан ва санъатда "Мусулмон Ренессанси", "Шарқ Ренессанси" иборалари ҳам расмий тарзда ишлатилиб, бу тарихий жараёнларнинг жаҳон маданияти ривожига қўшган буюк ҳиссаси эътироф этилган.

Жаҳон маданиятидаги бу ҳаракатлар фалсафа, аниқ фанлар, санъат ва адабиётнинг барча йўналишларида пайдо бўлган. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Уйғониш Италияда расмий равишда шакллангган бўлса-да, лекин унинг дастлабки аломатлари IX–XII, XV асрларда Марказий Осиё, Эрон, Хитой мамлакатларида пайдо бўлган ва фан, маданият ҳамда санъатнинг ривожланишига кучли омил яратиб, кўплаб юксак даражадаги асарлар яратилишига имконият берган.

Уйғониш даврида яратилган асарларда инсонпарварлик ғоялари, қадимги Юнонистон ва Рим маданияти анъаналарини давом эттириш, илм-фан ўртасидаги қарама-қаршиликларга барҳам бериш, кишиларнинг ақлий тафаккурини ўстириш каби қарашлар илгари сурилади.

"Уйғониш" сўзи ўша даврдаги маданиятида энг гўзал, намуна қилиб олса арзийдиган қадимги дунё санъатига нисбатан қизиқиш уйғотиши билан эътиборлидир. Бу даврдаги санъати – қадимги дунё санъатига тақлид қилиш билан чегараланмай, балки ундан ҳар томонлама такомиллик сари интилиши билан фарқланади. Ўша даврдаги иқтисодий ва ижтимоий туб ўзгаришлар кишиларда янги илғор дунёқарашни юзага келтирди ва бу кўпроқ инсонпарварлик ғоялари билан боғлиқ эди. Уйғониш даври маданияти кишиларнинг онги нақадар буюк кашфиётларга қодирлигини, инсоннинг дунёни билишдаги қобилиятлари ниҳоятда катта эканлигини акс эттирар эди.

Уйғониш даври маданиятининг барча йўналишлари орасида санъат катта ўринни эгаллаган. Бу даврдаги санъати дунёни, ерни, фазовий кучларнинг тузилишини билиш ҳақида тасаввур ҳосил қилишни ўз мақсади деб биларди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, ўша даврдаги одамларининг санъатга муносабатлари ниҳоятда юксак бўлган. Бу даврда санъат турлари орасида тасвирий санъат ва меъморчилик асосий ўринни эгаллаган.

Уйғониш даври санъатининг илк ватани Флоренция ҳисобланиб, унинг асосчилари рангтасвирчи Мозаччо, ҳайкалтарош Донателло, меъмор Брунеллески эдилар.

Мозаччо асарларида кишиларнинг қадр-қиммати, жисмоний қудрати ва гўзаллиги акс эттирилар эди.

Шунингдек, Мозаччо ва унинг шогирдларининг суратларида ёруғ ва соя, ҳажм, перспектива, колорит масалаларига алоҳида эътибор берилган. Италия рангтасвири ўша даврларда асосан маҳобатли рангтасвир йўналишида ривожланиб, у асосан деворларга ишланарди.

Ҳайкалтарош Донателлонинг ижоди кўпроқ ҳайкаллар яратиш йўналишида ривожланди.

Меъмор Брунеллески меъморчиликни қадимги дунёчасига тушуниш лозимлигини илгари сурди. Шу билан бирга у мазкур тушунчаларни ўрта асрлар давридаги тажрибалар билан уйғунлаштирди ва бойитди. Меъмор ўз асарларида бино қисмларининг ўлчамларига ва улар ўртасидаги мутаносибликка алоҳида эътибор берди.

Кейинчалик бу санъаткорларнинг ғояларини Жованни Беллини, С.Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэл Санти, Жоржони, Тициан каби буюк ижодкорлар давом эттирдилар.

XVI асрнинг 30–40 йилларини Уйғониш даврининг инқироз даври, деб ҳисоблаш мумкин. Бу вақтларда рассом ва ҳайкалтарошлар Уйғониш даври усталарининг ғоя ва услубларидан сезиларли даражада воз кечдилар ва бу Нидерландия, Франция, Германия санъатига маълум миқёсларда таъсир кўрсатди.

Бу даврда ижод қилган барча санъаткорлар, яъни рассом, ҳайкалтарош ва меъморлар ўзларининг перспектива, нур ва соя, анатомия, пропорция – мутаносиблик борасидаги кашфиётлари билан тасвирий санъатнинг ривожини янги босқичга олиб чиқдилар.

Тасвирий санъатда Уйғониш даври вакилларининг ғоялари ва анъаналари қўшни давлатлар маданияти ва санъатига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Бу таъсир айниқса Нидерландия, Германия, Франция, Испания, Польша бадиий маданиятида яққол намоён бўлди. Хусусан, Уйғониш даври санъати анъаналари рассом ва ҳайкалтарошлардан Ван Эйк, Ван Дер Гус, Пауль Брейгель Катта, А.Дюрер, Ф.Клут, Ж.Гужонларнинг ижодида ўз аксини топди.

Уйғониш даври санъати ҳақида хулоса қилиб айтганда, бу давр санъати ўзининг қаҳрамонона мазмуни, маҳобатли тили, умумлашма кучи билан то ҳануз инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Бу давр санъаткорлари ўзлари яратган мукаммал тимсолар, идеал қаҳрамонлар воситасида ақлу заковатини, гўзаллигини тараннум қилдилар.

Уйғониш даври санъати илгор ютуқларни акс эттирибгина қолмасдан, балки реалистик ҳаёт билан ҳам чамбарчас боғланган ҳолда ривожланди. Ўрта аср диний ақидаларига нисбатан Уйғониш даври санъати инсон ақл-идрокини устун қўяди. Яъни у азоб-уқубат ва итоаткорликка қарши, ҳаётга муҳаббат, фаоллик, курашчанлик, инсонга ишонч тояларини куйлайди. Кейинчалик ҳам жаҳон санъати тарихида бирорта санъаткор Уйғониш даври рассомлари кашфиётларидан таъсирланмай қолмади, улар ютуқларини четлаб ўта олганларича йўқ. Бугунги ижодкорлар учун ҳам уйғониш даври санъати ва маданияти беқиёс мактаб вазифасини ўтаб келмоқда.

Леонардо да Винчи

Уйғониш даврининг бетакрор санъат дарғаларидан бири, Леонардо да Винчи 1452–1519 йилларда яшаб ижод этди. У Италиянинг Винчи шаҳрида туғилган. У рассомчилик билан бир қаторда кўплаб бошқа йўналишларда ҳам ижодий иш олиб борган. Хусусан, сайёралар ҳаракати, океан сувлари, қушларнинг парвози, товушларнинг қуёш ёруғлиги таъсирида тарқалиши, ердаги ҳаёт тарихи ва одамзод ҳақидаги илмий тадқиқот ишлари шулар жумласиндир. У тегирмон, қишлоқ хўжалиги машиналари, туннеллар, учиш аппаратлари борасида ҳам анчагина кашфиётларга асос солган.

Санъат соҳасида Леонардо да Винчи ҳайкаллар ишларди, меъморлик ҳам қиларди, мусиқа асбобларини чаларди, шеърлар ёзарди, расм чизарди. Ҳаммасидан кўра у расм ишлашга жуда қизиқарди. Дастлаб у Флоренцияга келиб, ўз даврининг етук рассоми ва ҳайкалтароши бўлган Андреа Верокко қўлида ўқийди.

Леонардонинг барча бадиий-ижодий фаолияти бевосита илмий изланишлари билан чамбарчас боғлиқ эди. У ўзининг "Рангтасвир ҳақида трактат" номли китобида реалистик санъатнинг бутун бир дастурини баён этган. Бу дастур кейинги давр рассомлари томонидан эътироф этилиб, янада ривожлантирилди.

Леонардонинг аксарият асарлари диний мавзуларда бўлса-да, бироқ уларнинг мазмунида янгича руҳ барқ уриб турар эди. Хусусан, рассомнинг жўшқинлик билан тўлиб-тошган асарларида кишиларнинг

ердаги ҳаётий лавҳалари, уларнинг мураккаб маънавий дунёси ва кечинмалари ўз ифодасини топади. Леонардонинг кўпгина асарларида она образи акс этган бўлиб, улар орқали рассом аёлларни улуғлади.

Рассомнинг энг машҳур асарларидан бири "Сирли тун" деб номланади (96-расм).

Бу асар 1495–1497 йилларда яратилган бўлиб, унда Милан шаҳрининг Санта-Мария ибодатхонасида рўй берган фожиавий воқеа тасвирланади. Маълум бўлишича, ибодатхонада ўз устозларига умрбод содиқ шогирдлар орасидан сотқин чиқади. Асарда Исо пайғамбар шу воқеани ўз шогирдлари билан биргаликда муҳокама этиши акс эттирилган. Рассом сувратда инсонларнинг ҳис ва ҳаяжонларини ниҳоятда кенг, шу билан бирга асардаги образ ва деталларни бир-бирлари билан уйғун ҳолда мувофиқлаштиришга эришган. Гарчи мавзу диний-илоҳий ривоят асосида бўлса-да, тасвир ўта ҳаётий чиққан.

Қолаверса, рассом ранг тасвирни меъморчилик билан боғлаган ҳолда акс эттириб, композиция мазмунини янгичасига ҳал қилади. Бу эса томошабинда унутилмас таассурот қолдиради.

Рассомни машҳур қилган асарларидан яна бири "Мона Лиза. Жоконда" деб аталадиган портретидир (97-рангли расм).

Асар 1503–1505 йиллар давомида яратилган бўлиб, ҳозирда у Париждаги Лувр музейида сақланади. Бу сувратда савдогар Жоконданинг рафиқаси тасвирланган. Мазкур портрет яратилганлигига 500 йилдан ошган бўлса-да, унга бўлган қизиқиш ҳамон сўнгани йўқ, аксинча, XX асрга келиб, асар янада катта шов-шувларни келтириб чиқарди. Натижада миллионлаб томошабинлар Америка, Япония, Россияда

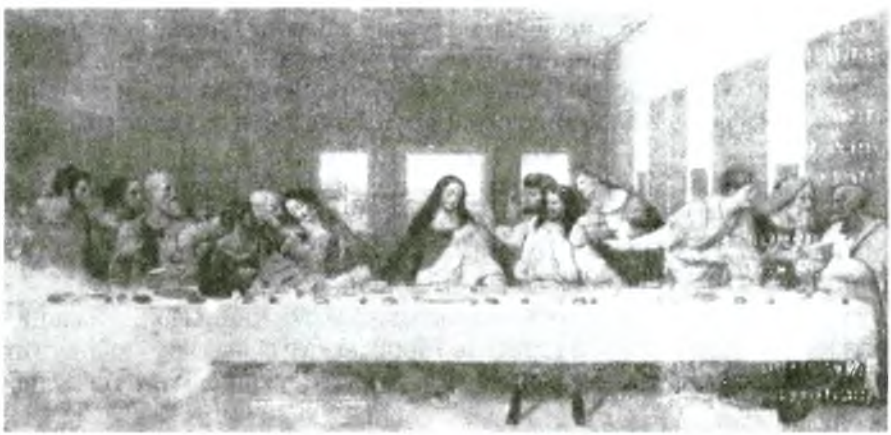

96-расм. Леонардо да Винчи. Сирли тун.

ташкил этилган кўчма кўргазмаларда асарни бир сониягина кўриш учун кеча-кундуз навбат кутиб туришларига тўғри келди. Айрим сохта шуҳратга интилувчи одамлар сувратга қарата тўппончалардан ўқ отишга ҳаракат ҳам қилган эдилар. Шунинг учун асарнинг устки қисмини ўқ ўтмайдиган зирҳли ойна билан ўсишга тўғри келди. Биргина "Мона Лиза" асари ҳақида юз жилддан ортиқроқ асарлар яратилганлиги ҳам унинг нечоғлик машҳурлигидан далолат беради.

Хўш, XX аср кишиларини ушбу асардаги нима ҳайратга соларди?

Назаримизда, ёш аёл юзидаги ҳис-туйғуларнинг ўзгарувчанлигидир. Зеро, унда баъзан совуқ киноя, гоҳ ноз-карашма, гоҳ маъюслик, гоҳ самимийлик, гоҳ жиддий нигоҳни, гоҳида ишонарли даражадаги аниқликни, гоҳ қандайдир яширин маънони кўриш мумкин.

Бундай бир-бирига зид руҳий ҳолатлар ҳар қандай томошабинни ўйлашга мажбур этади.

"Мона Лиза" ёки "Жоконда" сувратини кузатганда, қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

– Суврат тасвирий санъатнинг қайси жанрига мансуб?

– Сувратдаги аёл неча ёшларда бўлиши мумкин?

– Сувратдаги манзара қайси фаслга хос?

– Аёлнинг руҳий ҳолати қандай?

– Суврат композициясининг эътиборли жиҳатлари ҳақида гапириб беринг.

– Сувратда ранг, ёруғ ва соя, перспектива қоидаларига қанчалик риоя қилинган?

– Рассом сувратдаги аёл тимсолини тасвирлаш орқали томошабинга нима демоқчи?

Асар яна шу жиҳати билан мутахассис ва томошабинларда қизиқиш уйғотадики, рассом ўзининг бутун умри давомида ишлаган барча асарларини сотган. Лекин "Мона Лиза" асарини доимо ўзи билан олиб юрган ва ҳар қанча катта миқдордаги пулларни таклиф этишса-да, уни сотмаган.

Леонардо да Винчи ўз ҳаётида кўплаб юксак бадиий савиядаги асарлар яратди. Улардан "Мадонна Бенуа", "Мадонна Литта", "Қоядаги Мадонна", "Гул ушлаган Мадонна", "Оқсичқон ушлаган аёл", "Аёл портрети" ва бошқаларни алоҳида тилга олиш мумкин.

Даҳо Леонардо да Винчининг асарлари 5 асрки кишиларни ўйлашга, ўзаро фикрни тушунишга ва қадрлашга ўргатиб келмоқда. Унинг бетакрор ижоди барча давр рассомлари учун намуна ва тажриба мактаби бўлиб қолаверади.

Микеланжело Буонаротти

Уйғониш даври санъати ва маданиятининг яна бир даҳоси буюк ҳайкалтарош ва шоир Микеланжело Буонарроти 1975 йилда Италиянинг Капризе шаҳрида туғилган. 1594 йилда Римда вафот этган.

У дастлабки махсус таълимни устозлари Уйғониш даври санъатининг буюк вакиллари ҳисобланган рассом М.Гирландайо ва ҳайкалтарош Бертольдо ди Жованнидан олган. У асосан маҳобатли ҳайкалтарошликда ижод қилган, Микеланжелонинг асарларида инсон гўзаллиги, унинг қудрати, ҳаётдаги драматик ҳолатлар ўз бетакрор ифодасини топди. Унинг илк асарлари қаторига "Зинапоя олдида турган Мадонна", "Кентаврлар", "Вакх ҳайкали", "Исога мотам", "Мадонна", "Муқаддас оила" кабиларни киритиш мумкин.

Микеланжелонинг нисбатан кейинроқ яратилган "Давид", "Бош кўтарган қул", "Ўлаётган қул" каби асарлари озод инсон ва ҳуррият, қуллик ва зулмга қарши кураш рамзи бўлиб қолди.

Ҳайкалтарошнинг "Ўлаётган қул", "Бош кўтарган қул" номли ишлари Рим Папаси Юлий II қабри учун тайёрланган эди. Ушбу асарларда курашдаги шиддат ҳам, заифлик аломатлари ҳам ўз ифодасини топган. Микеланжело асарлари орасида Флоренциядаги ибодатхона учун ишланган меъморий ҳайкалтарошлик ансамбли ("Тонг, "Кундуз", "Оқшом ва Тун"). Римдаги авлиё Пётр ибодатхонасининг меъморий ансамбли, "Пъета Родланичи" каби ҳайкаллари айниқса диққатга сазовордир.

Микеланжелонинг "Давид" номли машҳур асари нафақат Флоренцияда, балки бутун дунёда то ҳануз озодлик ва мустақиллик тимсоли сифатида қадрланади (98-расм). Мазкур ҳайкалда Давид душман билан курашиш учун тайёр турган шавкатли жангчи қиёфасида тасвирланган. Ўспирин йигит жанговор ҳолда турибди. Қаҳрамон тимсолида катта жисмоний қувват ва ички кўтаринкилик ифодаланади.

У оёқда мустаҳкам турибди, боши душман томон қаратилган, қошлари чимирилган, лаблари қисилган, қалин сочлари эса пешонасида паришон турибди. Бир қўлда тош, иккинчи қўлида палаҳмон. Бирон дақиқа ўтмасдан у тошни палаҳмонга солиб, айлантириб душман томон улоқтирадиган шайли бор. Давиднинг кучини кўрсатиш учун Микеланжело ҳайкални 5,5 метр баландликда ишлайди. Унинг бўйни, қўли, кўкраги, оёғидаги мускуллари бўртириб кўрсатади. Қаҳрамон тасвирида шафқатсиз куч ва ғалабага ишонч сезилиб турибди.

98-расм.
Микеланжело. Давид.

99-расм.
Микеланжело. Бош кўтарган қул.

"Давид" мавзуси ўз мустақиллиги учун изчил курош олиб бораётган кичик бир шаҳар халқига қаҳрамонона руҳи билан жуда яқин бўлиб, халққа манзур бўлди. "Давид" ҳайкали ҳайкалтарошни ниҳоятда машҳур қилиб юборди ва Рим Папаси Юлий II Рим шаҳрига уни ишга таклиф этди. Папанинг буйруғига кўра ҳайкалтарош жуда кўп ҳайкаллардан ташкил топган йирик иншоот қурилишида иштирок этиши лозим эди. Микеланжело бу буюртма устида кўп йиллар ишлаган бўлса-да, уни охирига етказа олмади. У ўзаро мазмунан боғлиқ бўлмаган бир нечта асарларни ярата олди холос. "Бош кўтарган қул", "Ўлаётган қул" каби ҳайкаллар ҳам мазкур туркум учун ишланган эди (99-расм).

Биринчи ҳайкалда кишини ўзиша ҳаракат қилаётган кучли, ёш ва навқирон йигит тасвирланган. Асарда йигитнинг мағрур юзида ва танасидаги ҳаракатларида қулликка қарши исён ва талабга бўлган иноғ, букилмас ирода ифодаланган. Мускуллардаги йирик, мислсиз зўриқиш озодликка бўлган қатъий ҳаракатни янада кучайтириб, бўрттириб ифодаланган.

Иккинчи ҳайкалда курашда ҳалок бўлаётган қаҳрамон сиймоси ифодаланган. Қаҳрамон катта куч-қудратга, қувватга эга бўлишига қарамаслан, ноилож ликдан ҳалок бўлмоқда. Лекин у душман билан беҳафқат курашди. Шунинг учун ҳам унинг ўлими ёрқин ва осойишта, хотиржам. Унинг юзларида азобланиш, дард белгилари сезилмайди. Ўсмирнинг гўзал танасида ўлим ғалвасаси олдидан рўй берадиган хунук, кўримсизлик белгилари йўқ. Бу ҳайкал орқали Микеланжело кишн танасида ҳаётдан ўлимга ўтиш лаҳзаларини моҳирлик билан кўрсата олган. Бироқ, ҳали танада ҳарорат бор. Енгил нафас олаётган йигит кўкраги кўтарилиб тушиб, оёқлар совиб, мускуллар қочиб, силлиқ кўринишга кирмоқда.

Микеланжелонинг ижоди инсонпарварлик, инсон қудрати ва унинг гўзаллигини таннум этишда, нафақат Уйғонин даври, балки ундан кейинги бутун дунёдаги барча ижодкорларга ҳам намуна бўлиб қолаверади.

Тициан Вечеллио

Уйғонин даврининг буюк ва бетакрор рассомларидан яна бири Тициан Вечеллиодир. У 1476–1576 йилларда Венецияда яшаб ижод этди. Тицианни замондошлари "Рангтасвирчилар қироли" ва "Қироллар рангтасвирчиси" деб аташарди.

Рассом тасвирий санъатнинг кўпгина жанрлари – афсонавий, портрет, манзара, маиший, шунингдек, диний мавзуларда бири-биридан ажойиб ва ўлмас асарлар яратган.

Унинг дастлабки асарлари қаторига "Меличи", "Папа павел III Император Карл V нинг жиянлари билан бирга", "Шаҳарлик Венера", "Карл V" каби портретларини киритиш мумкин. Қарама-қаршилик ва мунозараларга бой XV асрнинг иккинчи ярмида Тициан драматизм билан тўлиб тошган беназир асарлар яратди. "Исо алайҳиссаломга аза тутиш", "Авлиё Себастян" шулар жумласидандир.

Рассом ижодида портрет жанри алоҳида ва асосий ўринни эгаллайди. Айниқса, унинг аёллар тимсолини тасвирловчи асарлари ўзининг юксак бадиийлиги, нафосатга бойлиги билан ажралиб туради. «Лавина портрети», "Даная" "Кўзгу олдидаги Венера", "Урбаноли Венера" номли асарларида рассомнинг эстетик қараштари яққол намоён бўлади (100-расм).

100-расм. Тициан. Урбаноли Венера.

Рассомнинг маиший ва диний мавзулардаги "Ибодатхо-

101-расм. Тициан. Авлиё Себастян.

нага кириш", "Исо алайҳиссаломга аза тутиш", "Европанинг ўғирланиши", "Тобутга қўйиш", "Тавба қилаётган Мария Магдалина", "Авлиё Себастян" суратлари Уйғониш даври санъатининг гултожларидан бўлиб қолди (101-расм).

Тициан асарларининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, у ўзи ифодалаган тимсоллар, образлар воситасида бутун бошли давр кишиларининг қиёфасини тасвирлайди. Масалан, рассом "Қулқоп кийган йигит" номли асарида Уйғониш даври кишиларнинг типик қиёфасини ярата олган. Бу асарда ўзига ишонган жасур венециялик йигит тимсоли ўзига хос тарзда акс этган.

Йигитчанинг жиддий қарашида оддий ва эркин ҳолатида навқирон йигитга хос куч-қувват, жўшқинлик барқ уриб турибди. Жиддий тўқ рангдаги костюм ва оқ рангли кўйлак йигитчанинг оқсуяк зодагонлардан эканлигини билдиради.

Ижодкор умрининг сўнгги йилларида яратган асарларида миллий колоритга алоҳида эътибор берди. Унинг бу интилиши айниқса, асарларда ифодаланган рангдан-рангга ўтишда, нафисликда ўз ифодасини топди.

Тициан асарлари Уйғониш давридаги Венеция рангтасвирининг энг яхши жиҳатларини ўзида акс эттиради. Бу асарларда ранг-баранг дунёни чуқур фалсафий англаш, идрок этиш, ундан завқланиш, тимсолларнинг ҳаётийлиги, кишиларнинг характерини теварак-атроф, табиат, жамият билан боғлиқ ҳолда тасвирлаш рассом ижодининг мазмун-моҳиятига айланганлигини кўриш мумкин.

Тициан бутун ижодида реал ҳаёт қувончи ва унинг гўзаллигини, кишиларнинг бахтга ишончи ва эзгулик томон доимий талпиниши гояларини акс эттирди. Суратларда рангларнинг бой, нозик ва байрамона берилиши уни жаҳоннинг буюк рангтасвирчилари қаторига олиб чиқди.

Тициан асарларининг мазмуни ўзининг сербезаклиги, муҳташамлиги билан бирга композиция қоидаларига жиддий риоя этилиши, айниқса

ритмик тасвирларнинг бойлиги, шакл ва рангларнинг ҳаракатда ҳамда ҳажмли ифодаланиши билан бошқа рассомларнинг ижодидан кескин ажралиб туради.

Рафаэл Санти

Рафаэл Санти – Уйғониш даврининг буюк рангтасвирчи рассоми. У 1483 йилда Италиянинг Урбино шаҳрида таваллуд топган. 1520 йилда Римда вафот этган.

Рассом ва меъмор Рафаэл Санти дастлабки бадиий таълимни ўша даврнинг машҳур рассоми Перужинодан олган. Рафаэл Уйғониш даврининг энг сермаҳсул ижодкорларидан бири эди. Бу даҳо рассом ижодининг бош гояси – инсонпарварлик, инсон гўзаллигини тараннум этиш, одамзоднинг мукаммаллигини мадҳ этишдан иборатдир.

Рассомнинг дастлабки асарлари қаторига "Рицар уйқуси", "Мадонна Конестабеле", "Мариянинг никоҳи" кабиларни киритиш мумкин. Кейинчалик у драматик мазмундаги "Тобутга қўйиш", "Мадонна Грандука", "Боғбон Мадонна" "Станца делла Сенятура" каби асарлар яратиб, катта шуҳрат қозонди (102-расм).

Портрет жанрида яратилган асарлари Рафаэл ижодининг асосий қисмини эгаллайди. Рассомнинг "Папа Юлий II", "Кардинал портрети", "Б.Кастилоне", "Лео X кардиналлар билан" асарлари шулар жумласидандир. Ижодкор "Мадонна Альба", "Мадонна ди Фолино", "Мадонна Грандука" каби портретлари орқали аёл гўзаллиги ва оналик туйғусини зўр маҳорат билан тасвирлайди.

Рассомнинг энг салмоқли ишлари Ватикан саройидаги маҳобатли рангтасвир асарларидир. Унинг мазкур сарой учун ишланган асарлари асосан диний, фалсафий, шунингдек лирик йўналишда бўлиб, улар ижодкорга беқиёс шуҳрат келтирди. Бу мавзудаги сувратлардан айниқса, "Мунозара", "Афина мактаби", "Парнас", "Ақл, мезон ва куч" деб номланган ишлари алоҳида эътирофга лойиқдир. Рафаэлнинг бу туркумдаги асарларида озодлик ва ҳуррият, инсоний бахт-саодат, жисмоний баркамоллик гоялари мужассамлашган.

Рассомнинг диққатга сазовор, энг юксак бадиий савияда ишланган ва энг машҳур ишларидан бири "Сикстин Мадоннаси"дир. Ушбу асар 1515–1519 йиллар мобайнида яратилган бўлиб, у Инжилдаги ривоятлар асосида ишлангандир. Бу асар ҳозирда Германиянинг Дрезден

*102-расм.*Рафаэл. Ватикандаги "Станца делла Сенятура" деворий расми.

103-расм. Рафаэл. Сикстин мадоннаси.

галереясида сақланади. Бу асарда рассом аёл, она тимсолида энг ва олий ёрқин инсонпарварлик ғояларини илари суради (103-расм).

Сувратни кузатар экамиз кўз ўнгимизда духоба парда очилиб, бола кўтарган ҳолда осмондан пастга тушиб келаётган Биби Марьям қиёфаси намоён бўлади. Рассом асардаги илоҳий идеал сиймосини оддий инсонлар умрбуборонлик қилаётган заминдан юқорида, самодаги парқу булутлар кўшкида тасвирлайди. Мадонна Биби Марьямни авлиё Сикстин ва муқаддас Варваралар кутиб олмоқдалар. Мадонна Биби Марьям инсониятни сақлаб қолиш мақсадида ўз ўғлини қурбон қилиб, уни икки фаришта орқали башариятга тортиқ қилмоқда.

Асардаги мазкур мазмун Мадонна тимсолида ўз ифодасини топган. Бу ғояларни томошабинга синдириш учун рассом жонписор ва фидойи Она тасвирини композициянинг марказида улуғвор, ғўзал ва мукаммал тарзда ифодалайди. Асардаги барча образлар ўзаро бир-бирлари билан уйғун ҳолда тасвирланган бўлиб, уни томошабин биринчи нигоҳдаёқ сезади.

Хусусан, асарни кузатган томошабиннинг илк нигоҳи Она тимсоли орқали Сикстинга, кейин унинг қўли ва нигоҳи ҳамда ҳаракатлари орқали яна Биби Марьямга, сўнг унинг кийими чекка қирраларига ва ниҳоят Варвара нигоҳи туфайли пастдаги икки фаришта йўналтирилади. Тўлдирувчи сиймоларнинг нигоҳи орқали томошабин яна Она сиймосига қайта разм солиши билан кузатиш тугалланади.

Рафаэл Сикстин Мадоннаси тимсолида ниҳоятда мураккаб инсоний ҳис-туйғуларни ифодалайди. Биби Марьямнинг юзида ғамгинлик тўлиб тошган бўлса-да, бироқ у руҳан ўктам ва хотиржам кўринади. Унинг ғамгин чеҳрасида, катта очилган кўзларида ўғлининг бошига тушажак

азобларни ҳис этаётганлиги сезилади. Айни пайтда унинг чеҳрасидан катта қурбонлар қилишга қодир шахснинг тийнати намоён бўлади. Асарда Онаизорнинг чексиз ички ҳиссиётлари билан унинг жиддий, бироқ ёрқин гўзаллиги ҳамоҳанг тарзда уйғунлашиб кетган.

Рафаэл Уйғониш даврининг даҳоларидан бири сифатида санъат тарихида ўчмас из қолдирди. Унинг ижоди кейинги асрларда ҳам неча-неча авлод санъаткорлари учун ижодий маёқ вазифасини ўтамоқда.

Рубенс Питер Пауэл

Машҳур фламанд рассоми П.П.Рубенс 1577 йилда Германиянинг Зиген шаҳрида туғилиб, 1640 йилда Антверпенда вафот этган. Рубенс дастлабки тасвирий сабоқларни денгизнавислик оқимига мансуб бир қатор манзарачи рассомлардан олган.

Рубенс 1600–1608 йилларда Италияга келиб, Микеланжело, Рафаэл, Кароважо асарларини синчиклаб ўрганган. Бу даҳо санъаткорларнинг ишларидан нусхалар кўчирган. Кейинчалик у Фландрияга қайтиб, ҳукмдорлар саройида бош рассом лавозимида ишлаган.

Бу вақтда яратган асарларидан унинг Европа Уйғониш даври ва миллий реалистик анъаналар таъсирида бўлганлиги яққол сезилади. Рубенснинг "Хочдан олиш", "Хочни ўрнатиш", (1600–1614 й.), "Даҳшатли суд" (1600–1616 й.), "Тош ташувчилар" (1620 й.), "Тўнғиз ови" (1618–1620 й.) "Ер ва сув иттифоқи" каби дастлабки асарларидаёқ ўша давр санъатида қабул қилинган доимий қоидалардан четга чиқиб, янги бадиий шаклларни яратишга интилиш сезилади (104-расм).

Рассом ижодининг гуллаган даврида яратган асарларида инсон ва табиат гўзаллигини акс эттириш асосий ўринни эгаллайди. Бундай ишлар қаторига афсонавий жанрдаги "Персей ва Андромеда" (1620–1621 й.), тарихий-аллегорик йўналишдаги "Мария Медичининг тарихи" (1622–1625 й.), деҳқонлар ҳаётидан олиб ишланган "Ўроқчиларнинг далада қайтиши" (1635–1640 й.), "Левкипп қизларининг ўғирланиши" (1615–1617 й.), "Уч гўзал" (1638–1640 й.), "Шер ови" суратларида барокко санъатига хос сержилоо дабдабалилик, ҳашаматдорлик сезилади (105-расм).

Рассомнинг табиат гўзаллигини ифодаловчи "Камалакли манзара", "Қуёш ботишидаги манзара" каби асарларида унинг ғоявий эстетик қараслари акс этган.

104-расм. Рубенс.
Ер ва сув иттифоқи.

105-расм. Рубенс. Шер ови.

Рубенсниг кўпгина асарлари жаҳоннинг йирик музейларидан бўлмиш – Лувр, Мадрид, Мюнхен, Дрезден суратлар галереясида авайлаб сақланмоқда.

Рассом ижоди жаҳон тасвирий санъатида асосий ўринлардан бирини эгаллаб, унинг ривожига катта таъсир кўрсатган.

Рембрандт Харменс ван Рейн

Машҳур Голландиялик рассом Х.Р.Рембрандт 1606 йилда Голландиянинг Лейден шаҳрида тегирмончи оиласида таваллуд топиб, 1669 йилда Амстердамда вафот этган.

У рассомлик борасидаги дастлабки маълумотни 1620–1623 йилларда Лейден университетида, шунингдек, ўз даврининг моҳир маҳаллий рассомларидан олган. Кейинчалик у 1623 йилда Амстердамдаги рассомлик билим юртига кириб, ўз маълумотини оширган.

Рассом рангтасвирнинг портрет, маиший, натюрморт, афсонавий, тарихий жанрларида сермаҳсул ижод қилган.

У ўз асарларида оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаёт лавҳалари, табиат манзараларини, ўзига замондош кишиларнинг ички кечинмаларини жуда таъсирчан ва теран ифодаларида ранглардан моҳирона фойдаланган.

Рембрандт ниҳоятда сермаҳсул рассом бўлганлиги сабабли унинг барча асарларини тилга олиб, шарҳлаб ўтишнинг имкони йўқ. Шу сабабли биз унинг энг машҳур суратларидан саналган "Доктор Тюлпнинг анатомия дарси" (1632 й.), "Саския билан автопортрет", "Даная" (1636 й.), "Тунги соқчилар" (1642 й.) каби инлари билан кифояланамиз (106-расм).

Рембрандт ўз ижодининг сўнгги йилларида яратган "Вирсавия" (1654 й.), "Муқаддас оила", (1668–1669 й.), "Адашган ўғлининг қайтини" (1645 й.), "Яҳудий келини" (1668 й.), "Ассур, Аман ва Эсфирь" (1660 й.) каби асарларида рассом ҳаётидаги руҳий қарама-қаршилик, тушкунлик кайфиятлари сезилади (107-расм).

Рассомнинг XVII аср ўрталарида яратилган асарлари демократия анъаналаридан узоқлашган Голландия буржуазияси табиатига мутлақо қарама-қарши бўлган. Мусаввирнинг асарларида кўпроқ ватанпарварлик,

106-расм. Рембрандт.
Даная.

107-расм. Рембрандт.
Адашган ўғлининг қайтиши.

миллий озодлик ҳаракати ғоялари илгари сурилган. Бошқа бир қатор суратларда меҳнат аҳлининг эзгу ғоялари, кишиларнинг маънавий бойлиги каби ахлоқий масалалар акс эттирилади.

Рембрандт ҳақида тўхталганда, унинг ижодини бизнинг мамлакатимиз билан алоқадорлик жойи ҳам борлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Хусусан, унинг Соҳибқирон Амир Темур тахтда ўтирган кўринишини тасвирловчи расми (эскизи) ҳам бор. Айрим санъатшуносларнинг уни рассом Шарқ мавзусидаги биронта композицияси учун тайёрлаган бўлса керак, деб тахмин қилишади.

Рассомнинг бебаҳо ижоди реалистик рангтасвирнинг ривожига улкан ҳисса қўшган.

Рембрандт ҳаётининг охирги йилларида ниҳоятда оғир фожиаларга дуч келади, ўғлининг бевақт вафот этиши таъсирида унинг ижодий ишлари тўхтаб қолади, бунинг натижасида қарзлари кўпайиб, ҳовли-жойини қарзи эвазига тўлайди, буларнинг барчаси даҳо санъаткорнинг гуллаган ижодий камолот палласида вафот этишига сабаб бўлади.

Рембрандтнинг бебаҳо асарлари жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари музейларида авайлаб сақланади. Хусусан, уларнинг гўзал намуналарини

Дрезден суратлар галереясида, Эрмитажда, Амстердам давлат музейида, Луврда, Москвадаги Пушкин номидаги тасвирий санъат асарлари музейида кўриш мумкин.

8-БОБ. ТАСВИРИЙ САНЪАТДАГИ ОҚИМ ВА ЙЎНАЛИШЛАР

Ҳозирги замон жаҳон тасвирий санъати тез суръатларда ва турли оқим ҳамда йўналишларда ривожланмоқда. Лекин бу жараён ҳамма мамлакатларда ҳам бир хилда кечмоқда, деб бўлмайди. Бир мамлакатда реализм, бошқасида импрессионизм, яна бошқасида абстракционизм шуҳрат қозонмоқда.

Умуман эса XIX аср охири ва XX аср ҳамда XXI асрнинг илк йилларида тасвирий санъати тараққиётида Франция, Мексика, АҚШ, Испания, Россия каби мамлакатлар етакчилик қилмоқдалар. XIX–XX асрлар жаҳон илғор тасвирий санъати вакиллари сифатида францияли П.Гоген, О.Ренуар, А.Матисс, О.Роден, испаниялик П.Пикассо, америкалик Р.Кент, мексикалик Д.Сикейрос, Д.Ривера, италиялик Р.Гуттузо, россиялик И.Шишкин, С.Коненков, И.Репин, И.Айвазовский, ўзбекистонлик Ў.Тансиқбоев, Ч.Аҳмаровларни кўрсатиш мумкин. Бу ва бошқа бир қатор рассомлар тасвирий санъатнинг асосий оқимлардан ҳисобланган реализм, романтизм, импрессионизм, формализм каби оқимларда ижод қилдилар. Бу йўналишларда юксак бадиий савиядаги асарлар яратилди. Улар П.Пикассонинг "Шар устидаги қизча", "Уч мусиқачи" (Испания), Сальвадор Далининг "Уруш қиёфаси", Р.Кентнинг "Ноябрь ойидаги Шимолий Гренландиянинг кўриниши", Э.Уорхолнинг "Автопортрет", А.Позднеевнинг "Театр кишилари" (Россия), С.Алибековнинг "Дўппили автопортрет" (Ўзбекистон), Д.Сикейроснинг Мехикодаги миллий кадрлар тайёрлаш мактаби деворига ишланган суратларидан "Янги демократия", С.Далининг "Мадонна Порт-Лигат" (Мексика), П.Гогеннинг "Кечув", О.Ренуарнинг "Жанна Самара" портрети, А.Матиснинг "Идиш ва мевалар", П.Сезаннинг "Пентуазедаги тегирмон манзараси" (Франция), И.Шишкиннинг "Бугдойзор", С.Коненковнинг "Поганини" (Россия), Ван Гогнинг "Адирлаги ўрим-йиғим", О.Роденнинг "Мутафаккир" (Франция), И.Айвазовскийнинг "Тўққизинчи вал" (Арманистон), Р.Гуттузонинг "Саҳродаги отишма", "Худо бизга ёр" (Италия), Д.Риверанинг Халқ маорифи вазирлиги биносига ишланган фрескалари (Мексика), Ири Моруки, Тосуки Морукиларнинг "Хиросима фожиалари" (Япония), И.Репиннинг "Садько" (Россия), А.Лен-

туловнинг "Зангори ваза ва мевалар" (Франция), Уста Мўминнинг "Чўпоннинг тушi", Р.Аҳмедовнинг "Тонг", "Оналик" (Ўзбекистон) асарларидир.

Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги замон тасвирий санъати ниҳоятда турли-туман оқим ва йўналишларда ривожланмоқда. Қуйида мазкур оқимларнинг энг асосийлари билан батафсил танишиб чиқамиз.

Реализм оқими. Реализм ибораси кенг маънода ҳаётни тўғри, ҳақиқатда қандай бўлса, шундайлигича ўзига хос бадиий шакллар ёрдамида тасвирлашни назарда тутади. Мазкур йўналиш XIX аср ўрталарида Францияда пайдо бўлди. Реализм фотография каби борлиқни тўғрилан-тўғри кўчириш эмас, балки уни ифодалашга ижодий ёндашиб, ҳаётдаги энг характерли, қизиқарли кўринишларни танлаб олиш, шу асосда асарлар яратишдан иборатдир. Тасвирий санъатда реализмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида рассомлардан Домье, Курбе, Репин, Гуттузолар катта роль ўйнадилар. Реализм оқимида яратилган асарларнинг ёрқин намунасини Америкалик рассом Р.Кентнинг "Ноябрь ойидаги Шимолий Гренландиянинг кўриниши", Хитойлик рассом Чжао Пэйчжининг "Қийғос гуллади", Россиялик ҳайкалтарош С.Коненковнинг "Поганини" каби суврат ва ҳайкаллари мисолида кўриш мумкин. Р.Кентнинг Москвадаги А.С.Пушкин номидаги тасвирий санъат музейида сақланаётган "Ноябрь ойидаги Шимолий Гренландиянинг кўриниши" номли сувратида Американинг Шимолий Шарқидаги Шимолий муз океани ва Атлантика океани соҳилидаги орол кўринши тасвирланган (108-расм). Унинг мазмуни бу совуқ иқлимли жойларни ўрганиш учун борган тадқиқотчиларнинг яшаш шароитлари ва океаннинг кўринишини акс эттиришдан иборатдир.

Ҳозирги замон ҳайкалтарошлик санъатидаги реализмнинг ёрқин намунасини машҳур рус ҳайкалтароши С.Коненковнинг "Поганини" портретида кўриш мумкин (109-расм). Поганини XIX аср иккинчи ярмида Италияда яшаб ижод этган скрипкачи ва композитордир. Мазкур асар 1956 йилда дарахт шох ва илдизларидан яратилган. Асар шунчалик муваффақиятли ишланганки, ҳайкалтарошнинг фантазияси ва қобилиятига қойил қолмасдан илож йўқ.

Асарда қаҳрамоннинг акс эттирилиши шарт бўлган асосий қисмлари ҳисобланган боши, қўллари, шунингдек, скрипкаси акс эттирилган. Ҳайкалдаги скрипка, унинг камони, скрипкачининг умумий ҳолати, бармоқларининг, сочларининг ва ҳатто юзидаги ҳиссиётлар ҳам фақат Поганинига хослиги яққол сезилади. Ҳайкал рангсиз, ташландиқ ёғоч парчаларидан ишланган бўлса-да, кишига даҳо скрипкачи ҳақида тўла тасаввур бера олади.

108-расм. Р.Кент. Ноябрь ойидаги Шимолий Гренландия.

109-расм. С. Коненков. Поганини.

Мазкур ҳайкал орқали ҳайкалтарош томошабинларга даҳо композитор ва скрипкачига нисбатан ўзининг юксак ҳурматини сингдиради. Ушбу ҳайкал айни пайтда Москвадаги рассомлар уюшмаси биносида сақланмоқда.

Реалистик рангтасвир оқимида яратилган ишлардан яна бири хитой рассоми Чжао Пейчжининг "Қийғоч гулдади" номли натюрмортидир. Мазкур иш 1980 йилда яратилган бўлиб, уни ишланда рассом кумуш рангли фолга, тухум пўчоғи, садаф увоқлари ва лакдан фойдаланган.

Сюрреализм оқими. Сюрреализм атамаси француз тилидан олинган бўлиб, "ўта реализм" деган маънони билдиради. Дастлаб у адабиётда, XX асрнинг бошларида Францияда пайдо бўлиб, кейин санъатнинг бошқа бир қатор турларида ҳам қарор топган. Бу оқим вакиллари санъатда ақл-заковат, мантиқ, эстетик ва ахлоқий ҳиссиётларни тасвирлашга қарши чиқадилар.

Улар ўз ғояларида ақлий фаолиятда ва жамият ҳаётида шаклланган тизимни тубдан ўзгартиришни илгари суради. Бу оқим вакиллари ижодкор онгига дафъатан келиб қолган сўз, ғоя, фикр, турли тасаввурларнинг дастлабкиси, кутилмаган ҳолатдаги шакл асарнинг асоси бўлиши керак, деб ҳисоблаганлар. Бу оқимга исёнкорлик руҳидаги, ҳаётдаги тартиб ахлоқий қоидалар билан ҳисоблашмайдиган, жамиятни ўзгартириш ғоясида юрган ижодкорлар қўшилишган.

Импрессионизм оқими XIX аср охири XX аср бошларида пайдо бўлиб, унинг вакиллари реал борлиқни ҳаракатда, ўзгарувчанликда тасвирлаш, ҳаётнинг қисқа лақиқаларини жонли ва ҳиссиётли тасвирланиши ғоясини илгари сурганлар.

Импрессионизм сўзи – французча бўлиб, "таассурот" сўзидан келиб чиққан. XX асрнинг иккинчи ярмида француз рассомларидан Э.Мане, О.Ренуар, Э.Дега кабилар бу оқимга асос солдилар. Улар ўз асарларида мавжуд ҳаётдаги мураккабликларни соф ва осон идрок этишга ундадилар. Уларнинг асарларига деталларнинг мувозанатда бўлиши, композициянинг қисмлардан ташкил топиши, одам қоматларининг турли шакллар ва гардишлар билан кесилгандек кўринишида тасвирлаш хос эмас. Бу оқимда кейинчалик К.Моне, О.Роден, П.Гоген, С.Дали, П.Пикассолар самарали ижод қилдилар.

Импрессионизм йўналишида яратилган энг машҳур асарлардан бири Пабло Пикассонинг "Шар устидаги қизча" номли сувратидир.

С.Далининг "Уруш қиёфаси", О.Ренуарнинг "Жанна Самара портрети", Э.Уорхолнинг "Автопортрет", Л.Гавиранинг "Экология", П.Гогеннинг "Кечув" каби сувратлари ҳам мазкур оқим моҳиятини очиб берувчи ёрқин асарлар намунасидир (110 – 111-расмлар).

110-расм. Сальвадор Дали.
Уруш қиёфаси.

111-расм. Ренуар.
Жанна Самара портрети.

С.Далининг "Уруш қиёфаси" номли сувратида, рассом киши бош суяги тасвири орқали қиргинбарот уруш одамзодни қандай фожиаларга гирифтор қилиши мумкинлигини образли тарзда ифодалайди.

Импрессионизм оқимидаги асарлардан яна бири ўзбек рассоми С.Алибековнинг "Дўппили автопортрет" номли сувратидир. Асар 1986 йилда яратилган (112-расм).

Бу асардан томошабин бетакрор таассурот олиши мумкин. Бу таассурот реалистик рангтасвирдан фарқли ўлароқ, турли деталлар (дўппилар, қуш, гул, табиат, рассом ва аёл бошлари ва бошқалар)нинг бетартиб жойлашуви, шунингдек, бетартибликкa қарамай улардаги ниҳоятда ёқимли ва тоза рангларнинг кишига завқ бағишлаши билан боғлиқдир. Бу деталлар ўртасидаги умумийлик ва уларни боғлаб турувчи жиҳат шундаки, асардаги рассом, аёл, қуш, гул, дўппи тасвири орқали муаллиф инсоний муҳаббатни тараннум этган. Шу мақсадда рассом муҳаббат тимсоли бўлган қизил рангдаги мато орқали уларни бир-бирига боғлашга ҳаракат қилади.

Постимпрессионизм оқими Францияда импрессионизмдан сўнг XIX аср охири XX аср бошларида пайдо бўлди. У санъат асарларида балиий шаклларни маълум қонуниятлар асосида яратиш, фазовийлик, ҳажм, декоративлик, стилизацияга мутахассислар асосий эътиборини қаратди.

112-расм. С. Алибеков. Дўппили автопортрет.

Постимпрессионизмнинг етакчиларидан бўлган П.Сезанн дунёнинг маълум қонуниятлар асосида тузилганлигини, унинг моддийлигини очишга ҳаракат қилган. Ушбу йўналишнинг ўзига хос жиҳатлари П.Сезанн билан бир вақтда ижод қилган голландиялик рассом Ван Гогнинг эҳтиросли ижтимоий қарашларида, кескин шиддат, ҳаяжон билан уйғунлашувчи тасвирлаш техникасида ҳам ўз ифодасини топди. У ўз орзу-ўйларини маиший ва афсонавий мавзулардаги суратларида, кишилар ва табиатнинг яхлитлигини ифодаловчи асарларида тасвирлашга ҳаракат қилди. В.Гогнинг ижодий изланишлари символизм ва модерн услубларининг пайдо бўлишига асос бўлди. Унинг янада тараққий этишига Гогеннинг М.Дени, П.Боннар каби шогирдлари катта ҳисса қўшдилар.

Постимпрессионизм оқимининг йирик вакилларидан яна бири А.Тулуз-Лотрек эди. Унинг суврат ва график ишларида асосан актёрлар, циркчилар, ошхона ходимларининг ҳаёти кучли ифодавий қудратга эга композиция, расм, ранг, соялар ёрдамида киноя қилиб тасвирланар эди.

Постимпрессионизм оқимига **неоимпрессионизм** (французча "ажратиш", "янги" маъносида) ва **пуантилизм** (французча "нуқта") ҳам киритилади. Бу оқимда Ж.Сёра, П.Синьяк, К.Писсарролар нуқта ёки квадратлар ёрдамида тасвирий шаклларни ифодалагандар.

Пуантилизм оқимида ўзбек рассомларидан З.Исломшиков ҳам ижод қилади. Рассомнинг "Шоҳимардон" номли асари шу оқимга мансуб услубда яратилган (113-расм).

Романтизм ҳам тасвирий санъатдаги энг кенг тарқалган оқимлардан биридир. У XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида Европа ва Америка маданиятида шаклланган гоявий ва бадиий йўналишдир. Бу йўналишнинг асосида маънавий-ижодий эркинлик, кучли эҳтирос ва шиддаткорликка талпиниш, миллий маданият ва халқ оғзаки ижодига мурожаат этиш, узоқ юртларга ва халқларга интилиш гоялари ётади. У тасвирий санъатда ўзининг ниҳоятда ёрқин ифодасини топди.

Романтизм мактаби Францияда шаклланган. Бироқ унинг кучли таъсирини ранглтасвирчи рассомлардан Т.Жерико, Э.Делакруа, шунингдек, И.Репин, Ф.Рюд, К.Брюллов, И.Айвазовский кабиларнинг ижодида ҳам кўриш мумкин. Улар рассомларнинг асарларида ғалати, кутилмаган ўткир

113-расм. З. Исломшиков. Шоҳимардон.

драматик ҳолатлар, хусусан, инқилобий қурашлар, тарихий ўтмиш, қаҳрамонона афсоналар, Шарқнинг қизиқарли кўринишлари ва воқеалари ифодаланар эди. Француз романтиклари одатда ўз асарлари учун эҳтиросли, кучли характердаги кишиларни танлаб олишар эди.

Бу оқимда яратилган энг машҳур асарлардан бири рассом К.Брюллновнинг "Помпейнинг сўнгги куни" суврати ҳисобланади, ушбу асар 1827—1833 йиллар давомида яратилган. Унга қадимги Италиянинг Помпей шаҳрида ер силкинини натижасида рўй берган воқеа асос қилиб олинган (114-расм).

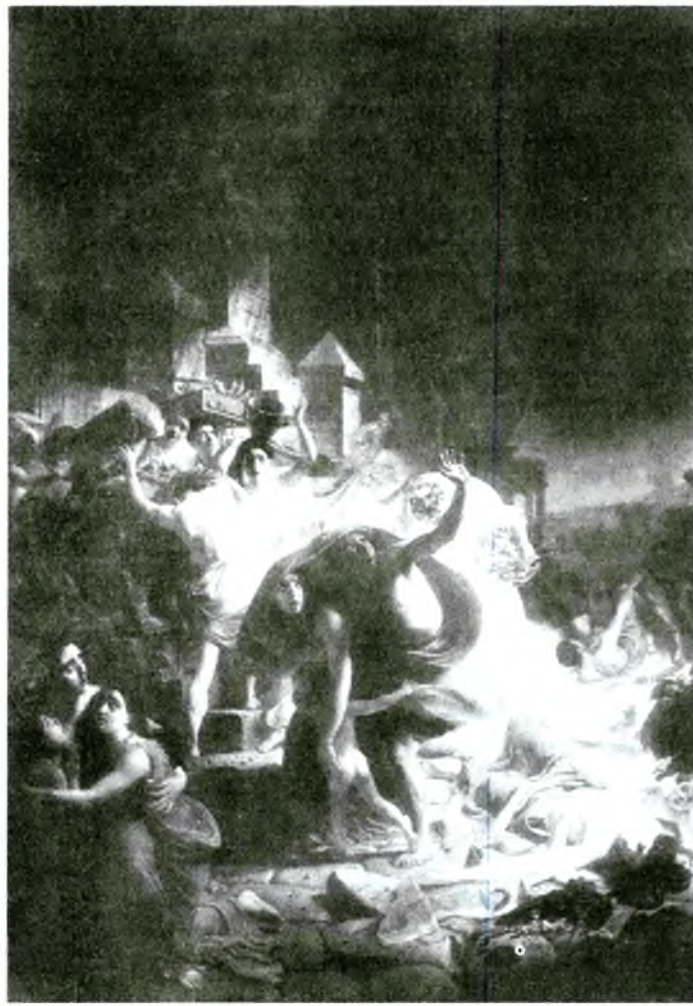

114-расм. К. Брюллов. Помпейнинг сўнгги куни. Фрагмент.

Бу воқеа натижасида шаҳарнинг 30.000 аҳолисидан кўпчилиги ер остида қолиб кетгани ҳақида маълумотлар бор. Сувратда ер силкиниши натижасида шаҳарликларнинг бу воқеадан саросимага тушиб, ундан қутулиб қолиш учун қилаётган ҳаракатлари ифодаланади. Асарнинг асосий ғоясида табиатнинг бешафқат инжиқликлари ва кишилардаги унга қарама-қарши ҳолда, ҳаётга интилиш истаклари, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги зиддиятлар ифодаланган. Буни биз сувратнинг чап томонидаги саґана зинапоялари атрофида тўпланган кишилар қиёфасида кузатишимиз мумкин.

Асарнинг биринчи планида учта гуруҳ бор. Биринчи гуруҳда ифодаланган икки ўғил ўзларининг касал оталарини кўтариб қочаётганлиги, иккинчисида она ва бола ифодаланган. Ниҳоят учинчи гуруҳда эса ёш эр-хотинлар тасвирланган.

Асар марказида зинапоядан йиқилиб, ўзини йўқотган она ва ґўдак тасвирланган. Бу тасвирда эскилик, қаридикнинг ҳалокати ҳамда янгилик ва ёшликнинг ривожи ифодаланган.

Бу ғоя том устидан йиқилаётган ҳайкал, бутпараст ва христиан руҳонийлар тасвирида ҳам кўзга ташланади.

Асарда К.Брюллов сувратнинг чап юқори бурчагида ўзининг расмини бошига этюднигини қўйиб олган ҳолда тасвирлаганлигини кўрамиз.

Романтизм йўналишида асарлар яратган ўзбек график рассомларидан бири А.Циглинцевдир. Унинг юксак бадиий савиядаги асарлари орасида "Абу Али ибн Сино – Буюк аллома" номли туркуми алоҳида диққатга сазовордир (115-расм).

Ушбу туркум 1980 йилда линогравюра услубида яратилган бўлиб "Китоб билим манбаи", "Устоз ва шогирд", "Жарроҳлик" мавзуларига

115-расм. А. Циглинцев.
"Ибн Сино – буюк аллома" сериясидан.

бағишланган. Бу асарларнинг биринчисида математика ва астрономия фани, иккинчисида мусиқа ва учинчисида жарроҳлик жараёни акс этган. Уларнинг учаласида ҳам устоз ва шогирд ўртасидаги муносабатлар ифода этилади. Бу триптихни мустақил кузатганда эътиборни сувратлардаги мазмун, улардаги кишилар, кишиларнинг ўзаро муноқоти, асарда тасвирланган нарсалар ва уларнинг тасвирланиш сабаблари, тасвирланган воқеа ва кўринишларнинг қайси даврларга хослиги, воқеа содир бўлаётган жой, йилнинг фасли ва куннинг вақтига қаратиш лозим.

Шунингдек, асар композицияси, унинг ифода воситалари, тасвирларнинг ўлчамлари, ўлчам нисбатлари, ёруғ ва соя нисбатлари, рассом маҳоратини ҳам унутмаслик керак.

Ўтган асрнинг илк йилларида тасвирий санъатда кенг тарқалган оқимлардан яна бири **формализм** ҳисобланади. Бу оқимда мазмунга қараганда шакл (форма) устувор ҳисобланади. Бу оқим санъатдаги энг қимматли бадиий унсур сифатида фақат шаклнигина тан олади. Ва ушбу оқимга мансуб рассомлар ўз асарларини геометрик шакллар ёрдамида ёки уларга асосланган ҳолда тасвирлайдилар. XX аср бошларида Европада пайдо бўлган бу оқимнинг тараққиёти натижасида футуризм, экспрессионизм, кубизм, абстракционизм каби йўналишлар ҳам пайдо бўлди.

Абстракционизм атамаси – лотинча мавҳум, номаълум деган маъноларни англатади. Ушбу оқим XX асрда пайдо бўлиб, унинг вакиллари дастлаб ранглтасвир, ҳайкалтарошлик ва графикада нарсалар ва ҳодисаларни реал тасвирлашдан воз кечдилар. Бу санъат йўналиши бадиий асарнинг ҳаётни билишдаги аҳамиятини инкор этади. У 1910 йилда пайдо бўлиб, жамоатчилик дидига қарши алоҳида шахсларнинг санъатга муносабатини ифодалайди. Бу санъат турларидаги сувратларда одатда мазмунини англаш мушкул бўлган доғ, шакл ва чизиқларнинг тартибсиз ҳаракати тасвирланади.

Абстракционистларнинг дастлабки вакиллари В.Кандинский (рус), Саймур Ликтон, Дейвид Смит, Жексон Поллока (америкалик), Пъер Сулажа (француз), Карела Аппела (голланд)лар эди.

Бу оқимга мансуб энг машҳур асарлардан бири А.Райтбурднинг 1988 йилда яратилган, "Авлиё Антонийнинг васвасаси" деб номланади (116-расм). Сувратда айрим тушуниб бўладиган ва тушуниб бўлмайдиган шакл, ранг, кўринин ва воқеалар қоришиқ тасвирланган.

Абстракционизм оқимида фақат рассомлар эмас, ҳайкалтаронлар ҳам ижод қилганлар. Бу борада О.Цадкиннинг "Композиция" деб номланган асари диққатга сазовордир (117-расм).

Классицизм – лотинча сўз бўлиб, "намунавий" деган маънони билдиради ва у XVII–XIX асрлар мобайнида Францияда шаклланди. Бу

116-расм. А.Райтбурд.
Авлиё Антонийнинг васвасаси.

117-расм. Ю. Цадкин.
Композиция.

оқим вакиллари ўз ижодлари учун қадимги дунё маданияти ва санъатини намуна қилиб олдилар. Бу оқимда яратилган асарларда мазмуннинг мантиқий ривожланиб бориши, композицияда мувозанатнинг аниқ ифодаланиши, чизиқларнинг умумлашган ва равон бўлиши, ҳажмнинг эса аниқ андоза асосида ифодаланиши талаб этилади. Ранг эса ғояни ифодаланда ёрдамчи вазифани бажариши лозим. Бу оқимнинг етакчи вакиллари сифатида Н.Пуссен, К.Лоррен, А.Менгс, А.Лосенко кабиларни кўрсатиш мумкин (118-расм).

118-расм. Пуссен. Ринальдо ва Армида.

9-расм. Т. Муҳамедов. Ўзбек халқ эртаги "Карнай кўтарган бола" асосида ишланган иллюстрация. Фрагмент.

13-расм. В.Суриков. Бойвучча Морозова. Фрагмент.

29-расм. Абу-Самбалдаги Рамзес II нинг қояда ишланган ибодатхонаси. Эрамиздан аввалги XIII аср. Фрагмент.

35-расм. Мелосли Афродита. Юнонистон. Эрамиздан аввалги II аср. Фрагмент.

39-расм. Хисравнинг овда Ширин билан учрашуви. Шероз. Фрагмент.

43-расм. Беҳзод ва бошқалар. Бобур Қобул атрофидаги Хўжа Сеёрон чашмаси олдида. Фрагмент.

52-расм. Қизил зал. Деворий расм. Варахша. Фрагмент. VII аср. Фрагмент.

103-расм. Рафаэл. Сикстин мадоннаси. Фрагмент.

104-расм. Рубенс. Ер ва сув иттифоқи.

129-расм. И.Репин. Иван Грозний ва унинг ўғли Иван. Фрагмент.

Символизм – Европа ва Америка санъатида XIX аср охири – XX аср бошларида шаклланган оқимдир. Бу йўналишдаги рассомлар ижодининг асосини символик, яъни рамзий образлар ташкил этади. Бу символ-рамзлар турли маънони билдириб, асарда яширин ҳолда ифодаланади. Айниқса, дунёни тутиб турувчи сирли ва тайритабиий мистик кучларни ифодалаш бу оқимда асосий ўринни эгаллайди. Унинг энг машҳур вакиллари сифатида францияли рассомлар П.Шаванна ва германияли Х.Маре, А.Фейербахларни алоҳида эътироф этиш мумкин.

Кубизм – XX асрнинг биринчи чорагида Францияда пайдо бўлган оқимдир. У геометрик шакл – куб сўзидан келиб чиққан. Бу йўналишдаги рассомлар реалистик санъат анъаналаридан воз кечиб, реал предмет шаклларини геометрик шакллар – куб, шар, цилиндр, конус ва уларнинг қўшилмасидан ҳосил бўлган қурилмалар ёрдамида тасвирлар эдилар. Бу йўналишдаги санъат намояндаларидан П.Пикассо, Ж.Брак, Х.Грис, А.Лентулов кабиларни кўрсатиш мумкин.

119-расм. А. Позднеев. Театр кишилари.

Кубизм оқимига хос характерли асарлардан бири А.Позднеевнинг 1987 йилда яратилган "Театр кишилари" номли сувратидир (119-расм). Асар синчиклаб кузатилганда, суврат мазмунидаги ҳар бир деталь у ёки бу геометрик шакл асосига қурилганлигини кўриш мумкин.

Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган асарни кузатинг. Қани, бир ўйлаб кўринг-чи? Унда тасвирланган театр артистлари нечта ва улар нима билан машғул? Асар композицияси мақсадга мувофиқ тузилганми? Суратда ранглар тўғри танланганми? Асар ҳақида ўз таассуротингизни сўзлаб беринг.

Футуризм атамаси – лотинча "футура" сўзидан олинган бўлиб, келажак маъносини билдиради. Бу оқим вакиллари "келажак санъати" ни яратиш мақсадида анъанавий маданиятни, унинг барча ахлоқий ва бадиий моҳиятини инкор этадилар. Улар асосан саноатланган йирик шаҳардаги замонавий фан ва техника ютуқларини, уларнинг ҳаракати, куч-қувватини улуғлайдилар. Футуризм тасвирий санъатда ўз мазмуни билан кубизмга жуда яқин туради. Футуристлар ўз асарларида шаклларнинг кесишуви, сурилиши, тўқнашувларини, айни бир хил мотивларнинг кўплаб қайтарилишини ифодалар эдилар. Бу билан улар томошабинга замонавий шаҳарлардаги шиддатли тараққиёт ҳаракатини

тақлим этмоқчи бўладилар. Футуризм дастлаб Италияда пайдо бўлиб, унинг асосчилари Филиппо Маринетти ва Уго Боччони, Карло Карра эдилар. Бу оқим Европадаги бир қатор мамлакатларда ҳам кенг тарқалди.

Футуризм оқимида яратилган асарлардан бири сифатида германиялик рассом Ш.Хуберинг "Тўкин-сочинлик жамиятида" номли сувратини кўрсатиш мумкин. Асар 1987 йилда яратилган бўлиб, у орқали футуризм оқимининг асосий ғояларини осон тушуниб олиш мумкин.

Примитивизм атамаси – "примитив", яъни содда маъносини билдиради. У XIX аср охири XX аср бошларида пайдо бўлган. Мазкур оқим вакилларининг мақсади тасвирий воситаларни атайлаб жўнлаштириб, ибтидоий, ўрта асрлар, халқ санъати, болалар ижодига яқинлаштириб асар яратишдир.

Примитивизмнинг пайдо бўлиши буржуа санъатида ижодкорнинг ҳаётни реал акс эттиришдан узоқлашуви, шунингдек, Европада XVI асрдан бошлаб шаклланган турли балиий услублардан воз кечиш йўлидаги ҳаракатлар билан боғлиқдир.

Касбий махсус маълумот олмаган, осон тасвирий воситалардан фойдаланиб, суратлар яратган рассомлар қаторига франциялик А.Руссо, грузиялик Н.Пиросманашвили кабиларни киритиш мумкин. П.Пикассонинг бу оқимда яратилган "Раққоса" суврати ҳам бор. Хусусан, унинг 1907–1908 йилларда яратган "Раққоса", Н.Пиросманашвилининг "Кичик балиқчи", "Жирафа" номли асарлари примитивизмнинг бутун моҳиятини намоён этувчи асарлардир (120-расм).

120-расм. Н.Пиросманашвили. Кичик балиқчи.

Модернизм – французча "модерн" сўзидан олинган бўлиб, энг янги, замонавий деган маънони англатади. У бир қатор маданият ва санъат йўналиши оқимларининг умумий номи бўлиб, унинг шаклланиши XIX–XX асрларга тўғри келади. Бу оқим вакиллари мумтоз санъатнинг инсонпарварлик анъаналаридан воз кечадилар. Модернизмнинг дастлабки шаклари кубизм, сюррреализм, абстракционизм ҳисобланади.

Бу йўналиш мутахассислари ўтмиш меросдан бутунлай воз кечишни тарғиб қиладилар ва мавжуд бадиий дид ва эстетик тушунчалар асосида шаклланган меъёрларга қарама-қарши бўлган янги тамойилларни яратиш гояларини илгари сурадилар. Кейинчалик, XX аср бошларида модернистик оқимларнинг ривожланиши асосида абстракционизм оқими пайдо бўлди. Уни предметсиз санъат ҳам дейишади. 1940 йилда АҚШда "Тинч океан абстракционизм мактаби"нинг пайдо бўлиши мазкур йўналишнинг бошқа оқимлар орасида юқори мавқега чиқиб олишига имкон берди. 1940–1960 йилларда модернизм дунёнинг жуда кўплаб мамлакатларида кенг тарқалди ва ўша даврларда илғор ҳисобланган реализмга қарши мавқеда бўлди. Санъатдаги бу оқимнинг мақсади маънавий эркинлик, ҳар бир рассомдаги ўзига хосликни ифода этиш орқали янгиликка интилиш тамойилини тарғиб қилишдан иборат эди.

9-БОБ. ХОРИЖНИНГ БУЮК РАССОМ ВА ҲАЙКАЛТАРОШЛАРИ

Шарден Жан Батист Симеон

Ж.Шарден 1699 йилда Парижда таваллуд топган ва 1779 йилда вафот этган. Рассом асосан рангтасвирнинг натюрморт ва маиший жанрларида реализм оқимида ижод қилган. Унинг асарлари натура асосида ишланган бўлиб, чуқур лиризм билан суғорилган. У ўз замондошлари бўлган халқ вакилларининг ҳаётини ўзгача кўтаринкилик билан акс эттиради. Айниқса, унинг ижодида ҳунармандлар, аёллар, болалар ҳаёти реалистик тарзда тасвирланади.

"Кир ювувчи аёл" (1737 й.), "Тушки овқат олдидан ибодат" (1744 й.), "Ошпаз аёл" (1738 й.), "Меҳнатсевар она", "Санъат анжомлари", "Пилдироқ ўйнаётган болакай" (1738 й.) каби асарлар Ж.Шарден ижодининг юксак намуналаридандир (121-расм).

121-расм. Шарден.
Ошпаз аёл.

Шарден. Санъат анжомлари.

Рассомнинг натюрморт жанрида яратган асарлари ўзининг бой эстетик жозибаси ва мукаммал композицияси, реалистик ифолавийлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ж.Шарден асарлари Петербургдаги Эрмитаж музейида, Франциядаги Лувр музейида, шунингдек, бир қатор шахсий коллекцияларда сақланмоқда.

Брюллов Карл Павлович

Машҳур рус рассоми К.П.Брюллов 1799 йилда Петербургда туғилган ва 1852 йилда Рим яқинидаги Марчано қишлоғида вафот этган. Петербург Бадиий Академиясида таълим олган.

Брюллов Академияни битиргач, Германиянинг Дрезден, Мюнхен тасвирий санъат галереясида бўлиб, буюк рассомлар ижодини ўрганди. Италияда яшаб, Уйғониш даври рассомлари ва уларнинг издошлари ижоди билан танишди. У 1823–1835 йиллар давомида Италияда яшаб ижод қилди. Италиядаги фаолияти даврида "Италия тонги" (1823 й.), "Италияда туш пайти" (1827 й.) мавзуларида яратган композициялари оригиналлиги ва рангдорлиги билан шуҳрат топди. Айниқса, унинг портрет жанридаги "Чавандоз аёл" (1832 й.), "Самойлованинг Д.Пачини ва араб болакай билан портрети" (1832–1834 й.), "Крилов портрети" (1839 й.) номли асарларида рассомнинг бадиий маҳорати янада ёрқин намоён бўлди.

Унинг асарларида инсон гўзаллиги, унинг нафис ҳис-туйғулари ўзига хос кўтаринки руҳ билан куйланади. Шунингдек, рассом ижодида драматизм, реалистик анъаналар нозик психологизм ҳам катта ўринни эгаллайди. Бу ҳолни рассомнинг "Вирсавия" (1812 й.), "Помпейнинг сўнгги куни" (1830–1833 й.), "М.Ланчи портрети" (1851 й.) номли суратларида кўриш мумкин (122-расм).

К.Брюллов қаламтасвир ва акварель устаси сифатида ҳам юксакликкa кўтарилди. Унинг Юнонистон ва Туркияга қилган саёҳатларида ишлаган қоралама ва рангтасвирлари бундан далолат беради.

Рассом ўз ижоди давомида тасвирий санъатга романтизм оқимини олиб кирганлардан эди. Россияда К.Брюллов ижодининг таъсири остида фаолият кўрсатган унинг бир қатор издошлари пайдо бўлди. Улар рассомнинг композицияларидаги ҳашамдорлик ва рангдорлик тамойилларини пухта ўзлаштирдилар ва ўз асарларида кенг қўлладилар.

122-расм. К.Брюллов. Вирсавия.

Айвазовский Иван Константинович

Маринизм – яъни денгизнавислик жанрининг устаси арман рассоми И.К.Айвазовский 1817 йилда Феодосияда туғилиб, 1900 йилда вафот этган. У бадиий таълимни дастлаб Петербург Бадиий Академиясининг манзарачи рассоми М.Н. Воробьевдан олган. И.Айвазовский ўз асарларида денгиз кўринишлари ва ундаги воқеаларни бетакрор ва фақат ўзигагина хос романтик тарзда тасвирлайди. Рассом 1837 йилда Академия кўргазмасига қўйган асарлари учун олтин медаль билан тақдирланган ва хорижга сафар қилиш имкониятини қўлга киритган эди. Натижада, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида, хусусан Италия, Франция, Миср, Америкада бўлиб, чексиз таассуротлар олади ва ўз асарларида у ерларда

қудратли океан ва денгиз тўлқинларни, океан соҳилларидаги кечки гўзал манзараларни, сувнинг жимирлаб қуёш нури остида товланишини, ойдин тундаги ларё ва денгизлардаги бетакрор гўзалликни моҳирлик билан ифодалайди. Рассомнинг "Чесмин жанги", "Новарро жанги" номли асарларида қаҳрамон денгизчиларнинг жасоратлари акс эттирилган. Унинг энг машҳур асарларидан бири "Тўққизинчи вал" (1850 й.) деб номланади ва унда тунги бўрондан омон қолган ва кема парчалари устида сузиб юрган денгизчиларнинг қисмати драматик тарзда тасвирланади (123-рангли расм). Сувратнинг илиқ бўёқлар билан тасвирланиши денгизчилар ажал чангалидан омон қутулишларига ишонч туғдиради. Рассомнинг "Тунги бўрон", "Шимолий денгиздаги бўрон", "Денгиз ойдин тунда", "Феодосияда ой чиқиши" каби асарларида тунги табиат манзаралари бетакрор лирик кайфиятда ифодаланади. "Венеция", "Малага", "Радос ороли", "Крит оролида" каби сувратлари ҳам рассомнинг чет эл сафарлари асосида яратилган.

И.К.Айвазовский 1845 йилда Петербург Академиясининг академиги, 1847 йилда эса профессор илмий унвонларини олган эди. У дунёдаги бир неча хорижий Академияларнинг фахрий аъзоси бўлган. Рассомнинг туғилган шаҳри Феодосияда унинг ўзи бир пайтлар ташкил этган рассомлар галереясига Айвазовскийнинг номи берилган. Бу даҳо санъаткор яратган асарлар сони олти мингдан ошади.

Шишкин Иван Иванович

Машҳур рус рассоми И.И.Шишкин 1832 йилда Татаристоннинг Елабуга қишлоғида туғилган. 1898 йилда Петербургда вафот этган. У тасвирий санъатнинг манзара жанрида айниқса сермаҳсул ижод этган. И.Шишкин рус тасвирий санъатидаги "Передвижниклар" жамиятининг асосчиларидан биридир. Дастлабки бадиий маълумотни у 1852–1856 йилларда Москва рассомчилик, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик билим юртида олган. 1856–1860 йилларда Бадиий Академияда ўқиган.

124-расм. И.Шишкин.
1. Буғдойзор. 2. Кемабоғ дарахтлар ўрмони.

Рассом ўз асарлари бетакрор Россия табиатининг улуғворлигини, бойлиги ва гўзаллигини тараннум этган. Унинг "Кесилган ўрмон" (1867 й.),

"Ўрмондаги тегирмон" (1878 й.), "Эманзор" (1887 й.), "Қарағайзор тонги" (1889 й.), "Қайинзор" (1886 й.), "Бугдойзор" (1878 й.), "Ёввойи шимолда" (1891 й.), "Кемабон дарахтлар ўрмони", "Қиш" каби кўплаб сурратлари бор. Шишкиннинг асосий ишлари Киев рус санъати музейи, Пушкин номли Москва тасвирий санъат музейи, Москвадаги Третьяков галереяси ва бошқа бир қатор музейлардан ўрин олган (124-расм).

Шишкиннинг айрим асарлари Ўзбекистон тасвирий санъат музейида ҳам бор. Рассом қаламтасвир, литография, офорт усулларида ҳам самарали ижод қилган. У Академик унвонига сазовор бўлган. И.Шишкин ўз даврида Бадиий Академия қошидаги манзарачи рассомлар устахонасининг раҳбари бўлган.

Роден Роне Франсуа Огюст

XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган бетакрор ҳайкалтарош О.Роден 1840 йилда Парижда таваллуд топган ва 1917 йилда Париж яқинидаги Мёден қишлоғида вафот этган.

У кўпроқ импрессионизм оқимидаги ҳайкалларни яратган. Ҳайкалтаршнинг ижодий йўли буюк ижодкорлар Микеланжело ва Донателло асарларини чуқур ўрганиш асосида шаклланди. У ўзининг дастлабки "Бронза асри", "Калс фуқаролари" асарларида илгари сураётган ғояларини дадилик билан ва реалистик тарзда тасвирлай олди.

Ҳайкалтаршнинг 1888 йилда яратилган "Мутафаккир" номли ҳайкали инсоний ақл-идрок мантиқ ва тафаккурнинг рамзига айланди (125-расм). Роден ўзининг ижоди гуллаган даврида кўплаб манҳур замондошлари, таниқли адиб ва санъаткорларнинг сиймоларини яратди. Унинг "С.Дали", "Моцарт", "В.Гюго", "О.Бальзак" каби портретлари шулар жумласиндандир. Бу асарларда ижодкор замондан санъаткорларнинг руҳий ҳолатларини, беқиёс истеъдодини тасвирлай олди. Ҳайкалтаршни манҳур қилган ва жаҳонга танитган асарлари "Бўса" (1886 й.) ва "Мангу баҳор" бўлиб, уларда инсон гўзаллиги ва ишқ муҳаббат тараннум этилади (126-расм). Унинг қадимги дунё афсоналари асосида яратилган "Дўзах дарвозаси" сериясидаги композиция ва рельефлари, турли мавзулардаги қаламтасвир, офортга доир график ишлари ҳайкалтаршнинг шуҳрат топишида катта роль ўйнади. О.Роден асарлари жаҳоннинг бир қатор музейларида буюк санъаткорнинг ўлмас даҳоси сифатида авайлаб сақланмоқда.

125-расм. Роден.
Мутафаккир.

126-расм. Роден.
Мангу баҳор.

Ренуар Пьер Огюст

Ренуар П.О. XX асрда яшаб ижод этган машҳур француз импрессионист рассоми. У 1841 йилда туғилган ва 1919 йилда вафот этган.

О.Ренуар ёшлигидан расм чизишга қизиққан ва чинни, парда, елпиғичларга гул босиш билан ҳам шуғулланган. Тасвирий ижодини Г.Курбе таъсирида реалистик суратлар яратиш билан бошлаган. Ижодининг дастлабки босқичларида яратилган "Мушук ушлаган бола" (1868 й.), "Ёз" (1869 й.) каби суратларида рассомнинг борлиқни ниҳоятда синчковлик билан кузатиши сезилади. Ренуар асарларида одатдаги ҳаёт шовқин-суронлари, табиат ва шаҳар манзаралари зўр эҳтирос билан тасвирланади. Унинг диққатга сазовор суратлари қаторига "Мулен де ла Галет" (1876 й. Ушбу асар ҳозирда Париждаги импрессионизм музейида сақланмоқда), "Яланғоч аёл", "Жанна Самора портрети" (1876 й., 1877 й. Бу асарлар Москвадаги Пушкин номли тасвирий санъат музейида сақланмоқда) кабиларни киритиш мумкин (127-рангли расм).

Ренуар ўз ижодида аёллар ва болалар тасвирини ишлашга жуда катта эътибор қаратган. Шундай асарларидан бири "Нонушта" (1879 й.) деб номланади. Шунингдек, у ўз яқинларининг портретлари ҳамда автопортретларни жуда кўп ишлаган. Бир сўз билан айтганда, XX аср тасвирий санъати тарихида О.Ренуарнинг алоҳида ўрни бор.

Репин Илья Ефимович

Машҳур рус рассоми И.Е.Репин 1844 йилда Украинанинг Харьков вилояти Чугуев қишлоғида туғилган. 1930 йилда Петербург яқинидаги Куоккала қишлоғида вафот этган.

И.Репин 1864–71 йиллар давомида Петербург бадиий академиясида ўқиган. У Россия ва хорижий мамлакатлар бўйлаб қилган саёҳатлари асосида кўплаб суратлар яратган. Тасвирий санъатнинг портрет, маиший ва тарихий жанрларида сермаҳсул ижод қилган. Шунингдек, графиканинг офорт, литография турларида ҳам асарлар яратган. Унинг ижоди XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияда кўтарилган демократик-

инқилобий ғоялар таъсирида шаклланган. Шунинг учун ҳам у ўз асарларида рус халқининг ижтимоий ҳаётидаги қарама-қаршиликлар ва адолатсизликларни, кишиларнинг оғир турмушини реалистик тарзда акс эттирган. Унинг ана шундай асарлари қаторига "Волга бурлаклари" (1870–1873), "Курск губерниясидаги салб юриши" (1880–83), "Кутмаган элчилар" (1884), "Тавбадан бош тортиш" (1879–85) кабиларни киритиш мумкин. Рассомнинг "Иван Грозний ва унинг ўғли Иван" (1885), "Запорожьеликлар турк султонига хат ёзишмоқда" (1878–1891 й.) каби асарлари тарихий воқеаларни ниҳоятда ҳаётий ва руҳий таъсирчан қилиб ифодалаган (128-расм).

Шунингек, у ўзининг замондошлари бўлмиш машҳур санъат арбоблари ва олимлар, ёзувчилар В.Стасов (1873 й.) М.Мусоргский (1881 й.), Л.Н.Толстой (1887 й.), И.Павлов (1924 й.) портретларини ҳам яратган.

И.Е.Репин сермаҳсул ижодий фаолият юритиш билан бирга узоқ йиллар ёш рассомларга таълим бериш билан ҳам шуғулланган. У Петербург бадиий академиясида кўп йиллар давомида профессор ва Академия ректори лавозимларида меҳнат қилган. Муаллимлик ҳамда ташкилотчилик ишлари билан беқиёс ҳурмат-эътибор қозонган.

Рассомнинг тинимсиз меҳнати, ижодий изланишлари асосида яратилган асарлари ҳозирда Москвадаги тасвирий санъат музейида, Третьяков галереясида, Ўзбекистон тасвирий санъат музейида ва жаҳоннинг бошқа кўплаб мамлакатлари санъат музейларида сақланади.

Буюк ватанпарвар рассом И.Е.Репиннинг меҳнати қадрланиб бугунги кунда Россияда бир қатор кўчалар, бадиий ўқув юртлари унинг номи билан аталади.

128-расм. И.Репин.
1. Иван Грозний ва унинг ўғли Иван.
2. Курс губерниясидаги сайлов юришни.

Гоген Пол Эжен Анри

Машҳур француз рассоми Гоген 1848 йилда Парижда таваллуд топган ва 1903 йилда Маркиз оролларида вафот этган.

П.Гоген тасвирий санъатнинг постимпрессионизм оқимида ижод қилган. У ўз ҳаёти ва ижоди даврида Юнонистон, қадимги Шарқ мамлакатлари санъати ва маданиятига ниҳоятда қизиққан ва бу қизиқиш маълум маънода унинг асарларида ўз ифодасини топган. Қадимги дунё кишилари ҳаётига бўлган қизиқиши рассомни символизм оқимига йўналтирди. У ўз атрофига шу йўналишга қизиққан ёш рассомларни тўплаб, янги рангтасвир оқимини яратди ва у "Синтетизм" деб атала бошланди.

Гогеннинг "Арлдаги қаҳвахона" (1888 й.), "Рашк қиласанми?" (1892 й.), "Қиролнинг хотини" (1896 й.), "Мева терими", "Кечув" асарларида мавҳум оламнинг ажойиботлари, инсон ва табиат уйғунлиги ҳақидаги орзулар ажойиб бир жозиба ва маҳорат билан ўз ифодасини топган (129-расм).

Жўшқин ранглар, безак ва маҳобатлилик уйғунлиги бу нозиктаъб рассом ижодига хос бўлиб, у ўз замондошлари ва ҳамкасблари ижодига ҳам самарали таъсир кўрсатди.

П.Гоген асарлари ўзининг халқчиллиги, инсонпарварлиги, юксак ғоявийлиги ҳамда бадиийлиги билан ажралиб туради.

129-расм. Гоген. 1. Кечув. 2. Арлдаги қаҳвахона.

131-расм. И. Левитан. Март.

132-расм. И. Левитан. Гирдоб олдида.

ҳам қилган. И.Левитаннинг ижодига мансуб асарлар Москва, Петербург ва бошқа шаҳарлардаги музейлар қатори, Ўзбекистон тасвирий санъат музейида ҳам сақланмоқда.

Матисс Анри Эмил Бенуа

А.Матисс машҳур француз рассоми ва ҳайкалтароши. У 1869 йилда Франциянинг Ле-Кото шаҳрида туғилган ва 1954 йилда вафот этган.

Бу ўзига хос ижодкор XIX–XX асрдаги санъат оқимларидан ҳисобланган фовизмнинг йирик намояндаси эди. У бадиий таълимни Париждаги Жулиан Академиясида, сўнгра 1891–1899 йиллар давомида безак ва нафис санъат мактабида олган. А.Матисс Шарқ миниатюра рангтасвирига жуда қизиққан, Комолиддин Беҳзод ва унинг мактаби намояндалари ижодини жиддий ўрганган.

А.Матисс асарларида Шарқ миниатюра рангтасвиридаги каби ҳаётга завқ-шавқ бағишлайдиган кўринишлар, мукаммал композиция ва локал, ёрқин жозибали ранглар ифода этилади. Унинг "Қизил хона" (1908 й.), "Рақс", "Мусиқа" (1910 й.), "Рассомнинг устахонаси", "Қизил балиқчалар" (1911 й.), "Сочини ёйган аёл" (1944 й.) "Чиғаноқли натюрморт" (1940 й.) номли асарларида буни пайқаш мумкин (133-расм).

133-расм. Матисс. 1. Қизил балиқчалар. 2. Сочлари туширилган аёл.

Анри Матисс 1906 йилдан кейин ҳайкалтаршиликда ҳам самарали ижод қилди. Унинг бу санъат соҳасида яратган "Мавзу ва вариациялар" (1941 й.) номли ишлари ниҳоятда машҳурдир. Шунингдек, ижодкор XX асрнинг ўрталарига келиб, рангли қоғозлар билан аппликация усулида "Жаз" туркумидаги (1944–1947 й.) бир қатор бетакрор ишларини яратди.

Бетакрор ижодий салоҳиятга, ўзига хос санъаткорона маҳоратга эга Анри Матисс ижтимоий-сиёсий фаолияти билан ҳам ном қозонган. Хусусан у француз маърифатпарварлари сафида туриб дунёда урушга қарши Тинчлик ҳаракатларида фаол иштирок этган.

Пабло Пикассо

XX аср тасвирий санъати тарихида ўчмас из қолдирган машҳур ижодкорлардан бири рассом Пабло Пикассо 1881 йилда Испаниянинг Малага шаҳрида таваллуд топган ва 1973 йилда Франциянинг Мужен шаҳрида вафот этган. Буюк испан кубист рассоми Пабло Пикассонинг тўлиқ исми – Пабло Диего Хосе Франсиско де Паула Хуан Непомусено де лос Ремедиос Криспин Криспиано де ла Сантисима Тринидад Руиси Пикассодир. У асосан Францияда ижод қилган. Рассом ўз ижодини кўпроқ оддий халқ ҳаёти билан боғлади. Унинг асарларида кўчманчи цирк актёрлари, гадолар ўз ифодасини топди. "Кекса гадо ўтил бола билан", "Абсентни яхши кўралиган аёл", "Кўчманчи гимнастлар", «Уч мусиқачи», "Шар устидаги қиз", "Уйқу" кабилар ана шундай асарлар сирасига кирали (134-расм).

П.Пикассонинг она тимсолини яратишга бағишланган "Она ва бола" (1922 й.) асари ҳам одатий бахт ва қувонч гояларидан фарқ қилиб, унда онанинг ўз фарзанди тақдирига қайғуриши акс эттирилади. У ўз ижоди давомида тасвирий санъатда янги материаллар ва техникаларни қўллаш, янги шакл ва услублардан фойдаланиш, турли услуб ва оқимларда асарлар яратишга ҳаракат қилди. Унинг бу изланишлари натижасида Франция тасвирий санъатида кубизм оқими пайдо бўлди. Мазкур ижодий оқимнинг асосчиси ва энг ёрқин намояндаси П.Пикассонинг ўзи эди.

Кубизм оқими вакилларининг фикрларига кўра, ҳар қандай предмет шакли асосида геометрик шакллар: куб, конус, пирамида, призма, цилиндр, шар ва бошқа шакллар ётади-ки, расм ишлашда улардан фойдаланиш лозим.

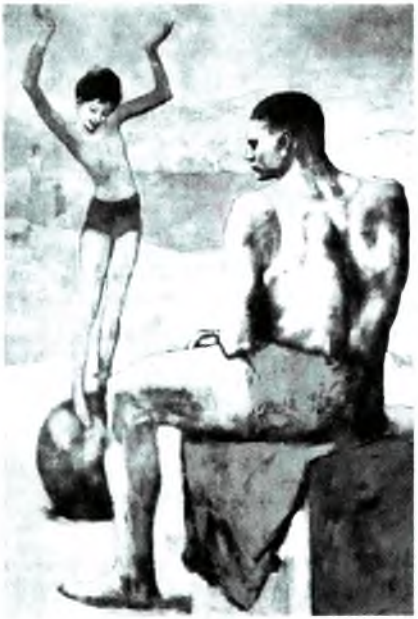

134-расм. П.Пикассо. Шар устидаги қиз.

П.Пикассонинг "Аналитик", "Синтетик", "Декоратив" деб номланган кубизм оқимидаги асарларида турли материаллар (қоғоз, қум, ёғоч ва бошқ.) қўлланилган. Янгиликка интилувчан, новатор ва кашфиётчи ижодкорнинг бу ҳаракатлари янги изланишларга олиб келди. Мусаввирнинг асарларида мураккаб, айрим ҳолларда ниҳоятда қарама-қарши ғоялар акс этади.

Гарчи П.Пикассонинг ижодига сюрреализмнинг таъсири кучли бўлсада, у борлиқ ғўзалликларини, улардаги ўзига хос ҳамоҳанглик, уйғунликни акс эттирувчи реализм оқимидаги портретлар ва композициялар ҳам яратган.

Бу ўзига хос ижодкорнинг энг машҳур асарларидан бири 1937 йилда яратилган "Герника" асари бўлиб, унда рассом мураккаб мажозий шаклда немис-фашист авиацияси томонидан кичик бир шаҳарчанинг ваҳшийларча бомбардимон қилинишини тасвирлаган. Бу асари билан рассом фашизмга нисбатан ўзининг кескин қораловчи муносабатини билдирди ва халқаро миқёсдаги Тинчлик тарафдори эканлигини намоён қилди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда рассомнинг изланувчанлик фаолияти янада кенгайди. Энди у рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик билан бир қаторда кулолчилик билан ҳам шуғуллана бошлади. Рассомнинг тинчлик ва демократия борасидаги қарашлари кучайиб, у тинчлик қуши – кабутарлар тасвирланган плакатлар ва расмлар туркумини яратади. Бу асарларида тинчликпарвар рассом инсониятга қарши ваҳшийларча уруш ҳаракатларини қоралаб чиқади. Жумладан, ушбу мавзудаги "Кореядаги қонли қирғин", "Тинчлик", "Уруш" каби асарларини яратади.

Рассом ижтимоий ҳаётда нафақат рассом, балки илғор ва гуманистик идеаллар учун оташин курашчи сифатида ҳам жонбозлик кўрсатди.

Ўзининг бу ҳаракатлари туфайли П.Пикассо 1950 йилда Халқаро тинчлик мукофоти лауреати, деган юксак номга сазовор бўлди. 1962

йилда эса у Халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустаҳкамлаш борасидаги халқаро мукофот билан тақдирланди.

П.Пикассо профессионал рассомлар орасида энг сермаҳсул ижодкор ҳисобланади. Бу мусаввир ўзининг 75 йиллик ҳаёти давомида 13.500 та суврат 100.000 та гравюра ва литография, турли китоблар учун 34.000 та безакли расм ҳамда 300 та ҳайкал ва керамик асарлар яратган. Пикассо қаламига оид барча асарларнинг умумий қиймати 788 млн АҚШ долларига тенг, деб баҳоланган. 1997 йилга келиб Пикассонинг ижодий ишлари 3579 маротаба кимошди савдосига қўйилганлиги қайд этилган.

Умуман олганда, П.Пикассо асарларининг тақдири ҳақида жаҳон матбуотида кўпдан-кўп хабар ва ғаройиб маълумотлар тез-тез босилиб туради. Мана улардан бири билан танишинг. АҚШда нашр этиладиган "Форбес" журналининг ёзишича, коллекционер миллиардер Стив Уин Пикассонинг "Уйқу" асарини 1997 йилда бир хусусий коллекционердан 50 млн долларга сотиб олган эди. Маълум вақт ўтгач, бу асарга бошқа бир миллиардер Лас Вегас 139 млн долларга харидор бўлади. Бунга Стив рози бўлади (135-расм).

135-расм. П.Пикассо. Уйқу.

Асар билан хайрлашув кечасига С.Уин дўстлари ва танишларини таклиф этиб, уларга асарни сўнгги бор кўрсатмоқчи бўлди. Анжуманга барча меҳмонлар йиғилгач, мезбон Пикассонинг мазкур асари тарихи ҳақида ҳаяжон билан гапира бошлайди. Азбаройи илҳомланиб кетганидан қўлларини кескин ҳаракатлантириб юборади. Кутилмаганда, унинг ўнг тирсаги расмнинг нақ ўртасига тегиб кетади. Сувратда 5 сантиметрлик тешик ва бир неча ёриқ ҳосил бўлади.

Хулласи, Пикассо ижод намунасини таъмирлаш учун Уин расмни Манхеттендаги тажрибали устага икки ойга бериб юборишга мажбур бўлади. Ушбу асарнинг кейинги тақдири ҳозирча номаълум бўлиб турибди.

Кент Рокуэлл

Кент Рокуэлл 1882 йил Нью-Йорк шаҳрида таваллуд топиб, 1971 йилда Платебергда вафот этган.

У рассом, ёзувчи ва жамоат арбоби эди. Кент Рокуэлл реалист рассом сифатида Америка санъатининг энг яхши анъаналарини давом эттирган, ўз китобларига кўплаб сувратлар ишлаган. Унинг "Денгиз заҳматкашлари" (1907 й.), "Мен штати қиш оғушида" (1906 й.), "Баҳор изтироблари" (1908 й.), "Қизим Клара" (1915 й.) "Қайиқдаги эскимос" (1933 й.) асарлари айниқса машҳур (136-расм).

Унинг Оловли Ер ўлкасига қилган сафари натижасида ёзилган "Саёҳат" (1924 й.), "Йўналиш" (1930 й.), "Саламина" (1935 й.) қиссаларида Гренландия аҳолисининг урф-одатлари ва табиати акс эттирилган. Уларда эскимосларнинг маънавий дунёси ва машаққатли ҳаёт тарзи ўзига хос қувноқ мутойиба орқали тасвирланган.

136-расм. Р.Кент. Қайиқдаги эскимос.

Сикейрос Алфаро Хосе Давид

Мексикалик машҳур рассом ва жамоат арбоби Сикейрос 1898 йилда Мексиканинг Чиуауа шаҳрида таваллуд топган ва 1974 йилда Куэрнавакарда вафот этган.

Сикейрос биринчилардан бўлиб Мексикада монументал рангтасвир жанрида асарлар яратган. Унинг аксарият асарлари озодлик ва тинчлик ғояларига бағишланган. Рассом асарларида ҳаракат, динамик шаклларни қўллаш, композицияда контраст ранглардан фойдаланиш асосий ўринни эгаллайди.

Унинг деворий расмлари (фрескалари) Мексика миллий кадрлар тайёрлаш мактаби, Чипултепек саройидаги миллий тарих музейида бор. Шунингдек, Сикейрос Мехикодаги Университет шаҳарчаси деворларига ҳам 1952–1954 йилларда рангли рельефлар ишлаган. Мехико санъат институти биносида фашизмга қарши нафрат, вайроналик ва қон тўкилишига қарши кураш ғояларини ифодаловчи 1945–1951 йилларда ишланган деворий расмлари, шунингдек, Мехико электрчилари клуби деворларига ишланган "Буржуазиянинг портрети" (1939 й.), "Нефтнинг национализация қилиниши" (1940 й.), Мехикодаги нафис санъат саройи деворига ишланган "Янги демократия" (1940 й.) номли деворий расмлари Сикейрос ижодининг гуллаган даврида яратилган (137-расм).

137-расм. Сикейрос. Янги демократия. Деворий расм.

Унинг ўқув юртлари деворларига ишлаган рельефлари, рассомчилик институти биноси деворларига ишлаган фрескалари ўзининг юксак бадиий савияси, ижтимоий мазмундорлиги билан ажралиб туради.

Рассом жаҳондаги бир қатор Бадиий Академияларга аъзоликка сайланган эди. А.Сикейрос "Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун" халқаро мукофотини олишга ҳам сазовор бўлган.

Гутуззо Ренато

Ренато Гутуззо 1912 йилда Италиянинг Сицилия шаҳрида таваллуд топган ва 1987 йилда вафот этган. Италиялик машҳур рангтасвирчи ва график рассом Р.Гутуззо дастлабки бадиий таълимни Рим Бадиий академиясида олган. Кейинчалик мазкур Академиянинг Академиги этиб сайланган. У Италия тасвирий санъатида буюк буриليش ясаган рассом сифатида ардоқланади, зеро у Италия тасвирий санъатида ижтимоий реалистик йўналишга асос солган. Унинг ижодида халқнинг турмуш тарзи, унинг курашлари, орзу-истаклари, инқилобий курашлари теран акс эттирилган. Шунингдек, у ўз ижодий фаолияти давомида манзара ва натюрморт жанрларида ҳам кўплаб асарлар яратган.

Рассомнинг асосий асарлари "Отишма" (1938 й.), "Бизга худо ёр" туркум асарлари (1944–1945 й.), "Сицилиядаги бўш ерларни эгаллаш" (1948–1950 й.), "Гаррибалдининг Амирало кўпригидаги жанги" (1951–1952 й.), "Оломон" (1960 й.), "Сават, омбор ва болта" (1961 й.), "П.Толяттининг ўлими" (1965 й.), "Интернационални куйлаётган қиз" (1953 й.), "Янгиликлар" (1971 й.) ҳисобланади (138-расм).

У жамоат арбоби сифатида ҳам эътиборга лойиқ ишларни бажарган. Иккинчи жаҳон уруши даврида антифашистлар ҳаракатида фаол иштирок этган. Урушдан кейин халқаро тинчлик ҳаракатида ҳам фаол қатнашган.

Рассом ўзининг бадиий-эстетик дунёқараши билан кўпчилик мамлакатларнинг ижодкорлари ижодига самарали таъсир кўрсатган.

138-расм. Р. Гутуззо.
"Интернационал" ни куйлаётган аёл.

10-БОБ. ТАСВИРИЙ САНЪАТ МУЗЕЙЛАРИ

10.1 Жаҳоннинг энг йирик тасвирий санъат музейлари

Бадиий музейлар. "Музей" юнонча "музейон" сўзидан келиб чиққан бўлиб, қадимги Юнон афсоналарига кўра, санъат ва фан маъбудалари ҳисобланган музалар учун мўлжалланган муқаддас жой маъносини англатади.

"Музей" сўзи Уйғониш даврида расмий тус олди. Бадиий музейларда асосан тасвирий ва декоратив амалий санъат асарлари тўпланди, сақланди, намойиш этилди ва таъмирланди.

Дунёда биринчи бўлиб давлат музейи ҳуқуқини Лондондаги Британия музейи олган эди. Дастлабки музейлар Европада ташкил этилган бўлса, Шарқда улар XIX–XX асрларда пайдо бўлди. Хусусан, Деҳлида Ҳиндистоннинг миллий музейи (1848 й.), Пекиндаги Гугун музейи (1914 й.), Японияда Токио миллий музейи (1871 й.) ва бошқ. Бадиий музейлар орасида тасвирий санъат музейлари билан бир қаторда махсус Амалий санъат музейлари ҳам бор. Шунингдек, тасвирий санъатнинг у ёки бу тури ёки оқимига бағишланган музейлар ҳам мавжуд. Масалан, Парижлаги бир музей Импрессионист рассомлар ижодига бағишлангандир.

Британия музейи – дунёнинг энг йирик музейларидан бири бўлиб, у Лондон шаҳрида жойлашган. Музей биноси 1823–1847 йилларда меъмор Р.Смерк томонидан махсус қурилган. Бино классицизм услубида яратилган бўлиб, ундан ибтидоий жамоа ёдгорликларидан тортиб ҳозирги замон рассомларининг асарларигача ўрин олган. Музейда қадимги Шарқ, Европалик санъаткорларнинг асарлари ҳам сақланади. Қадимги юнонистонлик Фидий ва унинг шогирдлари яратган асарлар, қадимги Мисрда яратилган ишлар ҳам бор. Музей хоналарида Англия саёҳатчиларининг Африка, Осиё, Америка, Океаниядан олиб келган этнографик буюмлари ҳам намойиш этилади. Шунингдек, бу музейда ажойиб расм ва миниатюралар билан безатилган, камёб қўлёзма китоблар ҳам сақланади.

Дрезден галереяси – Германиянинг Дрезден шаҳрида жойлашган. Бу музей биноси 1847–1854 йилларда меъмор К.Хенел томонидан махсус бунёд этилган. Лекин галерея 1860 йилда очилган. Унинг дастлабки экспонатлари Рафаэлнинг "Сикстин Мадоннаси", Жаржоненинг "Уйқудаги Венера" асарлари эди. Шунингдек, музейда Рембрандт, А.Дюрер, Тициан асарлари ҳам мавжуд. Кейинчалик музей Европа рассомлари ва ҳайкалтарошларининг асарлари билан бойиб борди.

Лувр музейи – Франциянинг Париж шаҳрида жойлашган. Бу бино ўрта асрларда қўрғон, кейинчалик эса қироллар саройи бўлган. Ушбу маданият маскани дунёнинг энг йирик музейларидан бири ҳисобланади. Музейдаги нодир дурдоналар асосини Англия қироллигида тўпланган санъат асарлари ташкил этган. Улар рангтасвир, ҳайкалтаронлик, декоратив-амалий санъат асарларидир. Музей 1791 йилда миллий музей мақомини олиб, 1793 йилда биринчи бор омма учун ўз эшикларини очган. Музейдан қадимги Шарқ, Юнонистон, Рим, Қадимги Мисрда яратилган ишлар ҳам ўрин олган. Француз халқи бу музейда Леонардо Да Винчи, Микеланжело, Рафаэл, Тициан, Рембрандт, Н.Пуссен, Э.Делакруа ва бошқа бир қатор дунёга машҳур санъаткорларнинг асарлари борлигидан ҳақли равишда фахрланади.

Метрополитен музей – АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида жойлашган бўлиб, у дунёнинг энг йирик музейи саналади. Мазкур музей 1970 йилда ташкил топган. Музейдаги экспозицияларнинг асосини турли даврларда хусусий шахслар томонидан тортиқ қилинган асарлар ташкил этади. Музейда 3 млн га яқин жаҳон санъатига оид асарлар сақланади. Унинг асосий биносидан ташқари кўплаб филиаллари ҳам бор. Хусусан, унинг рангтасвир ва ҳайкалтаронликдан ташқари амалий санъат, бадиий фотога оид алоҳида бўлимлари ҳам мавжуд. Унда декоратив-амалий санъат, мусиқа асбоблари, китоблар, либослар, болалар расмлари бўйича алоҳида бўлимлар ҳам бор.

Музейдан Америка, Африка, Тинч океани оролари халқлари санъати, қадимги Миср, Юнонистон, Рим, Яқин ва Узоқ Шарқ халқларининг санъат асарлари ўрин олган.

Унинг кўргазма залларида дунёга машҳур рассомлардан Рафаэл, Тициан, Эл Греко, Веласкес, Ф.Гойя, Ф.Халс, Рембрандт, К.Моне, О.Ренуар, П.Сезанн, П.Гоген, П.Пикассо каби кўплаб санъаткорларнинг асарлари сақланади.

Эрмитаж – Россиянинг Санкт-Петербург шаҳрида жойлашган. У ҳам дунёнинг энг йирик музейларидан бири. Музей 1764 йилда ташкил топган, деб ҳисобланади. Лекин музей сифатида 1852 йилда очилган. Эрмитаж "Бирлашган жой" маъносини билдиради. Музей коллекциясида 2 млн 700 мингдан ортиқ асар бор. У олти бўлимдан ташкил топган:

1. Ибтидоий маданият тарихи. 2. Қадимги дунё. 3.Шарқ маданияти ва санъати тарихи. 4. Рус маданияти тарихи. 5. Ғарбий Европа санъати тарихи. 6. Нумизматика (чақа-танга, медаллар) тарихи.

Музейда рангтасвир, ҳайкалтаросшлик, графика, декоратив-амалий санъатга оид юзлаб экспонатлар бор. Унда Леонардо да Винчи, Рафаэл, Тициан, Веласкес, Гойя, Рубенс, Рембрандт, Н.Пуссен, О.Ренуар, А.Матисс, П.Пикассо, Микеланжело, О.Роден каби дунёга машҳур рассом ва ҳайкалтаросшларнинг бебаҳо асарлари сақланади.

Третьяков галереясига Москвалик рус савдогари П.М.Третьяков асос солган. У ўзи ва укаси С.М.Третьяков томонидан тўпланган санъат асарлари ҳисобига 1893 йилда мазкур музейни ташкил этган. П.Третьяковнинг тасвирий санъатга нисбатан ихлоси кучли бўлиб, ўзи яшаётган уйи ёнига музей учун махсус бино қурдирган. Музейнинг очилиши арафасида Третьяков томонидан йиғилган санъат асарлари икки мингга яқин эди.

Музейда қадимги рус рангтасвирига алоҳида ўрин ажратилган эди. Унда Андрей Рублев, И.Никитин, Ф.Рокотов, Д.Левицкий, О.Кипренский, В.Тропинин асарларига ҳам кенг ўрин берилган эди. Музейнинг алоҳида зали машҳур рус рассоми А.Ивановнинг "Исонинг халққа кўринини" ва К.Брюллов томонидан яратилган портретлар учун ажратилган.

Галереяда XIX аср рус рангтасвирида ўчмас из қолдирган А.Венецианов, И.Крамской, В.Васнецов, В.Верещчагин, В.Суриков, И.Репин, И.Шишкин, И.Левитан асарлари учун ҳам катта ўрин берилган. Бу рассомлар асарлари орасида А.Саврасовнинг "Қора қарғалар учиб келишди", В.Суриковнинг "Бойвучча Морозова", И.Репиннинг

“Курск губерниясидаги салб юриши”, И.Левитаннинг “Март”, В.Серовнинг “Шафтоли ушлаган қиз” номли асарлари галереянинг энг бебаҳо дурдоналаридан ҳисобланади.

Третьяков галереясида 1932 йилдан бошлаб яқин хорижий мамлакатлар санъати намойиш этила бошлаган. Унда Болтиқбўйи, Кавказ, Ўрта Осиё республикалари, шунингдек, Украина, Белорусия, Молдавия рассомларининг ижоди доимий ўрин олди. Айниқса, Т.Салаҳов (Озарбайжон), М.Сарян (Арманистон), Т.Яблонская (Украина), Ў.Тансиқбоев (Ўзбекистон) каби ижодкорларнинг асарлари алоҳида ўринни эгаллади.

Галерея Россиянинг энг йирик музейларидан бирига айланган бўлиб, унинг мажлислар залида халқни эстетик руҳда тарбиялаш бўйича маърузалар, рассомлар билан учрашувлар ҳам тез-тез ўтказиб турилади.

Жаҳоннинг машҳур бадиий музейлари қаторига Париждаги **ҳозирги замон санъати Миллий музейи** (1937 й.), **Импрессионистлар музейи** (1947 й.) ҳамда **Рим музейини** ҳам киритиш мумкин. **Рим музейида** асосан Ҳиндистон ва Шарқий Осиё санъатига оид асарлар сақланади ва намойиш этилади.

Давлат тасвирий санъат музейлари ва галереялари Испаниянинг Мадрид, Англиянинг Лондон, Чехиянинг Прага, Венгриянинг Будапешт, Швециянинг Стокгольм, Германиянинг Мюнхен, Потсдам, Украинанинг Киев шаҳарларида ҳам мавжуд.

Россияда Эрмитаж ва Третьяков галереяларидан ташқари Санкт-Петербургда Рус музейи, Москвада Пушкин номидаги тасвирий санъат музейи ҳам бор.

XIX–XX асрларда Шарқ мамлакатларида ҳам йирик музейлар очилган. Хусусан, Деҳлида Ҳиндистон миллий музейи (1848 й.), Хитойда Пекин Гугун музейи (1914 й.), Японияда Токио миллий музейи (1871 й.) шулар жумласидандир.

Ҳозирги пайтда жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида тасвирий санъат музейлари бор.

10.2. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАСВИРИЙ САНЪАТ МУЗЕЙЛАРИ

10.2.1. Ўзбекистон Давлат тасвирий санъат музейи

1918 йилда Тошкентда ташкил топган. У асосан князь Н.Романов саройидаги коллекцияда сақланган 100 га яқин асарлар асосида вужудга келган. Шунингдек, айрим экспонатлар Туркистон ўлкашунослик

музейининг бадиий бўлимидан ҳам олинган. Кейинчалик бу осори атиқалар Москва ва бошқа шаҳарларнинг музейлари фондидан келтирилган ишлар ҳисобига бойиган. Булар орасида К.Брюллов, В.Тропинин, И.Репин, В.Серов, И.Левитан асарлари ҳам бор эди. Шунингдек, улар орасида Третьяков галереясидан, Рус музейидан ва шахсий коллекциялардан олиб келинган ишлар ҳам мавжуд. Музей фондининг катта қисми Ўзбекистонда яшаб ижод этган рассомларнинг асарларидан ташкил топган. Хусусан, П.Беньков, О.Татевосян, В.Уфимцев, Н.Кашина, З.Ковалевская, Ў.Тансиқбоев, А.Абдуллаев, Ч.Аҳмаров каби бир қатор рассомларнинг ишлари шулар жумласидандир. Музейда Италия, Испания, Германия, Нидерландия, Финландия, Голландия, Франция, Англия, шунингдек, Шарқ санъатига оид асарлар ҳам бор. Улар орасида машҳур итальян рассоми Беллолининг «Чўмилаётган аёл» номли асари айниқса қимматлидир. У музейнинг фахрли экспонатларидан бири ҳисобланади (139-рангли расм).

Музей ўзбек амалий санъатининг барча турларига оид бой коллекцияларга ҳам эга.

Музейда ҳозир 40 мингдан ортиқ асарлар сақланмоқда. Унда таъмирлаш устахонаси, фотолаборатория, кўргазма ташкил этиш бўлимлари ишлаб турибди.

10.2.2. Қорақалпоғистон давлат санъат музейи

Бу машҳур музей Қорақалпоғистонда ягона бўлиб, Ўзбекистоннинг йирик тасвирий санъат музейларидан бири ҳисобланади. Музей 1966 йилда Нукус шаҳрида ташкил топган бўлиб, у Қорақалпоғистон тасвирий санъатини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган рассом И.Савицкий номи билан аталади.

Музейда халқ амалий санъати, Хоразм санъати, XX аср ўзбек, рус, қорақалпоқ ранглтасвири ва ҳайкалтарошлиги, илмий-маърифий бўлимлар бор. Шунингдек, унда кутубхона ва таъмирлаш устахонаси ҳам иш олиб боради. Музейнинг умумий фонди 85 000 нусхадан ошади.

Мазкур бадиий маданият маскани қадимги ва ҳозирги замон рассом, ҳайкалтарош, амалий санъат усталарининг асарларини йиғиш, улар билан халқни яқиндан таништириш, доимий ва даврий кўргазмалар ташкил этиш ишларини амалга оширади.

Бу маскан Ўзбекистоннинг тасвирий санъат ҳамда халқ амалий санъати музейлари билан ҳамкорликда иш олиб боради. Шунингдек, унинг Россия, Германия, Франция, Италия, Япония, АҚШ тасвирий санъат музейлари билан ҳам алоқалари бор.

Ҳозирда музейда XX аср бошларида Ўзбекистонда яшаб ижод этган ўзбек ва рус рассомлари ижоди, қадимги Хоразм санъати намуналари, шунингдек, XX асрда Россияда яшаб ўтган айрим рассомларнинг асарлари намойиш этиб келинмоқда.

Улар орасида Ўрта Осиё рассомларидан А.Волков, Усто Мўмин (А.Николаев), М.Курзин, Н.Карахан, Ў.Тансиқбоевларнинг юқори бадиий савияда яратилган асарлари бор. Шунингдек, Россиялик машҳур ҳайкалтарош ва рассомлардан И.Грабар, В.Мухина, А.Шевченколарнинг ижод намуналари ҳам музей экспонатлари қаторидан ўрин олган.

Қорақалпоғистон тасвирий санъатини ривожлантиришда ўзларининг беқиёс ҳиссаларини қўшган ва қўшаётган ижодкорлардан И.Савицкий, Қ.Соипов, Д.Туранниёзов, Ж.Қуттимуродов, Ж.Изентаев кабиларнинг асарлари музейнинг юқори пойтахталаридан ўрин олган. Мазкур даргоҳ Ўзбекистонда, шунингдек, жаҳоннинг машҳур музейларида ўтказилаётган кўргазмаларда доимий равишда қатнашиб келмоқда.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АТАМАЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

А

Абрис – чегара чизиқ, сувратдаги тасвир, ранг ва тусларнинг чегарасини белгилайди.

Абстракционизм – лотин тилидан олинган бўлиб, "мавҳум" "ноаниқ" деган маънони англатади. Бу оқим XIX аср охири XX аср бошларида Европада пайдо бўлган. Санъатдаги мазкур йўналиш намояндалари нарса ва ҳодисаларни реал тасвирлашдан воз кечганлар. Уларнинг асарларида борлиқ эмас ижодкорнинг ҳис-туйғулари, шакл ва ранглар ўйини акс этган. Абстракционизм оқимидаги асарларда маъно ва мазмун айрим доғ, ҳажм, чизиқ, рангларнинг тартибсиз ҳаракати орқали тасвирланади.

Автолитография – юнонча "тошга чизаман" деган маънони англатади. Унда рассом ўз асарини тош устига ишлаб сўнгра ундан қоғозга тасвир олади.

Авангард – сўзи француз тилидан олинган бўлиб, "олдиндаги қуриқчи" маъносини англатади. Авангардизм оқими XX аср бошларида Францияда пайдо бўлган. Унинг тарафдорлари санъатни тубдан янгилашни мақсад қилиб олганлар. Авангардизм оқими вакиллари ўша давргача мавжуд бўлган реализм, романтизм, импрессионизм каби оқимларни танқид қилиб, санъат асарларига замонавийликни олиб киришга уринганлар. Уларнинг ғоялари XX аср бошларида мавжуд бўлган кубизм, формализм, футуризм, сюрреализм, экспрессионизм каби оқимларда ўз аксини топган.

Автопортрет – "Авто" сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, ўзим маъносини англатади. Автопортрет эса ўзимнинг портретим, демакдир. Кўпчилик рассомлар ойнага қараб ўзларининг портретларини ишлашади. Автопортретда рассомлар ўзларининг характерлари, табиати, ички дунёсини кўрсатмоқчи бўладилар.

Агитплакат – графиканинг бир тури бўлиб, унда турли ғоялар тарғибот ва ташвиқот қилинади.

Академизм – тасвирий санъатдаги академик услубга асосланган бадиий йўналиш. Баъзида бу ном билан янги бадиий йўналишларни ҳам аташади.

Акватинта – металлга чуқур ўйиб ишланадиган гравюранинг бир тури. Бунда рассом металл тахтачанинг айрим жойларига аввал асфальт кукунини сепиб, кейин уни азот кислотасида ювади.

Акварель – лотин тилидан олинган бўлиб, сув маъносини англатади. У сувда яхши эрийдиган ва ювиладиган майин ва шаффоф бўёқ. Акварель тасвири ниҳоятда рангли, нафис ва нозик бўлиб, улар кўпинча қоғоз устига ишланади.

Аллегория – юнонча "ўзгача ифодалаш" яъни мажоз маъносини англатади. Бу йўналишдаги ижодкорлар мавҳум тушунча ва ғояларни аниқ образлилик, бадиийлик ёрдамида рамзий тарзда, муайян нарса, воқеалар орқали ифодалайдилар.

Фреска – деворлаги қуриб улгурмаган нам сувоқ устига бўёқ билан ишланадиган тасвир.

Ал ля прима – ҳўлланган қоғоз устида акварель бўёқ билан тезда расм ишлаш усули.

Анимал жанр – ҳайвонот дунёсини, жониворларни тасвирловчи тасвирий санъат жанри. У мультипликацион фильмларда ҳам кенг қўлланилади.

Анималист – ҳайвонларни тасвирловчи рассом, ҳайкалтарош.

Антик санъат – қадимги деган маънони билдиради. Бунда қадимги даврлардаёқ тараққий этган қадимги Юнон, Рим санъати назарда тутилган.

Аппликация – лотинча ёпиштириш маъносини англатади. Мазкур тасвирлаш техникаси табиий (барг, тош, мева-сабзовотларнинг уруғ ва пўчоқлари), бадиий (рангли, фольга қоғозлар ва бошқ.) ва ташландиқ (газмол парчалари, дори-дармондан, хўжаликда ишлатилиб бўлмаган нарсалар ва бошқ.) материаллар ёрдамида текислик устига ёпиштириш усулида бажариладиган тасвирий индир.

Асосий ранглар – қизил, сариқ, зангори ранглар шундай деб аталади. Бу рангларни бир-бирлари билан аралаштириб бошқа кўп ранглар олинади.

Ассиметрия – юнон тилидан олинган бўлиб, "симметрик эмас" деган маънони англатади. Тасвирий санъатда асардаги деталларни, сувратни чап ва ўнг ёки юқори ва пастки томонларидаги тенглик, ўхшашлик аломатларининг йўқлиги ассиметрия ҳисобланади.

Афсонавий жанр – халқ оғзаки ижоди асосида тасвирий санъат намуналарини акс эттирувчи жанр. Бундай жанрда яратилган тасвирлар афсонавий одам ва махлуқлар (ҳайвонлар) бўлиб, ҳақиқатда улар бўлмайди. Масалан дев, аждар, кентавр, сув париси, пегас, путти, грифон ва бошқалар шулар жумласидандир. Афсонавий жанрда яратилган ишларнинг аксарияти рангтасвир ва ҳайкалтарошликка хосдир.

Ахзар – ранг номи, медицинада ишлатиладиган зелёнканинг ранги.

Ахроматик ранглар – юнон тилидан олинган бўлиб, рангсиз деган маънони англатади. Улар оқ, қора, кулранг ва уларнинг аралашмасидан ҳосил бўлган туслардир.

Б

Бадиий анъана – қадимдан инсон фаолиятининг адабиёт, санъат каби соҳаларида эришилган ва сақланиб қолинган илғор ютуқлар ва тажрибалар мажмуи.

Барельеф – французча паст рельеф маъносини англатади. Ҳайкалтаршиликда ишлатиладиган рельеф атамасининг бир тури. Рельефнинг бу турида тасвир текислик юзасидан унинг ҳақиқий ўлчамининг ярмидан кам нисбатида бўртиб чиққан бўлади. Масалан танга, медаллар бунга мисол бўла олди.

Багет – тайёр расм, суврат кабиларни ичига жойлаштириш учун мўлжалланган ва сирти ўйма, металл ёки ганч нақшлар билан безатилган тўртбурчакли мослама.

Бадиий кўргазма – дейилганда тасвирий, амалий, меъморчилик санъати асарлари ёки лойиҳаларнинг оммага намойиш этилиши тушунилади. Улар музей, галерея, санъат саройлари ва ижодий марказларда ўтказилади. Кўргазма бир ёки бир неча муаллифларнинг ёки тасвирий санъатнинг айрим тур ёки жанрлари бўйича ҳам ўтказилади. Улар даврий ёки доимий ва кўчма тарзда ўтказилиши мумкин. Бадиий кўргазманинг халқаро, минтақавий, миллий турлари ҳам бор. Бадиий кўргазмада биргина асарнинг қўйилиш ҳоллари ҳам бўлган. Масалан, кўп йиллардан буён Леонардо да Винчининг "Монна Лиза. Жоконда" номли асари якка тарзда кўчма кўргазмаларда намойиш этиб келинмоқда.

Бадиий академия – бу ном билан асосан рассом, ҳайкалтарош, меъморлар тайёрланадиган олий ўқув юртлари аталади. Шунингдек, бу ном билан нафақат ўқув юрти, балки уларга раҳбарлик қиладиган, ташкилий ишларни олиб борадиган давлат муассасалари ҳам юритилади. Масалан, Ўзбекистон бадиий академияси.

Баргикарам – ранг номи, карам баргининг ранги.

Батал жанри – ҳарбий мавзуни, яъни урушга оид жангу жадалларни акс эттирувчи тасвирий санъат жанри. У тарихий жанрнинг бир тури сифатида қаралиши ҳам мумкин.

Баталист – ҳарбийлар ҳаёти ва уруш, жанг лавҳаларини тасвирлайдиган рассомларга қўйиладиган касбий ном.

Бинафша – ранг номи, бинафша гулининг ранги.

Блик – нарса ва тасвирларнинг энг ёруғ, ялтироқ жойи.

Бош безак – китобларнинг ички безаги ва варақнинг энг тепа қисмида бериладиган тасвир. Улар расмли ёки нақшли бўлиши мумкин.

Бронза – мис, қалай, алюминий, бериллий, қўрғошин каби металлар аралашмасидан ҳосил бўлган қотишма (жез). Унинг туси кумуш рангни эслатади.

Бучарда – ҳайкалтарошнинг тош тарошлашда қўллайдиган иш асбоби.

Бўёқ – тасвирий санъатда, шунингдек, бадиий безак ишларида ишлатиладиган қоришма. Унинг мойбўёқ, акварель, гуашь, темпера, эмаль, эмулсия каби турлари бор.

Бъенале – икки йилда бир марта бўладиган кўргазма номи.

Бюст – французча сўз бўлиб, "кўкрак" маъносини англатади. У одамнинг кўкрагидан юқори қисмини тасвирлайдиган ҳайкал ҳисобланади.

В

Вернисаж – кўргазманинг очилиши. Дастлаб у Францияда "кўргазмадан олдин рангтасвир асарлари сатҳига лак бериш", – деган маънони англатган.

Витраж – ойна устига бўёқ билан ишланган рангтасвир. Витражни икки томонлама кўриш мумкин. Улар кўпинча маъмурий, ўқув юртлари биноларининг, уйларнинг деразаларига, эшик ойналарига (расмли ёки нақшли) ишланади.

Г

Галерея – тасвирий ва амалий санъат асарлари сақланадиган ва кўргазмалар ўтказиладиган махсус бино.

Гамма – ўзаро уйғун ранглар йиғиндиси бўлиб, унда биронта ранг етакчилик қилади. Масалан, илиқ ранг гаммаси, совуқ ранг гаммаси, ёрқин ранг гаммаси шулар жумласиндандир.

Глиптика – қимматбаҳо тошга ўйиб туширилган тасвир, баъзида зеб-зийнат ва муҳр ўрнида ҳам ишлатилади.

Горельеф – французча сўз бўлиб, юқори рельеф маъносини англатади. Ҳайкалтарошликда ишлатиладиган рельеф атамасининг бир тури. Рельефнинг бу турида тасвир текислик юзасидан унинг ҳақиқий ўлчамининг ярмидан кўп нисбатида кўринишда бўртиб чиққан бўлади.

Гравюра – французча сўз бўлиб, "ўйиш" маъносини билдиради. Гравюра металл, ёғоч, линолеум, тош каби материалларни махсус асбоблар билан ўйиш орқали ҳосил қилинадиган ва улардан қоғозга кўчириладиган тасвир туридир.

Гравёр – металл, тош, ёғочга ўйиб тасвир ишлайдиган уста, рассом.

Грифон – қадимги Шарқ санъатида учрайдиган танаси арслон, калласи ва қаноти бургутсимон афсонавий махлуқ тасвири.

Гризайль – тасвир усули бўлиб, биргина бўёқ билан ишланган тасвир. Бунда кўпинча қизғиш, қора, жигарранг, зангори ранглар қўлланилади.

Грунт – тасвир ишланадиган замин. У картон, бўз, девор бўлиши мумкин. Унга тегишли қоришма суртилган бўлади.

Гуашь – итальян тилидан олинган бўлиб, сувли бўёқ маъносини англатади. У сувда яхши эрийди. Гуашь бўёғи акварелдан уни қоғоз юзасига бир неча қават қилиб турлича қалинликда берилиши мумкинлиги билан фарқланади.

Гулгун – ранг номи, кечки шафақ пайтида рўй берадиган куриниш ранги.

Д

Дасттоҳли рангтасвир – рангтасвирнинг дасттоҳ (мольберт)га ўрнатиб ишланадиган тури. Рангтасвирнинг бу турида тасвирланаётган одам, ҳайвон ва бошқаларнинг ўлчамлари ўзининг ҳақиқий ўлчамидан катта бўлмаслиги лозим.

Деворий рантасвир – (фреска, алфреско) – уй шифти, деворга берилган сувоқ қуриб улгурмасдан унинг устига ишланган тасвир. Улар баъзан шифт, девор устига қопланган мато, қоғоз устига ҳам ишланади.

Декорация – театр саҳнасида спектакль мазмуни билан боғлиқ ҳолда тасвирланадиган безак. Улар рангтасвир ва бутафор шаклида бўлади.

Диптих – кўш тасвир. Кўпинча улар бир мавзу ва бир-бирига яқин мазмунда бўлиб, ёнма-ён намойиш этилади.

Ё

Ёдгорлик ҳайкал – машҳур ва тарихий шахсларга бағишлаб ишланган ҳайкал. У маҳобатли, рельефли ёки дасттоҳли-юмалоқ бўлиши мумкин.

Ёруғсоя – (ёруғ ва соя) тасвирий санъат назариясига доир атама. Уни ёруғ ва соя қонуни деб ҳам аташади. У тасвирланаётган нарсалар ёки тирик мавжудотлар қаламтасвири ва рангтасвирининг ҳажмли қилиб ишланишида қўлланилади.

Ёруғ (шуъла) – тасвирий санъатнинг назарий асосларига оид атама бўлиб, нур ва соя қонунига тегишлидир. Маълумки, ҳар қандай нарса ва мавжудот ҳажмлидир. Расмда уларнинг ҳажмли эканлигини ёруғлантирмасдан туриб кўрсатиб бўлмайди. Бунда нарсанинг ёруғлик манбаига қараган қисми ёруғ, тескари томони соя бўлади. Уларнинг ўртасидаги қисми ярим соя дейилади. Ёруғ атамаси шундан келиб чиққан.

Ж

Жанр – ҳаёт лавҳалари, кўринишларини унинг мазмунига кўра тасвирловчи бадиий асар туридир. Масалан, манзара, натюрморт, маиший, портрет, ню ва бошқа тасвирий санъат жанрлари мавжуддир.

Жангнома – (батал) ҳарбий мавзудаги тасвирий санъат асарларининг жанри.

Жайдариранг – локал ранг. Тасвирланаётган нарса, буюмнинг асосий ранги ёки бир ранг билан аталиши. Масалан; барг – яшил, осмон зангори.

Жигарранг – ранг номи, ҳайвонларнинг жигари рангига ўхшаш ранг. Баъзан уни "қунгир" деб ҳам аташади.

З

Зарҳал – ранг номи, тилласимон ранг.

Зарғалдоқ – ранг номи апельсин, мандарин ёки қовоқнинг ички рангига ўхшаш ранг.

Зангори – ранг номи, тўқ осмон ранги.

Заъфарон – ранг номи, тўқ сариқ ранг.

Зарҳал ҳарф – китобларнинг боб ва фаслларининг матн қисмидаги безакли ёки йирик қилиб ишланадиган биринчи ҳарфи.

Зумрад – ранг номи, яшил ялтироқ тош рангига яқин ранг.

И

Иллюстрация – лотинча кўргазмали тасвирлаш, ёритиш маъносини англатади. Улар оқ-қора ёки рангли расмлар, суврат, схема, жадвал, диаграмма шаклида бўлиб, китоб, журнал, газеталарнинг мазмунини осон ва тез идрок этишга ёрдам беради.

Илиқ ранглар – кишиларда илиқлик (иссиқлик) ҳисларини уйготувчи ранглар. Улар қизил, сариқ, зарғалдоқ, малла, новвоти, қирмизи, пушти, шингоб, сабза, садаф, лоларўй, гулгун, норанжвош, сомоний, баргикарам каби ранглардир.

Импрессионизм – французча "таассурот" маъносини англатади ва бу ижодий оқим XIX аср охири XX аср бошларида Францияда шаклланган. Бу оқимдаги санъат асарларида рассомлар ҳаётдаги мураккаб жараёнларни тез, осон идрок этиладиган қилиб тасвирлашга ҳаракат қилдилар. Ҳаётдаги реал борлиқни ҳаракатда ва ўзгарувчанликда, ҳаётдаги энг характерли дақиқаларни реал, ҳақиқатда қандай бўлса шундай тасвирлаганлар. Уларнинг асарларига суврат деталларининг мувозанатда бўлмаслиги, композициянинг бир неча бўлакларга бўлиниши хос.

Интерьер – тасвирий санъат ва меъморчилик, амалий санъатда бинонинг ички қисми кўринишини билдиради.

К

Карикатура – итальянча сўз бўлиб, "бўрттириб тасвирлаш" маъносини англатади. Бундай ҳажвий расмларда ижтимоий, сиёсий, маиший мавзулар акс этади. Карикатура мавзусидаги расмларда айрим воқеа ва шахслар танқид қилинади, улар устидан кулинади. Айрим ҳолларда уларда баъзи кишилар дўстона-ҳажвий тарзда ифодаланиши ҳам мумкин. Карикатура жамиятда рўй бераётган хўжасизлик, исрофгарчилик, порахўрлик, лаганбардорлик, ичкиликбозлик каби салбий иллатларга қарши курашда катта роль ўйнайди.

Каталог – бадиий асарлар, шу қатори тасвирий санъат асарларининг муаллифлари ва уларнинг номлари, яратилган йили каби маълумотлар ёзилган рўйхат.

Кентавр – қадимги Юнонистон ҳайкалтаронлигида учрайдиган танаси от, боши одам шаклидаги афсонавий махлуқ тасвири.

Контраст – французча "кескин зиддият" маъносини англатади. Тасвирий санъатда оч ва тўқ, оқ ва қора, иссиқ ва совуқ ранглар, ижобий ва салбий образларнинг ёнма-ён туриши контрастликни келтириб чиқаради.

Композиция – бадиий асарларда (адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат, амалий санъат ва ҳоказо) қўлланиладиган атама бўлиб, у "тузиш, қуриш" маъносини англатади. Асарда бадиий образлар ва воситаларнинг ўз ўрнида шакл, ранг, мазмун жиҳатдан қурилиши унинг композициясини англатади ва композиция бадиий образларнинг ифодавийлигини оширишга хизмат қилади.

Композиция қонунлари – тасвирий санъатда яратиладиган бадиий асарларнинг ғояси, мазмуни ҳамда бадиийлигини тартибга солувчи назарий тушунчалар. Асарнинг муваффақияти кўпинча унда композиция қонунларига қанчалик риоя қилинишига боғлиқ бўлади. Композициянинг яхлитлик, суврат деталларини асар ғоясига бўйсуниши, мувозанат, сувратда янгиликнинг мавжудлиги, контрастлар, ҳаётийлик каби қонунлари, яъни талаблари бор.

Композиция қоидалари – дейилганда ижодкорнинг композиция ишлаш жараёнида риоя қилиши лозим бўлган тамойиллар тушунилади. Унинг ритм, композицион марказ, симметрия, ҳаракат, турғунлик, планлилик, параллеллик турлари бор. Композиция қоидалари асарларнинг ифодавийлик воситалари маъносини ҳам англатади.

Композиция услублари – ижодкорнинг ўз ижоди жараёнида қўлланадиган асар ғоясини, унинг бадиийлигини, саводхонлигини кўтаришга

қаратилган чора-тадбир ва йўл-йўриқлар мажмуаси. Унинг монументаллик (маҳобатлилик), фазовийлик, горизонталлар, вертикаллар, диагоналлар каби турлари бор.

Композиция воситалари – ижодкор томонидан асарни яратишда қўлланиладиган асосий тасвирлаш техникаси. Улар қаторига чизиқлар, ранглар, оқ, қора доғлар, колорит кабилар киради.

Колорит (гамма) – лотин тилидан олинган бўлиб, "ранг" (буёқ) маъносини англатади. Колорит асосан рангтасвирда, қисман графикада реал борлиқ ва воқеликни ифодали тасвирлашда, рангларнинг ўзаро уйғун ва мутаносиб бўлишида ниҳоятда аҳамиятлидир. Колорит ранглар мутаносиблигига кўра илиқ ёки совуқ, ёрқин ёки тўқ, мулойим ёки жиддий бўлиши мумкин. Колоритда у ёки бу ранглар гуруҳи ёки ягона бир ранг етакчилик қилади.

Конструктивизм – лотин тилидан олинган бўлиб, қуриш (ясаш) маъносини англатади ва мазкур оқим санъат ва адабиётда XX асрнинг биринчи чорагида вужудга келган.

Бу оқимдаги рассомларнинг ижоди тасвирий ва амалий санъатда идиш-товоқлар, уй жиҳозлари, кийим-кечак, газлама кабиларнинг янги нусхаларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Мазкур оқим китоб графикаси, театр безаклари соҳасида ҳам ўз ифодасини топган. Натижада анъанавий театр безакларининг ўрнини ҳаракатли жиҳозлар эгаллади.

Бу оқим XX аср охирларида мум (воск) ҳайкалларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келди. Конструктивизм охир-оқибат дизайн санъатини келтириб чиқарди.

Ксилография – французча "ёғочга ўйилган" деган маънони англатади. У графика (гравюра)нинг бир тури бўлиб, бу йўналишда тасвир ёғочда ҳосил қилиниб, қўнгра қоғозга кўчирилади. Бу тасвирий технологияда график асар кўп нусхада тайёрланиши мумкин.

Кулранг – ранг номи, ёқилган ўтиндан қолган кулнинг рангини ифодаловчи ранг туси.

Кубизм – куб сўзидан олинган бўлиб, XX асрнинг биринчи чорагида Францияда пайдо бўлган ижодий оқимдир. Бу йўналишдаги рассомлар реалистик санъат анъаналарини инкор этган ҳолда ўз асарларида ҳар қандай мавжудот ва нарсаларни – куб, шар, цилиндр, конус пирамидалар ва уларнинг ўзаро қўшилмасидан иборат шакллар ёрдамида тасвирлайдилар.

Кумушранг – ранг номи, кумуш металл рангига яқин ранг.

Кесишув нуқтаси – маълумки, бир хил ўлчамдаги предметлар киши кўзидан узоқлашган сари кичрайиб кўринади. Бора-бора улар нуқтага айланиб қолгандек туюлади. Бу ҳодиса уфқ чизиғига борганила рўй беради. Ёки узоқларга қараб йўналган икки параллел чизиқ борган сари бир-бирларига яқинлашиб чизиқлар оралиғи камайиб бораётгандек туюлади. Охир-оқибатда бу икки чизиқ бир-бирлари билан кесишгандек

туюлади ва бу уфқ чизиғи устида рўй беради. Унга кесишув нуқтаси дейилади. Масалан, темир йўл, трамвай изини кузатиш орқали бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун темир йўл ёки трамвай изларининг ўртасида туриб темир изларининг узоқлашуви кузатилади. Маълум бўладики, темир излар борган сари бир-бирларига яқинлашиб боравердилар ва охирида бу икки параллел излар уфқ чизиғига борганда унинг устида кесишиб бир нуқтага айланиб қолади.

Классицизм – лотин тилидан олинган бўлиб, "намунавий" деган маънони англатади ва мазкур ижодий оқим XVIII аср охири, XIX аср бошларида Францияда шаклланган. У санъат ва адабиётдаги қадимги Юнонистон ҳамда Рим санъати анъаналарига суянади ва унга тақлид асосида юзага келган йўналиш. Бу оқим тарафдорлари Антик даврнинг афсона ва ривоятлари, Таврот воқеаларига бот-бот мурожаат қилиб, улардан олинган мазмун орқали ўз замондошларининг ахлоқий ва сиёсий муаммоларини кўтаришга ҳаракат қилганлар.

Уларнинг асарларида мазмуннинг мантиқий ривожланиб бориши, композицияда мувозанат, аниқ тасвирлаш, ҳажмни аниқ андоза асосида ифодалаш, чизиқларнинг умумлашган ҳолда равон бўлиши талаб этиларди. Ранглар эса асар ғоясини ифодалашда ёрдамчи вазифани бажарини лозим деб ҳисобланган.

Л

Лавкас – рангтасвир ишлаш учун ишлатиладиган қоришма. У мато, картон каби материалларнинг устки қисмини махсус суюқ қоришма билан ёпиб чиқиш орқали тайёрланади.

Лессировка – рангтасвирга хос жараён бўлиб, у тайёр ишнинг устини пардозлаш, сайқаллаштириш маъносини англатади. Бунда қуриган тасвир устидан ёрқин ёки ёқимли бўёқ берилади.

Линогравюра – гравюранинг бир тури бўлиб, унда тасвир дастлаб линолеум парчаси устида ҳосил қилинади. Сўнгра ундан қоғозга расм кўчирилади. Бу тасвир технологиясида график асар кўп нусхада тайёрланиши мумкин.

Лоларўй – ранг номи, лола гулининг рангига ўхшаш ранг.

Ложувард – ранг номи, энг тўқ зангори ранг.

М

Манзара – тасвирий санъатнинг жанрларидан бири. Унда табиат, шаҳар, шунингдек, индустриал, яъни саноат корхоналари ва ускуналарига оид кўринишлар тасвирланади.

Маиший (турмуш) жанр – деб кишиларнинг кундалик ҳаёти, турмуши, меҳнатини акс эттирувчи тасвирий санъат жанрига айтилади.

Манера – тасвирий санъатда рассом ёки ҳайкалтарошнинг ўзигагина хос иш услуби.

Малла – ранг номи, лимон мевасининг оч туси.

Маринизм жанри (Денгизнавислик) – деб денгиз, дарё кўринишларини ва у ердаги воқеа-ҳодисаларни тасвирловчи жанрга айтилади.

Мастехин – юнонча сўз бўлиб, бу кўпинча рангтасвирчи рассомлар фойдаланадиган иш қуроли номидир. У андавага ўхшаш шаклда ясалади ва сувратга нотўғри қўйилган, иолитрадаги кераксиз мойбўёқларни сидириб ташлашда ишлатилади.

Маҳобатли рангтасвир – тасвирланувчиларнинг ҳақиқий ўлчамидан катта қилиб ишланган суврат. Улар кўпроқ деворий рангтасвирда кўп қўлланилади.

Маҳобатли ҳайкал – тасвирланувчи одам ёки ҳайвонларнинг ўз ўлчамларидан катта қилиб ишланган ҳайкали.

Мольберт – рассомнинг суврат яратишда ишлатадиган иш асбоби (дастгоҳ).

Меценат – санъат ҳомийси.

Мойбўёқ – рангтасвирда ишлатиладиган асосий материал (бўёқ) бўлиб, у махсус қоришма мой ёрдамида эритиб ишлатилади.

Модернизм – "Модерн" сўзи "замонавий" деган маънони англатади. Мазкур оқим XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярми оралигида Европа ҳамда АҚШ санъати ва адабиётида шаклланган. Модернизм – академизм, классицизм, реализмни инкор этувчи оқим. Бу оқим вакиллари мумтоз санъатнинг бадиий анъаналаридан воз кечиш, асарларда рассомлар ўзларининг шахсий кечинма ва таассуротларини устун қўйиши лозимлигини асослашга ҳаракат қилдилар. Уларнинг ижодида реал образлар шаклини ўзгартириш, ҳаттоки йўқотиш, уларнинг ўрнини турли шакл ва ранглар билан алмаштиришдек ҳаракатлар ўз аксини топган.

Мовий – ранг номи, эрта тонгдаги соф осмон ранги.

Мозаика – рангтасвирнинг бир тури бўлиб, қаттиқ материаллар ҳисобланган кошин, рангли шиша, мармар, тош, ёғоч, металл парчаларини текис юзага махсус қоришмалар ёрдамида ёпиштириб яратиладиган тасвирлаш техникаси. Бундай асарлар кўпинча деворга, шифтга, уй полига ишланади.

Мошранг – ранг номи,ош рангига яқин бўлган ранг.

Мўйқалам – қилқалам, рассомлар ишлатадиган иш қуроли. Улар асосан жундан ёки синтетик материаллардан тайёрланади.

Мум (воск) ҳайкал – асалари мумидан рангли қилиб тасвирланадиган ҳайкал. Кўпинча машҳур шахслар ҳайкали шу йўсинда ишланади. Мум ҳайкалларда ҳақиқий либослар ва турли иш қуроллари ҳам қўлланилади.

Мўъжаз рангтасвир – кичик ўлчамда ишланган суврат. Улар кўпроқ китоб безагида ишлатилади. Шунингдек, улар мустақил санъат асари сифатида, турли қутича ва гулдонлар устига ишланиши ҳам мумкин.

Мусаввир – арабча сўз бўлиб, "рассом" деган маънони билдиради.

Н

Натура – тасвирлаш учун мўлжалланган одам, ҳайвон, манзара, предмет ва бошқаларнинг умумий номини англатувчи атама.

Натуршик – рассом ёки расм ишловчи олдида туриб натура вазифасини ўтаётган одам.

Натюрморт – французча «жонсиз натура» деган маънони англатади. Мазкур жанрда гуллар, мева ва сабзавотлар, уй-рўзғор буюмлари, санъат ва спорт анжомлари акс эттирилади.

Натюрморт жанри – тасвирий санъат жанрларидан бири.

Нилгун – ранг номи, оч жигар ранг.

Норанжваш – ранг номи, апельсин рангига яқин ранг.

Новвоти – ранг номи, новвот рангига ўхшаш ранг.

Новшадил – ранг номи, ўткир ёрқин яшил ранг.

Нофармон – ранг номи, оч бинафша ранг.

Нюанс – французча сўз бўлиб, нарса ва ҳодисалардаги, тасвирдаги "нозик, кўз яхши илғаб ололмайдиган" фарқ қилувчи жиҳатлар маъносини англатади.

НЮ – тасвирий санъат жанрларидан бири бўлиб, унда кишилар, кўпинча аёллар яланғоч тарзда тасвирланади.

О

Оқ – ранг номи, пахта ранги.

Оригинал – асли, асл нусха, асл кўриниш, баъзан "янги ҳеч кимга ўхшамаган" маъноларини ҳам англатади.

Офорт – французча "кислота" маъносини англатади. Офорт гравюранинг бир тури ҳисобланиб, унда тасвир аввал кислота ёрдамида металлда (мис, қўрғошин) ҳосил қилинib, сўнгра қоғозга кўчирилади.

Оттиск – рус тилидан олинган бўлиб, биронта тасвир ёки матнни босмахона шароитида кўп нусхада, одатда қоғоз ёки бошқа материалга кўчирилиши маъносини билдиради.

Олдинга интилувчи ранглар – ранглар доирасида кузатувчи эътиборини тез ўзига тортувчи ранглардир. Улар асосан илиқ ранглар – қизил, сариқ, заргалдоқ, пушти ва бошқа шу кабилар ҳисобланади.

Орқага интилувчи ранглар – ранглар доирасида кузатувчи эътиборини ўзига тортмайдиган ранглар. Улар асосан совуқ ранглар – зангори, ҳаворанг, яшил, бинафша каби ранглар ҳисобланади.

П

Палитра – французча «юпқа пластинка» деган маънони англатади. Улар ёғочдан ишланади. Палитралар металл, пластмасса, чинни каби материаллардан ҳам ишланиши мумкин. Палитралар бўёқларни аралаштириш учун тайёрланган бўлиб, рангтасвирчи рассомнинг иш қуроли ҳисобланади. Акварель бўёқларни аралаштириш учун бир парча тоза қоғоз ҳам палитра вазифасини ўташи мумкин.

Панно – лотин тилидан олинган бўлиб, "мато парчаси" маъносини англатади. Паннолар кўпинча мойбўёқ билан мато устига ишланади.

Улар махсус жойга ўрнатиш учун мўлжалланган бўлиб, рангли, рельефли ва нақшли ҳошия билан чегараланган бўлади.

Панорама – юнон тилидан олинган бўлиб, "кўриниш" маъносини англатади. Панорамада сувратлар айлана, ярим айлана шаклидаги узун деворга ишланади. Шунингдек, унда рўй бераётган воқеа ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш мақсадида суврат олдига бутафор тасвирлар, уй макетлари, одам, ҳайвон, табиат шакллари жойлаштирилади. Панорамаларни томошабинлар залдаги махсус ажратилган жойдан туриб кузатадилар.

Папье-маше – француз тилидан олинган бўлиб, "эзилган қоғоз" маъносини анлатади. Бу услубда тасвир қоғоз, картон каби материаллар сиртида елимли моддалар, крахмал, гипс кабиларни аралаштириш орқали ҳосил қилинади. Бундай тасвирлардан ўйинчоқлар, уй-рўзгор буюмлари, таълим жараёнида қўлланиладиган дидактик материалларни тайёрлашда фойдаланилади.

Пастель – итальян тилидан олинган бўлиб, "хамир" маъносини англатади. Рассомлар ундан қоралама ва график ишларда кенг фойдаланадилар. Пастеллар рангли ингичка бўр шаклида бўлиб, уларнинг қоғозга ёпишқоқлик хусусияти кучли бўлади.

Перспектива – лотин тилидан олинган бўлиб, «равшан кўраман» деган маънони анлатади. Борлиқдаги барча нарсалар маълум масофадан туриб кузатилганда, кузатувчига уларнинг ўлчамлари, ҳажми, ранги ўзгаргандек бўлиб туюлади ва бу ҳодиса **перспектива** деб юритилади. Тасвирий санъатнинг назарий асосларидан ҳисобланган перспектива махсус фан даражасига кўтарилган бўлиб, унинг чизиқли, ҳаво (ранг) ва рельеф (ҳажм) перспективаси турлари бор.

Примитивизм – примитив сўзи "содда, оддий" маъноларини англатади. Примитивизм алоҳида ижодий оқим сифатида XIX аср охири XX аср бошларида Европа ва АҚШда пайдо бўлган. Мазкур оқим вакиллари ўз асарларини атайлаб ибтидоий, ўрта асрлар, халқ санъати, болалар ижодига яқинлаштириб ишлаганлар. Бу оқимнинг мақсади ўша даврда пайдо бўлган фовизм, кубизм, футуризм каби турли йўналишларнинг тасвирий услубларидан воз кечиш ҳисобланган.

Бу оқимда кўпроқ махсус бадиий таълим олмаган ҳаваскор ва уларга эргашган рассомлар ижод қилишган.

Плакат – француз тилидан олинган бўлиб, "эълон" маъносини англатади. Плакат тасвирий санъатнинг графика турига киради. Плакатлар кишилар ҳаётидаги энг муҳим бўлган муаммоларнинг ечимига қаратилади. Плакат – ғоявий ташвиқот ва тарғибот воситасидир. Масалан, тинчлик, экология, ОИТС каби муаммолар бу жанр учун ўта муҳимдир. Плакатлар кўпинча катта ўлчамда ва рангли қилиб ишланади.

Пластилин – ҳайкалтарошликда ишлатиладиган махсус қоришма. У мум, лой каби моддалардан ташкил топган бўлиб, хамирсимон бўлади. Пластилиндан ҳайкалтарошлар ҳайкалларнинг макетини тайёрлашда фойдаланадилар.

Пластика – юнон тилидан олинган бўлиб, "мулойим", "гўзал" маъноларини аглатадиган ҳайкалтаршликка доир атама. Унга кўра, образлар бўртгирилган ҳолда ифодали қилиб, уйғунлик қонунлари асосида яратилган бўлади.

Пластик анатомия – одам ва ҳайвонларнинг аъзоларини ўргатадиган фан. У одам ва ҳайвонларнинг тана тузилиши, мушакларининг шакли, ўлчамлари ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўргатади. Пластик анатомияни билиш медицина ходимлари, рассом ва ҳайкалтарошлар учун ниҳоятда муҳимдир.

Пленэр – француз тилидан олинган бўлиб, "очиқ жой, кенг кўриниш" маъноларини англатади. Кўпинча рассомлар ўз асарлари учун этюд, қоралама, рангламаларни пленэрда бажарадилар. Очиқ ҳавода этюд, қоралама рангламалар ишлашдан мақсад кундузги табиат ва бошқа объектларнинг шакллари, ранглари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил этишдан иборатдир.

Подрамник – рус тилидан олинган бўлиб, суврат ишлаш учун мўлжалланган матони таранг тортиб туришга хизмат қилувчи қурилма. Улар тўртта текис ёғочларни бир-бирига маҳкамлаш орқали тўртбурчак ёки квадрат шаклида тайёрланади.

Портрет – француз тилидан олинган бўлиб, "тасвир", аниқроғи "одам тасвири" маъносини англатади. Портрет тасвирий санъатнинг алоҳида бир жанри ҳисобланади. Портретда бир ёки бир неча шахс тасвири ишланиши мумкин. Уларда одамларнинг боши ёки белигача бўлган ёки тўлиқ қомати тасвирланади. Портретлар якка ва гуруҳли бўлиши мумкин.

Постамент – немис тилидан олинган бўлиб, "таглик" маъносини англатади. Постамент ҳайкални кўтариб турадиган тўрт ёқли призма ёки цилиндр шаклида бўлади. Улар музей ва кўргазма залларида ҳам намойиш этиладиган ҳайкал ёки амалий санъат буюмларининг тагига қўйилади.

Постимпрессионизм – лотин тилидан олинган бўлиб, "импрессионизмдан кейинги" маъносини англатади. Ушбу ижодий оқим XIX аср охири XX аср бошларида Францияда пайдо бўлган. Тасвирий санъатдаги неоимпрессионизм, кубизм, фовизм ва шу каби бошқа оқимларнинг умумий номи ҳамдир. Бу оқим вакиллари давр билан боғлиқ янги бадиий тасвирий воситаларни яратишга ҳаракат қилдилар. Постимпрессионистлар бир онни (лаҳзани) ифодаловчи таассуротлар ўрнига жўшқин ҳис-туйғуларга бой шакл ва рангларни қўллашни афзал кўрадилар.

Пропорция – лотин тилидан олинган бўлиб, "муносабат" ёки "мутаносиблик" деган маъноларни англатади. У тасвирдаги ўлчамлар (бўйи, эни, қалинлиги, оч-тўқлиги, катта-кичиклиги ва ҳоказо) ўртасидаги нисбатларни назарда тутади.

Полиптих – "кўп қисмли" ёки "бир неча қисмли" деган маънони англатади. Маълумки, дастгоҳли санъат асарлари икки қисмдан иборат бўлса «диптих», уч қисмдан иборат бўлса «триптих» деб аталади. Агарда ўша асарлар тўрт ва ундан ортиқ қисмдан ташкил топса «полиптих» деб юритилади. Шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, диптих, триптих, полиптих асарларидаги гоялар ва мазмун ўзаро боғлиқ ва бир-бирининг давоми ёки тўлдирувчиси бўлади.

Путти – кўпинча Европа рангтасвири ва ҳайкалтарошлигида фаришталар рамзи сифатида қўлланиладиган қанотли гўдаклар тасвиридир.

Пушти – ранг номи. Оч зарғалдоқ ранг.

Пуантилизм – француз тилидан олинган бўлиб, "нуқта" маъносини англатади. Бу йўналишдаги рассомлар ўз сувратларини маълум майда шаклдаги (нуқта, квадрат, доира ва ҳоказо) ранг доғлари ёрдамида ишлаганлар. Ҳозирда ҳам бу йўналишда ижод қилаётган рассомлар бор.

Пъедестал – ҳайкал ёки ёдгорлик тагига қўйиладиган таглик супа. Улар куб, призма, цилиндр, кесик конус шаклида бўлиши мумкин.

Пистоқи – ранг номи, писта мағзининг ранги.

Р

Ракурс – одам, ҳайвон, манзара ва бошқа нарсаларнинг уфқ чизиғидан анча юқори ёки пастдан туриб ишланган тасвири. Бунда тасвирланадиган нарсалар сезиларли даражада қисқариб кўринади.

Ранглама – қисқа вақт ичида бўёқлар билан ишланадиган хомаки расм.

Рассом – рангтасвир ва графика турида ижод қилувчи мутахассис.

Ранглар тони – бу уларнинг оч-тўқлиги даражасини англатади. Ранглар тони бўёқларнинг таркибидаги эритманинг оз ёки кўплигига

қараб белгиланади. Тўқ ранглар – қора, зангори, бинафша бўлса, оч ранглар – оқ, пушти, ҳаворангдан иборат бўлади.

Ранг туси – бу биргина рангни бир неча даражасидаги бир-биридан фарқ қилувчи сифатларидир. Масалан қизил, сариқ, яшил, зангори кабилар ранг ҳисобланади. Қизил рангнинг эса қирмизи, пушти, лолаўй, гулгун каби туслари ҳам бор. Ёки зангори рангнинг ҳаворанг, мовий, ложувард туслари бўлади.

Ранг тўйимлилиги – бўёқларни ёрқинлигини билдиради. Қоришмада кул ранг қанчалик кам бўлса, у шунчалик тўйимли ва ёрқин, кулранг кўп бўлса аксинча, шунчалик тўйинмаган бўлади.

Ранглар спектри – "спектр" сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, "тасаввур" маъносини англатади. Спектрнинг бошқа турлари каби оптик тури ҳам бор. Оптик спектрда оддий қуёш нурини линзадан ўтказилганда ойна уни турли – қизил, сариқ, зангори, яшил ва бошқа рангларга ажратиб беради. Бу ҳодиса "ранглар спектри" деб аталади. Ранглар спектрини табиатда ёмғирдан сўнг осмонда пайдо бўладиган камалакда ҳам кўриш мумкин.

Рангшунослик – ҳаётда ва санъатда рангларнинг кишилар кайфиятига, уларнинг ҳис-туйғуларига таъсирини ўрганадиган фан. Рангшунослик саноат, медицина муаммолари билан ҳам шуғулланади. Тасвирий санъатда рангшунослик фани ранглар ёрдамида тасвирий образлар яратиш, уларнинг ифодавийлигини оширишга хизмат қилади.

Ранг (ҳаво) перспективаси – реал борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг рангларида киши кўзидан узоқлашган сари рўй берадиган ўзгаришлардир. Ранг перспективаси туфайли уларнинг ранглари (ҳаво, чанг, туман таъсирида) ўзининг ҳақиқий тусини йўқотади.

Ранглар гармонияси – "гармония" сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, "боғланиш, уйғунлик" маъноларини англатади. Рангтасвир сувратларда ишлатилган турли ранглар бир-бири билан узвий боғланса, ҳамоҳанг бўлса, улар ранглар гармониясини ташкил этади. Аксинча, ранглар бир-бирларини инкор этса, бир-бирлари билан боғланмаса дисгармонияни келтириб чиқаради.

Ранглар қарама-қаршилиги (контраст ранглар) – рангтасвир сувратларда ишлатиладиган рангларнинг бир-бирларига тескари турлари бор. Улар оч ва тўқ, илиқ ва совуқ, шаффоф ва кир, ёрқин ва хира ранглардир. Улар қарама-қарши ранглар деб ҳисобланади. Икки қарама-қарши ранг ёнма-ён қўйилганда уларнинг бирининг ёрқинлиги кучаяди, иккинчисиники эса сусаяди. Бу ҳолат ранглар қарама-қаршилиги ёки контраст дейилади.

Ранглар доираси – асосий (қизил, сариқ, зангори) рангларни ўзаро аралаштириш орқали ҳосил қилинган қўшимча 12 хил ёки 24 хил ранг туслариннг маълум тартибда жойлашган кўриниши.

Рельеф – лотин тилидан олинган бўлиб, "қабариқ", "бўртма" маъноларини англатади. Ҳайкалтарошликда тасвир текислик юзасидан қисман бўртиб чиққан бўлади. Уни барельеф ва горельеф турлари бор.

Репродукция – лотин тилидан олинган бўлиб, "қайта ҳосил қилиш", "яратиш" маъноларини англатади. Тасвирий санъатда репродукция деб суврат, график иш ва ҳайкалтарошлик асарларини босмахона шароитида кўп нусхаларда қоғозда кўпайтирилган тасвирларига айтилади.

Реставрация – санъат асарларини таъмирлаш маъносини англатади.

Ретушь – француз тилидан олинган бўлиб, "тасвирни тузатмоқ" маъносини англатади. Ретушь қалам шаклида бўлиб, унинг таркиби оддий қаламдан фарқ қилади. Унда турли график ва фотографик ишларнинг камчиликларини тузатишда фойдаланилади.

Рефлекс – ёнма-ён турган нарсалар ва уларнинг сиртига тушаётган ёруглик нурларининг қайтишидан бошқа нарсаларнинг сиртида ёруғликнинг жилоланиш ҳодисаси.

Реализм – XIX асрнинг ўрталарида Францияда пайдо бўлган ижодий оқим. У тасвирни ҳақиқатан ҳаётда қандай кўринса – шундай ифодалашни назарда тутади. Лекин у фотографиядан фарқ қилиб, асарнинг юқори бадиий ва мазмунан бой бўлишини талаб этади.

Ритм – юнон тилидан олинган бўлиб, "оқаман" маъносини англатади. Тасвирий санъатда асарнинг ифодавийлик воситаларидан бири ҳисобланиб, у асарнинг томошабинга эстетик таъсирини кучайтиришга ёрдам беради. Суврадаги деталларнинг, улар шаклларининг, рангларининг, ўлчамларини қайтарилиб ёки алмашиниб келиши ритмни ҳосил қилади.

Романтизм – ластлаб Европа ва Америка маданияти ва санъатида пайдо бўлган ноявий ва бадиий йўналиш. Бу йўналишдаги рассомларнинг ижодига маънавий-ижодий эркинлик, кучли эҳтирос ва шиддатларга талпиниш, миллий маданият ва фольклорга қизиқиш, узоқ юртлар ва халқлар ҳаётини тасвирлаш хосдир. Уларнинг асарларида гайриоддий ва кутилмаган, ўткир драматик ҳодисалар, инқилобий курашлар, тарихий воқеалар, қаҳрамонона афсоналар, Шарқнинг қизиқарли кўриниш ва ҳодисалари ифодаланади. Бу йўналишдаги ижодкорлар одатда ўз асарлари учун кучли эҳтирос ва характерга эга шахс образларини танлаб олишади.

Русалка – рус рангтасвирида учрайдиган боши аёл, танаси балиқ жонзот тасвири. Уни сув париси деб ҳам атайдилар.

С

Сабза – ранг номи, эрта баҳорда янги униб чиққан ўт-ўланлар ранги.

Салон – тасвирий ва амалий санъатга доир материаллар, иш қуроллари, санъат асарлари сотиладиган дўкон.

Санъатшунос – санъат тарихи, назарияси ва унинг тараққиёти бўйича тадқиқот олиб борувчи мутахассис олим.

Санъатшунослик – санъат тарихи, унинг муаммолари билан шуғулланувчи фан.

Сомоний – ранг номи, сомон ранги, тилласимон ранг.

Сангина – лотин тилидан олинган бўлиб, "қонга ўхшаш" маъносини англатади. Сангина қалам шаклида, темир оксидли тупроқсимон моддалардан тайёрланади. Унинг қоғозга ёпишқоқлик хусусияти кучли бўлади. Рассомлар Сангинадан хомаки расм ишлаш жараёнида кенг фойдаланадилар.

Саноат графикаси – саноатда қўлланиладиган реклама, ёрлиқ, эмблема, бланка, конверт, товар белгилари, этикетка, ўрам қоғозлари, қадоқ ишлари ва бошқаларни ифодалайдиган графика тури.

Сариқ – ранг номи, момақаймоқ (қоқи ўт) гулининг номи.

Садаф – ранг номи, ним сариқ ранг, денгиз шиллиққурти чиғаноқларининг ички қисми ранги.

Сепия – жигар ранг бўёқ билан ишланган расм, тасвир.

Силуэт – бир рангда, ҳажмсиз қилиб ишланган расм. Уни соялы тасвир, деса ҳам бўлади.

Сиймоб – ранг номи, симоб рангини эслатувчи ранг туси.

Симметрия – ушбу атама юнон тилидан олинган бўлиб, "ўлчамдош" деган маънони англатади. Тасвирий санъатда тасвирланган образ, объект ёки нарсанинг ўртасидан тик (вертикал) ўқ чизиқ ўтказилганда, унинг чап ва ўнг томонлари ўлчам жиҳатидан бир-бирига тенг бўлса, у симметрик шакл ҳисобланади. Шунингдек, сувратнинг чап ва ўнг, ёки юқори ва пастки қисмларидаги ўзаро тенглик ёки ўхшашлик ҳам симметрияни билдиради. Масалан, капалак симметрик шаклга эга. Симметрия ўқли ва марказий турларга бўлинади. Ўқли симметрияда симметрия ўқи битта бўлса, марказий симметрияда у бир нечта бўлиши мумкин.

Символизм атамаси ҳам Юнон тилидан олинган бўлиб, "рамзийлик", "тимсол" маъноларини англатади. Мазкур йўналиш XIX аср охири ва XX аср бошларида Францияда пайдо бўлган. Символизм йўналишидаги ижодкорларнинг бадиий ижоди асосини сувратда яширинган рамзий образ – символлар ташкил этади. Символизм йўналишидаги рассомлар кўпроқ гайритабиий кайфият билан суғорилган, ярим афсонавий композициялар яратишган. Уларнинг ижодида алоҳида бадиий-тасвирий услубни излаш кўзга ташланади. Буни улар чизиқлар ритми, ранглар уйғунлиги ёрдамида амалга оширганлар ва мураккаб рамзий маъноларни талқин этишга эришганлар.

Слайд – диапозитив, фотопленкага туширилган суврат тасвири.

Совуқ ранглар — ўз ранг тусларининг кўриниши билан кишиларда совуқ таассуротларни уйготувчи мовий, ҳаво ранг, заигори, бинафша ранглар шундай деб аталади.

Соя — нарсаларнинг ёруғлик тушмайдиган қисмида ҳосил бўлган кўриниш. Соялларнинг икки хили бўлади. Улар шахсий соя ва тушувчи соялар деб юритилади.

Соус — жигарранг туста эга бўлган махсус аралашмадан тайёрланган қаламча шаклидаги рассомнинг иш қуроли. Унинг ўлчами 4—5 см дан ошмайди. Соусдан рассомлар кўпроқ хомаки ишларни бажариш жараёнида фойдаланадилар.

Стек — ҳайкалтарошлик асбоби. Стеклар ёғоч, металл ёки пластмасса материаллардан тайёрланади. Стекларни турли шакл ва ўлчамдагилари бўлади. Стеклардан лой, ёғоч, мум ва пластилиндан ҳайкал ишлашда қўлланилади.

Супермуқова — китоб бадиий безагида ишлатиладиган қоғозга ишланган тасвир. Улар безакли ва рангли ҳолда китобларни ташқи таъсирдан сақлаш мақсадида китоб устига кийдирилади. Супермуқовани "сармуқова" ҳам дейишади.

Суврат — юксак бадиий савияда ишланган рангтасвир ёки график тасвир.

Сфинкс — қадимги Миср ҳайкалтарошлигида учрайдиган танаси шер, боши одам шаклидаги афсонавий махлуқ тасвири.

Сюрреализм атамаси француз тилидан олинган бўлиб, "ўта реализм" маъносини англатади. Ушбу ижодий оқим XX асрда Франция санъатида пайдо бўлган. Бу оқим вакиллари авангардлик йўналишидаги санъатда ақл-заковат, мантиқ, ҳар қандай табиий-эстетик ва ахлоқий ҳиссиётларни тасвирлашга қарши чиқадилар. Улар ўз асарларида ақлий фаолиятдаги, жамият ҳаётидаги шаклланган тизимни тубдан ўзгартиришга ҳаракат қилганлар. Сюрреализм вакиллари ижодкор онгига тасодифан келиб қолган сўз, фикр, турли-туман тасаввурларнинг дастлабки, кутилмаган ҳолатдаги шакли асарнинг асоси бўлиши лозим, деб ҳисоблаганлар.

Т

Тарихий жанр — тарихий воқеаларни тасвирловчи тасвирий санъат жанри.

Тасвирий санъат — борлиқда мавжуд ва мавжуд бўлмаган мавжудот, нарса ва ҳодисаларни тасвирловчи санъат тури.

Темпера — ушбу атама итальян тилидан олинган бўлиб, "бўёқ қориштириш" маъносини англатади. Темпера сув билан эритиб ишлатилади. У кўпроқ биноларнинг безагида, рангтасвир ишларида

кенг қўлланилади. Таркибида махсус моддалар бўлганлиги сабабли қуёш ва ёруғлик таъсирида ўз рангини ўзгартирмайди, узоқ вақтгача ўз тусини сақлаб қолади.

Тушь – қора сиёҳ. Шу восита билан ишланган асар ҳам баъзан "тушь" деб аталади.

Тўтиё – ранг номи, ёрқин яшил ранг.

Тўтиғий – ранг номи, зангори ва яшил бўёқларнинг қўшилишидан ҳосил бўладиган ранг.

Тулум – ҳайвон, қуш, балиқ кабиларнинг махсус материаллар ёрдамида ўзига ўхшатиб тайёрланган нусхаси.

Тушувчи соя – соялар назариясида улар иккита: 1) шахсий; 2) тушувчи сояларга бўлинади. Предмет танасидаги соя – шахсий соя, бир предметдан иккинчи предметга ёки текисликка тушган соя – тушувчи соя, деб юритилади.

Титул – бу атама лотин тилидан олинган бўлиб, "ёзув" маъносини англатади. Титул варақ китобларда муқовадан кейин келади. Уларда китоб муаллифи, китобнинг номи, китоб нашр этилган шаҳар, уни чоп этган нашриёт ва нашр йили ёзилган бўлади.

Торс – итальян тилидан олинган бўлиб, "инсон танаси" маъносини англатади. Қадимда бадиий ўқув юртларида талабалар бошсиз, қўлсиз, оёқсиз гипсдан ишланган одам танасининг расмини ишлаб чизишни ўрганганлар ва у «Торс» деб аталган.

Триптих – юнон тилидан олинган бўлиб, "уч бор буклангan" – деган маънони англатади. Аслида у ягона умумий мазмун ва ғояни ифодалайдиган уч бўлакдан иборат рангтасвир ёки графика асари ҳисобланади.

У

Упаковка – яъни "ўрама" санъат графикасининг бир тури бўлиб, саноатда ишлаб чиқарилган моллар жойлаштирилган махсус қадоқлаш идишлари ва уларнинг устига ёзиб қўйиладиган маълумотномадир.

Уфқ чизиғи – (горизонт) юнон тилидан олинган бўлиб, чегаралаш маъносини англатади. У кузатувчининг кўз баландлигида тасаввур этиладиган горизонтал (ётиқ) чизиқ. Очиқ кенгликларда у кузатувчи тасаввуридаги осмон билан ернинг кесишган жойидаги чизиқни билдиради.

Ф

Фактура – лотин тилидан олинган бўлиб, «тузилиш» маъносини англатади. Унда асосан нарсалар устки қисмининг тузилиши назарда тутилади. Фактура – силлиқ, ғадир-будир, текис бўлиши мумкин.

Фас – (анфас) тасвирий санъатда расми ишланаётган мавжудот ва нарсаларнинг олдидан кўринишидир.

Флейц – катта ўлчамдаги ва кенгликдаги мўйқалам. Улар кўпинча бино ва маҳобатли рангтасвир ишларини бажаришда ишлатилади.

Фон – лотин тилидан олинган бўлиб – "туб" "асос", "замин" маъноларини англатади. Тасвирий санъатда фон расмнинг орқа қисмидаги тасвирли ёки текис бўялган қисмидир.

Феруза – ранг номи, зангори ёрқин, ялтироқ тош ранги.

Фронтиспис – лотин тилидан олинган бўлиб, "олд томонни кўраман" маъносини англатади. У китоб титул варағининг чап, муқованинг орқа томонидаги безакли саҳифаси ҳисобланади. Фронтисписда одатда китоб муаллифининг расми ёки у ҳақда маълумот, китоб мазмуни, ғояси билан боғлиқ иллюстрациялар берилади.

Фронтал композиция – фронтал сўзи "рўпарасидан, тўғрисидан кўриниши" маъносини англатади. Бундай композициялар, рангтасвир, графика, рельефли бўлади ва текис юзаларда акс эттирилади. Уларни фақат бир томондан, олд томондангина кузатиш мумкин.

Футуризм – лотин тилидан олинган бўлиб "келажак" маъносини англатади ва мазкур ижодий оқим ўз мазмунига кўра кубизмга яқин туради. Футуризм XX аср бошларида Францияда пайдо бўлган авангардизм оқими йўналишларидан бири ҳисобланади. Унинг вакиллари келажак санъатини яратишни мақсад қилиб, анъанавий маданият ва санъатнинг моҳияти ва мазмунини инкор эттанлар, катта саноатлашган шаҳарлар ютуқларини, техник ускуналар ҳаракатини, куч-қувватини улуғлаганлар. Футуристлар ўз асарларида шаклларнинг ўзаро кесишуви, сурилиши, тўқнашувларини, муайян мотивларнинг кўплаб қайтарилишини ифодалаганлар. Бу орқали улар замонавий шаҳарлардаги шиддатли ҳаёт оқимини кўрсатмоқчи бўлганлар.

Х

Хроматик ранглар – ушбу атама юнон тилидан олинган бўлиб, "ранг, бўёқ" маъноларини англатади. Улар қаторига оқ, қора, кулранг тусларидан ташқари барча ранг туслари киради.

Ч

Чизиқли перспектива – деб нарсаларнинг кишилар кўзидан узоқлашган сари ўлчамларида рўй берадиган ўзгаришга, яъни уларнинг қисқариб кўринишига айтилади.

Чуқур фазовий композиция – бундай композициялар асосан жамоат ва тураржой биноларининг ички қисмини, хусусан йўлак, коридор, фое, уй хонаси кабиларни лойиҳаланда, макетини ишлашда қўлланилади.

Ш

Шахсий соя – тасвирланаётган нарсаларнинг сиртидаги ўз сояси.

Шеду – қадимги Шарқ, Олд Осиё ҳайкалтаросшлигида учрайдиган тасвирни билдиради. Унда боши одам, танаси буқа кўринишидаги афсонавий махлуқ тасвирланади.

Шингоб – ранг номи, тилла рангига ўхшаш ранг.

Шмуцтитул – ушбу атама немис тилидан олинган бўлиб, "сарлавҳа, титул" сўзларини ифодалайди. У китобнинг титул варағи ёки ҳар бир бобидан олдин қўйиладиган варақни англатади. Шмуцтитулда боб сарлавҳаси ва бадиий безаклар ҳам ифодаланади.

Штрихлаш – қалам ёки шу каби иш қуроллари билан расм чизганда қўлланиладиган услуб.

Э

Экслибрис – китоб ёки бирор ҳужжат бирор шахснинг кутубхонасига тегишли эканлигини билдирувчи тамға. Унда шахсий кутубхона эгасининг исми ва фамилияси, шунингдек, бирор тасвирий белги бўлиши ҳам мумкин. Экслибрислар гравюра услубида тайёрланади.

Экспозиция – лотин тилидан олинган бўлиб, "кўрсатиш, намойиш этиш" маъносини англатади. Тасвирий санъатда музей, бадиий кўргазмаларда санъат асарларини томошабинга намойиш этиш тушунилади.

Экспонат – лотин тилидан олинган бўлиб, "кўргазмага қўйилган" деган маънони билдиради. Тасвирий ва амалий санъатда намойиш этилаётган асар тушунилади.

Экспрессионизм – лотин тилидан олинган бўлиб, "ҳиссий ифодалаш" маъносини англатади. Ушбу ижодий оқим XIX аср бошларида адабиёт ва санъатда пайдо бўлди. Бу йўналишдаги рассомлар ижодида замонавий цивилизациянинг инқирози ва инсониятни халокатга етаклаётган воқеалар акс эттирилади. Шунингдек, уларда уруш ва инсонлар ҳуқуқини оёқ ости қилинишига қарши мавзулар ва тасвирий воситалар кенг ишлатилади. Экспрессионизм оқимида ишланган рангтасвир ва график ишларда (қарама-қарши оч-тўқ, оқ-қора) ранг доғларининг кенг қўлланилиши асар ғояларини ёрқин ифодаланга ёрдам берган.

Эмблема – юнон тилидан олинган бўлиб, "бирор ғояни шартли тасвирлаш" маъносини англатади. Масалан, китоб тасвири – маънавият ва таълим белгисидир.

Эскиз – француз тилидан олинган бўлиб, "хомаки тасвир" маъносини англатади. Рангтасвирда у бўлгуси асарнинг кичик ўлчамдаги хомаки ишланган намунаси. Унда суврат композицияси, мазмуни, ранглари, асосий деталлар тасвирланади.

Эстамп – графикага доир мустақил асар. Улар гравюра услубида кўп нусхада тайёрланади ва иш муаллиф – рассомнинг кўригидан ўтади. Зарур бўлган тақдирда, уларга қисман тузатишлар киритилади ва иш тагига рассомнинг шахсий имзоси қўйилади. Эстамплар оқ-қора ёки рангли бўлиши мумкин.

Этюд – бу сўз француз тилидан олинган бўлиб, "машқ қилиш" маъносини англатади. Этюд рассомни келажакда бирор асар яратишидаги, дастлабки тайёргарлик босқичидир. У тасвирий санъатнинг деярли барча жанрларида ишлатилади. Бир суврат учун кўплаб этюдлар ишланиши мумкин.

Этюдник – рассомнинг иш қуроллари ва материалларини солиб юрадиган қутиси. Унда мўйқалам, бўёқ, қоғоз, картон ва бошқа шу кабилар сақланади. Этюдник рассомга манзара, портрет, этюд ишлаганда мольберт вазифасини ҳам ўтайди.

Этикетка – (ёрлиқ) графиканинг бир тури бўлиб, кўпинча унда саноатда ишлаб чиқилган моллар ҳақида маълумотлар ёзилиб, этикетка маҳсулот устига ёпиштириб қўйилади. Намойишга қўйилган ёки музейларда сақланаётган тасвирий санъат асарларининг ҳам этикеткалари бўлади. Этикеткаларда асарни яратган муаллифнинг исми-шарифи, унинг номи, яратилган йили, асар қандай материалдан ишланганлиги ёзиб қўйилади.

Я

Якуний безак – бу атама китоб графикасига мансуб бўлиб, унинг боб ёки фасллари, қисмларининг охирида бериладиган тасвир. Улар нақшли ёки мазмунли бўлиши мумкин.

Ярим соя – турли-туман мавжудот ва нарсалар ганасидаги, шунингдек, уларнинг тасвиридаги ёруғ ва соялари ўртасидаги қисми.

Яшил – ранг номи, тўқ барг ранги.

Ў

Ўзбекистон Халқ рассоми – Ўзбекистон тасвирий санъатини ривожлантиришда кўплаб халққа манзур, юксак бадиий савияда асарлар яратишда кўрсатган катта хизматлари учун рассом ва ҳайкалтарошларга ҳукумат томонидан бериладиган унвон.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби – Ўзбекистон санъати (мусиқа, театр, кино, меъморчилик, тасвирий ва амалий санъат ва бошқа)ни ривожлантиришдаги катта хизматлари, кўплаб юқори бадиий савиядаги санъат асарларини яратганлиги учун санъат намояндаларига ҳукумат томонидан бериладиган унвон.

Қ

Қўшимча ранглар — асосий ранглар ҳисобланган қизил, сариқ, зангори, шунингдек, оқ ва қора ранглардан ташқари барча ранглар.

Қоралама — қора қалам, ретушь, кўмир, соус, сангина каби иш қуроллари билан тез ва қисқа вақт давомида бажариладиган хомаки расм.

Ҳ

Ҳайкал — ҳайкалтарошлик маҳсули бўлиб, улар лой, тош, ёғоч, темир, мум каби материаллардан ҳажмли қилиб ишланади. Ҳайкалларни юмалоқ ва рельефли турлари бўлади.

Ҳайкалтарошлик — тасвирий санъатнинг бир тури. Бунда одам, ҳайвон ва қушларнинг ҳажмли тасвири турли материаллар ёрдамида ишланади. Ҳайкалтарошликда кўпинча тош, ёғоч, лой, гипс, металл ва шу каби материаллардан фойдаланилади. Унинг майда пластика, терракота, дастгоҳли ҳайкалтарошлик, маҳобатли ҳайкалтарошлик, истироҳат боғи ҳайкалтарошлиги, декоратив ҳайкалтарошлик каби турлари бор.

Ҳаво ранг — ранг номи, осмон ранги.

Ҳажмли композициялар — ҳайкалтарошликда, амалий санъат ва меъморликда қўлланилади. Бундай композициялар уч ўлчамли бўлиб, уларни ҳар томондан кузатиш мумкин.

Ҳажм (рельеф) перспективаси — ҳар қандай нарсалар киши кўзидан узоқлашган сари фақат ўлчам, ранг жиҳатдан эмас, балки рельеф перспективасига дуч келадилар. Бунда предметлар ўз ҳажмини йўқотиб, юпқа бўлиб кўринади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Авесян О.А. Натура и рисование по представлению. – Москва: Изо. искусство, 1985.

2. Алехин А. Д. О языке изобразительного искусства. – Москва: Знание, 1983.

3. Валиулина Н. Рўзи Чориев – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,1983.

4. Веймарн Б. В. Живопись молодых художников Узбекистана. – Ташкент, 1985.

5. Веймарн Б. В. Искусство Средней Азии. – Москва: Искусство, 1940.

6. Владимирский Г. А. Перспектива. – Москва: Просвещение,1969.

7. Вопросы изобразительного искусства Узбекистана. Сб. науч. тр. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1973.

8. Долинская В. Г. Плакат Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1968.

9. Еремян Р. В. Усто Мўмин. – Ташкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

10. Жадова Л. А. Современная живопись Узбекистана. – Ташкент: Гослитиздат. 1962.

11. Живописные мистерии Сергея Алибекова. Санъат. – Ташкент, 1999. – № 2

12. Зиганшина Н. Рузибоев Д. Синтез пластики цвета. Санъат. – Ташкент, 1999. – № 2.

13. Из истории живописи Средней Азии. Сб. статей. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1984.

14. История искусства зарубежных стран. Учебник для студентов. – Москва: Изоискусство, 1979.

15. Илҳомова С. Мусаввир Алишер Алиқулов портретига чизгилар. Санъат. – Тошкент. – 2002. – 4-сон.

16. Каримов Х. Ўрол Тансиқбоев. – Тошкент: Ёш гвардия, 1978.

17. Каримов Х. Табиат куйчиси (Ў.Тансиқбоев). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

18. Краснов П. В. Беседа об искусстве. – Ленинград: Учпедгиз, 1969.

19. Коллектив. Искусство Советского Узбекистана. 1917–1972. – Москва: Сов. Художник, 1976.

20. Коллектив. Из истории живописи Средней Азии. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1984.
21. Кузин В.С. Вопросы изобразительного творчества. –Москва: Просвещение, 1971.
22. Кузин В. С. Психология. –Москва: Высшая школа, 1982.
23. Кузин В. Наброски и Зарисовки. –Москва: Просвещение, 1970.
24. Левитан И.И. Письма. Документы. Воспоминание. –Москва: Искусство, 1956.
25. Леонардо да Винчи. Книга о живописи. —Москва: Изогиз, 1934.
26. Лук А.Н. Мышление и творчество. –Москва: Политиздат, 1976.
27. Луконин.В.Г. Искусство Древного Ирана, Кавказа и Средней Азии. – Ленинград, 1971.
28. Махмудов.Т. Эстетика живописи Узбекистана. –Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1983.
29. Махмудов.Т. Художественный мир Акмаля Икрамджанова. Санъат. – Ташкент, 2002. № 3.
30. Мирзарахимов М. Проблемы композиции в живописи Узбекистана. – Ташкент: Шарқ, 2005.
31. Мюнц. М. Рахим Ахмедов. – Москва: Сов. художник, 1976.
32. Мюнц М. В. Джавлон Умарбеков. –Москва: Сов. художник, 1979.
33. Набиев М. Рангшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
34. Никифоров Б. М. Павел Петрович Беньков. –Москва: Сов. художник, 1967.
35. Ойдинов Н. Рассом ўқитувчилар тайёрлаш муаммолари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
36. Ойдинов.Н. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
37. Паустовский К. Исаак Левитан. –Тошкент: Ёш гвардия, 1985.
38. Перепелкина П. Г. Искусство смотреть и видеть. –Москва: Просвещение, 1982.
39. Полякова Е. А., Раҳимова З.И. Шарқ миниатюраси ва адабиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
40. Пугаченкова А.М. Среднеазиатские миниатюры. –Ташкент: ГРЭ, 2003.
41. Раҳмонов И. Перспектива. –Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
42. Ремпель Л.И. Искусство Среднего Востока. –Москва: Сов. художник, 1978.
43. Скульптура и живопись. (Индия). –Москва: Внешторгиздат, 1987.
44. Смирнов Г. Б. Техника масляной живописи. –Москва: Просвещение, 1974.
45. Смирнов Г. Б. Живопись. –Москва: Просвещение, 1975.
46. Соловьев С. А. Декоративное оформление. –Москва: Просвещение, 1987.
47. Такташ.Р. Темургалиб Жамолитдинов. Санъат. –Ташкент, 2004. № 1.
48. Умаров.А. Аҳмедов М. Тасвирий санъат атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзТСМУ, 1998.

49. Умаров А. Р. Чингиз Аҳмаров. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

50. Умаров А. Лутфулла Абдуллаев. –Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1963.

51. Усмонов О. Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. – Тошкент: Фан, 1997.

52. Хакимов.А. Миф и реальность в искусстве Узбекистана XX века. Санъат. – Ташкент, 1998. –№№ 1–3.

53. Хасанов Р. История изобразительного искусства Узбекистана. Программа для факультативных занятий. –Ташкент, 1986.

54. Шарқ миниатюра мактаблари. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

55. Шарипова Г. Гармония цвета и слова. Санъат. –Ташкент, 2000. № 4.

56. Шорохов Е. В. Композиция. –Москва: Просвещение, 1986.

57. Шторина Л. Национальные традиции и современный художник. Санъат. –Ташкент, 2005. №№ 1–4.

58. Эгамбердиев А. В поисках национального своеобразия. – Санъат. – Ташкент, 1999. №1.

59. Эгамбердиев А. Зокир Иноғомов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.

60. Эгамбердиев А. Жанровая Живопись Узбекистана. –Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1989.

МУНДАРИЖА

Кириш 4

1-боб. Тасвирий санъатнинг тур ва жанрлари 6
1.1. Тасвирий санъатнинг турлари 6
1.2. Тасвирий санъатнинг жанрлари 15

2-боб. Тасвирий санъатнинг назарий асослари 20
2.1.Композиция 20
2.2. Рангшунослик 26
2.3. Ёруғ ва соя қонунлари 34
2.4. Перспектива 36

3-боб. Қадимги дунё тасвирий санъатидан лавҳалар 41

4-боб. Шарқ уйғониш даври рангтасвири 47
4.1. Шарқ муъжаз рангтасвири (миниатюра) мактаблари 47
4.2. Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр) муъжаз рангтасвири 54
4.3. Камолиддин Беҳзоднинг ҳаёти ва ижоди 57

5-боб. Ўзбекистон тасвирий санъати 61
5.1. Ўзбекистоннинг энг қадимги тасвирий санъати 61
5.2. Ўзбекистоннинг XX аср тасвирий санъати 65
5.3. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги тасвирий санъати 72
5.4. Ўзбекистон тасвирий санъатида буюк сиймолар 76
Тасвирий санъатда Амир Темур сиймоси 76
Тасвирий санъатда Алишер Навоий сиймоси 82

6-боб. Ўзбекистоннинг машҳур рассомлари 86
Павел Беньков 86
Искандар Икромов 87
Ўрол Тансиқбоев 90
Чингиз Аҳмаров 94
Малик Набиев 98
Абдулҳақ Абдуллаев 101
Жўлдосбек Қуттимуродов 105
Тельман Муҳамедов 108
Лайло Салимжонова 110
Илҳом Жабборов 112
Баҳодир Жалолов 115

7-боб. Хорижий мамлакатларнинг тасвирий санъати 118
Европада Уйғониш даври санъати 118
Леонардо да Винчи 120
Микеланжело Буонаротти 123
Тициан Вечеллио 125
Рафаэл Санти 127
Рубенс Питер Пауэл 130
Рембрандт Харменс ван Рейн 132

8-боб. Тасвирий санъатдаги оқим ва йўналишлар 134

9-боб. Хорижнинг буюк рассом ва ҳайкалтарошлари 147
Шарден Жан Батист Симеон 147
Брюллов Карл Павлович 149
Айвазовский Иван Константинович 150
Шишкин Иван Иванович 151
Роден Роне Франсуа Огюст 153
Ренуар Пьер Огюст 155
Репин Илья Ефримович 155
Гоген Пол Эжен Анри 158
Ван Гог Винсент 160
Левитан Исаак Ильич 161
Матисс Анри Эмил Бенуа 163
Пабло Пикассо 164
Кент Рокуэлл 167
Сикейрос Алфаро Хосе Давид 168
Гугуззо Ренато 169

10-боб. Тасвирий санъат музейлари 170
10.1. Жаҳоннинг энг йирик тасвирий санъат музейлари 170
10.2. Ўзбекистоннинг тасвирий санъат музейлари 173
10.2.1. Ўзбекистон Давлат тасвирий санъат музейи 173
10.2.2. Қорақалпоғистон давлат санъат музейи 174

Тасвирий санъат атамаларининг изоҳли луғати 176

Адабиётлар рўйхати 199

Раҳим Ҳасанов

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСОСЛАРИ

Муҳаррир *Муҳиддин Омонов*
Техник муҳаррир *Т.Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Ф.Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *А.Сулаймонов*

ИБ № 4837

Босишга 24.07.2009 й. да рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 11,86+0,72 вкл шартли босма тобоқ.
13,0 нашр тобоғи. 2000 нусха. 217 рақамли буюртма.
60—2009 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz

E-mail:fop-iptd@rambler.ru